

XK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BAZSALYA BALÁZS
FEHÉR ANDREA
GYÁNI GÁBOR
KALLÓ ANGÉLA
KOVÁCS ÉVA
ROMSICS GERGELY
SOMLAI KATALIN
STARK TAMÁS
VÖLGYESI ORSOLYA

11

TÖRTÉNELEM
A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET TÜKRÉBEN

III. FOLYAM
2024.
NOVEMBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXV/11. • 2024. NOVEMBER

TARTALOM

FEHÉR ANDREA • Genealógiai emlékezet és tudatosság. A sárospataki Pataki család levéltára	3
BAZSALYA BALÁZS • Trianon emlékezete a magyarországi közvéleményben	16
KOVÁCS ÉVA • „Post-testimony”. A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében	36
STARK TAMÁS • A szovjet fogság emlékezete	49
GYÁNI GÁBOR • Mire hogyan emlékeznek az arisztokrata memoárszerzők?	67
VÖLGYESI ORSÓLYA • Bulányi György alternatív egyháztörténete. A bázisközösségek és a magyar katolikus hierarchia viszonya az 1945 utáni évtizedekben	81
SOMLAI KATALIN • „Megjött a rendszerváltás.” A rendszerváltás emlékezete humán- és szakértelmiségek életúttörténeteiben	98
ROMSICS GERGELY • A Birodalom ellen: újrhangolt emlékezetpolitika Magyarországon	110
■ ABSTRACTS	126
■ KÉP KALLÓ ANGÉLA	

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÖRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk-Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, HORKAY HÖRCHER FERENC, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Bethlen Gábor Alap, az Iskola Alapítvány, a MOL Románia, a bukaresti Kulturális Minisztérium, a Méhes György – Nagy Elek Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

FEHÉR ANDREA

GENEALÓGIAI EMLÉKEZET ÉS TUDATOSSÁG

A sárospataki Pataki család levéltára

■ „Nem terjedelme, hanem anyagának természetű avatja különleges értékűvé Pataki Jenő dr. tizenöt doboznyi családi letétét. A sárospataki Pataki-levéltár olyan új színrel gazdagítja családi levéltáraink sorát, melyet eddig nélkülöztünk”¹ – írja az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1942. évi jelentésében Jakó Zsigmond. A levéltári állag különlegességét a több mint háromszáz éven át értelmiségi pályán mozgó Pataki – főként – orvosdoktorok egymást követő nemzedékeinek öndokumentációs törekvései adják, de leginkább „az a féltő szeretet, mellyel a Pataki család elődjének írásos emlékeit napjainkig megőrizte”.² A következőkben ennek a *féltő szeretetnek, láthatatlan kéznek*³ a munkáját próbálom meg rekonstruálni a Pataki család levéltárának és az ehhez szervesen kötődő Pataki Jenő személyi hagyatékának inkluzív vizsgálatával. A családi irathagyatékunk a maga egészében történő elemzését azért tartom indokoltnak, mert ezáltal a levéltári állagban őrzött tekintélyes mennyiségű (auto)biografikus jellegű narratív műfajok és vizuális lenyomatok generációs használatába is betekintést nyerhetünk.⁴

Tanulmányomban egy rövid családtörténeti kitérő után a levéltári állag intézményi keretek közé való betagolódását mutatom

A családi irathagyatékunk a maga egészében történő elemzését azért tartom indokoltnak, mert ezáltal a levéltári állagban őrzött tekintélyes mennyiségű (auto)biografikus jellegű narratív műfajok és vizuális lenyomatok generációs használatába is betekintést nyerhetünk.

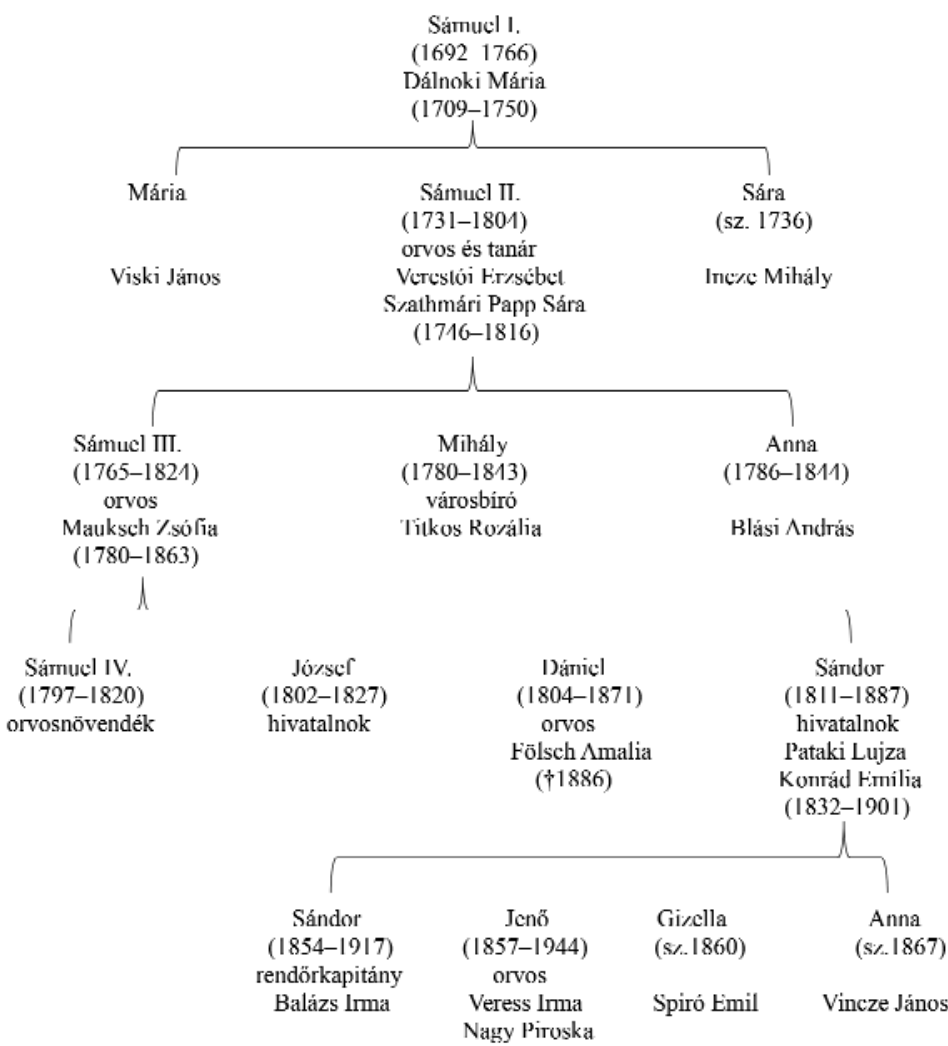
be, ezt követően a családi archívum létrejöttében szerepet játszó családtagok motivációit, a családi múlt- és öndokumentálás szintjeit és médiuumait kívánom ismertetni. Ezeknek a motivációknak a feltárását azért vélem fontosnak, mivel a családi levéltárakat a kollektív memória vagy genealógiai emlékezet raktáraként is értelmezhetjük, melyben több generáció kollektív tudását őrzik.⁵ Az, hogy végső soron mi számít emlékezésre méltónak, és mi az, ami a családi irathagyatékba beépül, egy több évszázados gyűjtés és rostálás eredménye, amely egyaránt magában hordozza az iratkezelőnek az emlékekhez való viszonyát, valamint az önmagáról és a családjáról alkotott képét.⁶

A sárospataki Pataki család

■ A család erdélyi története Bojsza Istvánnal (kb. 1615–1685)⁷ kezdődik, aki Sárospatakról 1638-ban érkezett Kolozsvárra. A korszak névadási sajátosságainak megfelelően megjelennek nevében a származási helyre és a foglalkozásra utaló jelzők, hiszen a források Pataki Bojsza Szabó Istvánként emlegetik. A fia már Kolozsvári Sárospataki Istvánként (1650–1710) jegyezteti be nevét az utrechti anyakönyvbe,⁸ az ő leszármazottjai pedig már csupán a Pataki családnevet viselik. Bojsza Szabó István Kőrösi Annával (+1690) kötött házasságából három gyermek született: Kata (+1685), a naplóíró István és Borbála (1650–1681). Pataki István a Teleki család anyagi támogatását élvezve végezte el teológiai tanulmányait, az országba visszatérve pedig Apafi Mihály udvari papjaként tevékenykedett. Kétszer nősült, előbb a szilágysomlyói pap leányát, Miskolczi Juditot (1658–1686) vette el, majd az ő halála után az ugyancsak lelkészcsaládból származó Böszörményi Nagy Katával (+1729) kötött házasságot. Tizenkét gyermeke született, közülük – a korban rendhagyó módon – nyolcan is megérték a felnőttkort. A családfa ezt követően ágazott el, a négy családot alapító fiú István (1677–1754), Sámuel (1692–1766), Ferenc (1696–1740 u.) és Dániel (1699–1756) gyermekei révén. A családi levéltárban fellelhető iratok ezt követően elsősorban a mellékelt családfán szereplő Sámuel ágára vonatkoznak.

I. Sámuel orvosi tanulmányait szintén a Teleki család támogatásával végezte, és dési majd kolozsvári orvosként nagy tekintélyre tett szert; vármegyei és városi orvosként tevékenykedett, és a Református Kollégium gondnoka volt. Feleségétől, dési Dálnoki Máriától három gyermeke született: Mária, Sámuel és Sára. II. Sámuel apja nyomdokaiba lépve szintén orvosi tanulmányokat végzett, és még jóformán a diplomáját sem szerezte meg, amikor meghívták a kolozsvári Református Kollégium filozófiai tanszékére. Pályáját ez a kettősség jellemezte, tanított, és orvosként is praktizált, de a kutatásban is jelentős eredményeket ért el, főként a botanika terén. Erdélyi református püspöksaládokból választott magának feleségeket, előbb Verestói György, Erzsébet nevű leányát vette el, majd az ő halála után Papp Zsigmond leányával, Sárával lépett frigyre. Felhív-

nám a figyelmet a név- és szakmaválasztás közötti szoros kapcsolatra, amit a családi folytonosság és közösségi identitás konszolidálásaként is értelmezhetünk; I. Sámuel követően ugyanis négy generáción keresztül a Sámuelek kötelezik el magukat az orvoslás mellett. II. Sámuel és Szatmári Papp Sára házasságából szintén három gyermek született: Mihály, Sámuel és Anna. Mihály városbíróként tevékenykedett, míg III. Sámuel úgyszintén orvosi pályára lépett: rövid göttingeni kitérőt követően Bécsben és Pesten tanult, itt szerezte meg az orvosi diplomáját is. Hazatérését követően apja mellett praktizált, majd a himlőoltásban elért érdemei folytán egészségügyi tanácsosi szerepet látott el a Főkormányseknél. Erdélyi főorvosként a pestis megfékezésében játszott szerepét királyi tanácsosi címmel honorálták. A híres kolozsvári gyógyszerészdinasztiát alapító Mauksch Tóbiás lányát, Zsófiát vette el feleségül, akitől négy fia

született: Sámuel, Dániel, József és Sándor. A családi hagyományt a legidősebb fiú folytatta ebben a generációban is, azonban Sámuel Bécsben, az orvosi tanulmányai közben meghalt. Dániel tizenkét Kolozsvár környéki arisztokrata família nyomására vetett véget jogi tanulmányainak, majd az ő támogatásával kezdte meg orvosi tanulmányait Bécsben.⁹ Dániel, apjához hasonlóan, fényes hivatali karriert tudhatott maga mögött, kerületi orvos, majd Erdély országi főorvos volt, és ugyancsak egészségügyi tanácsosként tevékenykedett a Főkormányshélynél. A szakirodalom a szegények orvosaként tartja őt számon, számos karitatív kezdeményezés fűződik a nevéhez. Pályájának elismeréséül vaskoronarenddel tüntették ki. Fölsch Amáliával, az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosának a leányával kötött házasságából egy csecsemőkorában elhunyt leánya született. 67 évesen vetett véget életének. Halála minden bizonnyal nagy hatással volt az ekkor még tizenéves Jenőre, Sándor fiára, aki szintén az orvosi pályára mellett kötelezte el magát.

Pataki Jenő tanulmányait már a Magyar Királyi Tudomány-Egyetem orvosi karán, Kolozsváron végezte, és akárcsak Pataki Dániel, ő is a gyermekgyógyászat iránt érdeklődött. Tudását a budapesti Stefánia Kórházban alapozta meg, majd Kolozsváron próbált praxist kialakítani, eredménytelenül, így került 12 évre Batthyány Lajos fiumei kormányzó szolgálatába, akinek a gyermeket felügyelte, idővel pedig sárvári körorvosként praktizált. 1898-tól Kolozsváron tevékenykedett tisztiorvosi állásban.¹⁰ A felmenőivel ellentétben orvosdoktorként nem igazán tudott érvényesülni. Több száz cikket magába foglaló publikációs tevékenysége, ami a nyugdíjazási éveit követően exponenciálisan megnőtt, egyértelművé teszi, hogy orvostörténészként teljesedett ki a munkássága.¹¹ Tudományos munkamódszerébe betekintést enged gazdag irat- és jegyzethagyatéka, mely napjainkban is, ahogyan Jakó Zsigmond akkoriban fogalmazott „az erdélyi orvostörténet kutatói számára igen becses forrásgyűjtemény”.¹²

Az irathagyaték intézménybe kerülése

■ A Pataki család irathagyatéka két részletben, 1942-ben és 1945-ben, tagolódtott be az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. A Pataki Jenő által 1942-ben „teljesen rendezett állapotban”¹³ átadott 15 doboz, amit utólag 18 csomóba csoportosítottak át,¹⁴ egy többgenerációs rendezői munka eredménye. A *féltő szeretettel* rendező *láthatatlan kezek* minden bizonnyal nem csupán a családi emlékezet ébrentartásához, hanem a felejtéshez is aktívan hozzájárultak szelektáló munkájuknak köszönhetően. A család 18. századi történetéből ugyanis kizárólag a Sámuel ágára, azon belül is az orvosokra vonatkozó iratokat őrizték meg, és a család történetét is vertikálisan dokumentálták, vagyis az egyenes ági felmenők és leszármazottak vonalának a követésére összpontosítottak. I. Sámuel még tudatosan törekedett a horizontális genealógia elkészítésére,¹⁵ a próbálko-

zásait azonban az utódok nem folytatták, és így a 18. századi állagban az oldalági rokonságra vonatkozó iratok szinte teljes mértékben hiányoznak. A levéltár 19–20. századi arculatában és egyben a családi múlt s emlékezet kereteinek a kiszélesítésében meghatározó szerepe volt Pataki Jenőnek, aki valóságos levéltáros-kurátori feladatokat látott el.¹⁶ Akárcsak I. Sámuel, a családi emlékezet generációs hagyományát az oldalági rokonokra is kiterjesztette, tudatos gyűjtőmunkát végzett a naplóíró Pataki István leszármazottjainak a felderítésében, a hozzájuk kapcsolódó iratok beszerzésében. Pataki Jenő kurátori tevékenysége azonban nem csupán a családi iratok tevőleges alakításában és lezárásában, közgyűjteményhez juttatásában merült ki, hiszen egy személyi fondot is kialakított. A hagyatéka 1944-ben bekövetkezett tragikus balesete után került közgyűjteményi őrizetbe. A háborús évek levéltári ügyintézésnek is érdekes kordokumentuma a Jakó Zsigmond által írt jelentés; Jakó, mint írja, 1945 „június harmincadikán K. Sebestyén Józseffel együtt egy talyigán két ládában behoztam és az Egyetemi Könyvtár épületében lévő óvóhelyünkön elhelyeztem néhai dr. Pataki Jenő személyi levéltárának az özvegyénél [Nagy Piroska] található részét. A beszállított anyag, néhány régebbi darabtól eltekintve a megboldogult levelezését és orvostörténeti jegyzeteit tartalmazza [...]. A leveleket rendezés után a Pataki család levéltárához kell kiegészítésként csatolni.”¹⁷ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1945-ben készült fondjegyzékében a Pataki családi levéltár és Pataki Jenő személyi hagyatéka külön tételként szerepelnek.¹⁸ A levéltár 1950-ben bekövetkezett államosításakor mindkét állag rendezett állapotban került át a Román Tudományos Akadémiához, pontosabban az Akadémiai Könyvtárhoz, ahonnan 1975-ben átkerült a belügyi biztonsági szervek irányítása alatt álló Állami Levéltárhoz,¹⁹ ahol egységesítették, és állítólag újrarendezték az állagokat, mivel: „a fond teljesen fel volt dűlva, és nem rendelkezett korszerű nyilvántartási és tájékoztatási eszközökkel. [...] 1979-ben P. Lia Dragomir levéltáros rendezte és leltározta a levéltárat, az Állami Levéltárban folyó munkára vonatkozó technikai normák által meghatározott szervezési séma szerint.”²⁰ Lia Dragomir indoklása azonban nem igazán meggyőző, mert a hagyatéka ugyanúgy van strukturalva, mint az 1940-es években, ráadásul a palliumokon is az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárosainak és Pataki Jenőnek a kézírása található. Valószínűbbnek tartom, hogy az irattári rendezés tulajdonképpen a meglévő iratcsomókon levő feliratok – vagy esetleg egy régebbi levéltári mutató – román nyelvre való fordítására, illetve a két állag összevonására korlátozódott.

S habár nem kötődik szorosan a levéltári iratanyaghoz, a családi öndokumentálás és emlékezetállítás szempontjából mégis lényeges kiemelni, hogy a családi hagyatéka 23 festményt is tartalmazott. Ezek betagolásának pontos dátumát nem ismerjük. Pataki Jenő húga, Vincze Jánosné Pataki Anna 1945. november 16-án kelt levelében arra kérte Köpeczi Sebestyén Józsefet, hogy „küldje el nekem az ígért leltárt a családi képeink-

ról, mert éppen várunk a rokonok közül, akinek azt meg kell mutassam”. Köpeczi válaszából azt is megtudhatjuk, hogy a családi arcképek egy ezüst címertáblával és egy halotti emléknyomtatvánnyal egyszerre kerültek Pataki Jenő hagyatékából az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárába.²¹ A festmények az Erdélyi Nemzeti Múzeum anyagának államosítását követően a kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményébe kerültek, vagyis végleg kimozdították őket keletkezésük kontextusából, abból a familiáris térből, ami sajátos jelentéstartalommal látta el őket, és már *csupán* művészettörténeti értékükkel kelthetik fel a kutatók figyelmét.²² Köpeczi alapos jegyzéke azonban lehetővé teszi ezeknek a vizuális lenyomatoknak az írott emlékezettel való közös vizsgálatát is, így a festmények családi önreprezentációban játszott szerepe jobban kidomborodik.

A napjainkban is kutatható Pataki család levéltára tehát két rendben tagolódott be, előbb az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába, majd a Román Tudományos Akadémiához, innen pedig az Állami Levéltárba került át. Fontos megjegyezni, hogy a háborús évektől eltekintve (amikor az Egyetemi Könyvtárban kialakított óvóhelyen volt az anyag) a levéltári őrzés helyszíne lényegében nem változott – vagyis a Farkas utca 8. szám alatti özvegy báró Huszár Pálné gróf Nemes Polixéna által 1947-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozott palotában volt elhelyezve;²³ csupán az anyag gondnokai cserélődtek. Nem történtek érdemi beavatkozások az irathagyatékban, az intézményesülés folyamata nem befolyásolta a családtagok által kialakított rendszert, így a családi levéltár vélhetőleg tagjainak a szemléletét viseli magán.

Családi öndokumentálás és iratrendezés

■ A levéltár korai kezdeteit a naplóíró Pataki Istvánhoz köthetjük, aki a családi öndokumentálás hagyományát is elindította, és az akadémiai tanulmányai alatt megkezdett, majd itthon is folytatott naplójával pedig megvetette a generációs emlékezet alapjait.²⁴ Habár a szakirodalom következetesen naplóként definiálja Pataki narrációját, az omniárium elnevezés sokkal találóbb lenne itt, mivel a kötet több, egymástól független tematikus részt tartalmaz. Ezekben a vegyes feljegyzésekben is megfigyelhetünk egyfajta rendszert, mivel ezek belső egységét a kronológiához való igazodás adja; ezzel magyarázhatjuk, hogy a folytatásban reménykedve egy-egy egység után üres lapokat is hagy a szerző, és megfigyelhetjük, hogy a kiegészítések végett vissza-visszatér egy-egy részhez. A kötetben fellelhető adatok több mint a fele a családtörténetre – ezen belül is az emberi élet nagy fordulópontjaira – fókuszál. Pataki részletesen tárgyalja házasságkötéseinek a körülményeit, és a családalapítás során szerzett rokonság is helyet kap a szövegben, akárcsak a 12 gyermek kereszt-szüleinek a névsora, valamint az általuk keletkezett rokonság. Az egodokumentum (szinkron)műfajával magyarázható, hogy minden gyermek szerepel a narrációban, azok is, akik még csecsemőként elhunytak. An-

nak ellenére, hogy az omniáriumban a szűk magcsaládról szóló tudósítások képeznek túlsúlyt, a származási család is feltűnik egy lap erejéig, ahol a szerző a halott szüleinek és a testvéreinek állít emléket.

Pataki István narratívája referenciaként szolgál majd a következő generációk tagjai számára, mint ahogy az iratgyűjtési habitusa is nagy hatással van az utódaira. Pataki István, apjának a céhes leveleit is maga másolta le,²⁵ majd az ő fia, I. Sámuel látta el a másolatot széljegyzettel. Vagyis az apa és a fia tudatosan gyűjtötték és egyben termelték a család történetére vonatkozó iratokat. Jól bizonyítja ezt I. Sámuel peregrinációs útvjáról készült naplója, melyet akárcsak az apja, itthon is folytatott; album amicorum, két vegyes feljegyzéseket magába foglaló füzete és két számadáskönyve. Vagyis apjának az omniáriumától ihletet nyerve, azt azonban tovább fejlesztve I. Sámuel – műfajtörténetileg könnyebben behatárolható – külön kötetekben is dokumentálja a személyes életútját és szakmai eredményeit. A napló mellett a rövid, de rendkívül tartalmas családi krónikát kell még kiemelni, melyben a szerző a Pataki család horizontális genealógiájának a megrajzolására tesz kísérletet. A kiterjedt gyűjtésben a nemzetségi leágazás és az oldalági rokonok egyszerre kerülnek bemutatásra. A vállalkozás komolyságát mutatja, hogy a krónika 14 oldalon át egy több generációra kiterjedő gyűjtés eredményeit, megközelítőleg mintegy 500 nevet tartalmaz, évszámokat azonban nem közöl.

I. Sámuel tudatosságát jelzi továbbá az is, hogy majd az ő ága őrzi meg Pataki István naplóját, Bojsza Szabó István céhes leveleinek a másolatait; egyfajta családi levéltár kialakításának a szándékosságát érhetjük itt tetten, amivel a Pataki család teljes mértékben igazodik ahhoz a nyugat-európai korszakhoz, ami a polgári levéltári hagyományok felerősödését hozta magával.²⁶ I. Sámuel peregrinációs naplójában apja írói magatartását követi: nagy vonalakban ugyanazon témák köré csoportosítja az elbeszélését, annyi különbséggel, hogy latin nyelven kezdi el írni peregrinációs naplóját, majd 1726-tól a feljegyzéseit: „már magyarul kezdettem írni és continuálni a feleségem kívánságára”.²⁷ Úgy tűnik, Dálnoki Mária követi férje ön- és családdokumentációs törekvéseit, és nem csupán szereplője, hanem olvasója is egyúttal a családtörténeti krónikának.

A családon belüli kollektív írás- és szöveghasználati gesztusok a későbbiekben is feltűnnek, mint amikor II. Sámuel lezárja apja egyik számadáskönyvét: „Ekkor már az atyám megholt. Ez utolsó positiokat még beteg ágyában írta.”²⁸ Vagyis, akárcsak elődei, ő is aktívan olvassa, alkalmanként pontosítja a családtagok feljegyzéseit, és nem kizárt, hogy I. Sámuel azzal a szándékkal hagy üres részeket a családtörténeti krónikájában, hogy fia majd folytatja azt. Erre azonban végül nem került sor, mivel II. Sámuel egy német nyelvű peregrinációs naplótöredékén kívül nem írt másmilyen biografikus jellegű munkát, jóllehet a gyűjtő szándék nála is megfigyelhető. Sógorának, Incze Mihálynak a peregrinációs írását vélhetőleg az ő idejében helyezték el a levéltárban, mint ahogy második feleségének, Szathmári Papp Sárának a levelei is akkor kerülnek ide.

A család levelezését nem neveznénk ugyan számottevőnek, de a missilisek megjelenése az irathagyatékban a családi kommunikáció szintlépésére utalnak. II. és III. Sámuel több levelet is váltanak egymással az utóbbi bécsi tanulmányai idején, és az egyik ilyen levélváltás alkalmából kiderül, hogy: „A képemet már lefestették, és mindenek azt mondják, hogy jobban teljességgel nem lehetne csinálni, mint amint van. [...] Éppen olyan öltözetbe amint minden nap szoktam járni festettem le magamat. 4 aranyért festette Kohré Sigmond.”²⁹ Ugyancsak ez évben, 1792-ben készült el II. Sámuel és Szathmári Papp Sára portréja Kolozsváron,³⁰ illetve Incze Mihályné, Sára festménye. Egyfajta médiumváltás tanúi lehetünk, mivel ezt követően már nem születtek egyéb életút-narratívák, és egyedül a vizuális lenyomatok képviselik a családi emlékezetet.³¹

III. Sámuelhez köthető az első hivatalos családi krónika elkészítése. A Kemény József által jegyzett szöveg kizárólag Sámuel ágára összpontosít, ezen belül az orvosdinasztia tagjaival foglalkozik érdemben. Amit érdemes külön is kiemelni, ebből az időből származnak azok az iratok is, melyek a család nemességével kapcsolatos disputákra vonatkoznak, amiket azonban nem a Sámuelek őriztek, ugyanis III. Sámuelnek az unokatestvéreivel, Pállal, Józseffel és Györggyel folytatott levelezését követően épültek be – másolat formájában – az irattárba. A Kemény által készített családi krónika és a nemességre vonatkozó iratok begyűjtése egyértelműen a társadalmi státusz konszolidálást fejezik ki. A nemességet nem sikerült ugyan bizonyítani, ennek ellenére a jegyzőkönyvek, a másolatok és a levelezések megőrzése azt támasztja alá, hogy ébren szeretnék volna tartani a családi emlékezetben a nemesi leszármazás mítoszát.

A fiatalon elhunyt IV. Sámuel nem járulhatott hozzá a családi levéltár gazdagodásához, az ő emlékét a Kemény-féle krónika személyes hangvételű bejegyzése őrzi.³² A nyomdokaiba lépő Dánielnek nagyon gazdag publicisztikája maradt ránk, azonban már ő sem folytatta az öndokumentálás családi hagyományát, és nem vett részt a családi levéltár további bővítésében. Az 1824-i bécsi utazásakor összeállított album amicorumán kívül feleségének, Fölsch Amáliának a levelezése került még be a hagyatékba. A családi levelek őrzése vélhetőleg Dánielről az egyetlen életben levő testvérére, Sándorra szállt át, akinek szintén fennmaradt egy album-amicoruma 1834-ből.³³ A családi levéltárban őrzött albumok egyszerre alkalmasak műfaj történeti és családtörténeti vizsgálódásokra. Míg az első, a 17. századi album amicorumokban az album lapjain szereplő aláírások, aforizmák kizárólag külföldi férfiakat (iskolatársakat, tanárokat, ismeretsegeket) tüntetnek fel, ahogy haladunk előre a korban, egyre több érdekes változás tanúi lehetünk. A 17–18. századi fűzött köteteket a díszes tokban elhelyezett aranyozott szelű selyempapírok váltják fel, melyeken már nem a peregrináció során szerzett külföldi – illusztris – ismeretségek, hanem a barátok és családtagok gondolatai és jótanácsai tűnnek fel. Vagyis az emlékezet keretét az otthon affektív és familiáris közege adja,

amit az is alátámaszt, hogy a női családtagoknak az albumok tartalmához való hozzájárulása is jelentősen megnő, így az emlékkönyvek a 19. század második felére már a dinasztikus, generációs emlékezés helyévé alakulnak át.³⁴

Pataki Sándor családjának a levéltári hagyatéka vélhetőleg azért is került be a családi irattárba, mert a levelesládák őrzése átszállt Pataki Jenőre. A közgyűjteményben elhelyezett iratok, miután a levéltári állag a Pataki-orvosdinasztia jellegét domborítja ki, azt a feltételezést erősíti, hogy a levéltár őrzése és kezelése az orvos Patakik kiváltsága vagy feladata lehetett. S talán ezzel is magyarázható, hogy bár Pataki Jenőnek számtalan rokona élt még a levéltár átadásakor, a család mégis csak megvált az irathagyatéktól, elindítva azt az intézményesülés útján.

Pataki Jenő leginkább I. Sámuel családmmodelljével azonosult, így a levéltár kialakításában a horizontális genealógia újrateremtésére tett kísérletet. Ezt a családtagok adatait őrző jegyzetfüzete, a családfáihoz készített több száz, színekkel ellátott cédulája és kiterjedt levelezése is bizonyítja.³⁵ Családtörténeti nyomozásainak eredményeit rövid cikkek és genealógiai táblái őrzik, egy átfogó családtörténet megírására azonban már nem maradt ideje.³⁶ Ugyancsak a horizontális genealógia iránti elköteleződését támasztja alá az általa begyűjtött több száz gyászjelentés; igaz, a temetési szövegműfajok gyűjtése a levéltár kialakulásának a korai szakaszára vezethető vissza. A 18–19. századi parentációk a Sámuel-ágra összpontosítanak, és a genealógiai funkciójukon túl jól szemléltetik a család társadalmi státuszának a megerősödését is. Pataki Jenő tovább gondolta a gyűjteményt, egyrészt úgy, hogy azt kiterjesztette az oldalági leszármazottakra is,³⁷ továbbá a síremlékállítással kapcsolatos generációs szokások dokumentálását is feladatának tartotta, felkeresve a rokonság sírjait, lemásolva az epitáfiumokat, lerajzolva a síremlékeket, később pedig fotókkal is kiegészítve a gyűjteményt.³⁸

Az utóbbi gesztus azért lényeges, mivel ekkortól válik a fénykép a család elsődleges önismereti és reprezentációs eszközévé, az emlékőrzés és az önmegjelenítés kitüntetett médiumává.³⁹ Pataki Jenő gyűjteményének talán az albumok a legkülönlegesebb példányai. Ezekben több történetmesélési stratégiát is fel lehet fedezni. Első albumában a szerző a család történetére koncentrál, és ezzel leginkább egy korai Scrapbook hatását kelti.⁴⁰ Az album Bojsza Szabó István céhlevelének a beragasztott másolatával, vagyis a családalapító oklevelével kezdődik, ezt követően az első kolozsvári Pataki-házról készült fénykép szerepel. Az album a családi kronológiához igazodik, a családtagokról szóló apró emlékek, versek, köszöntők, híradások, oklevelek, szomorújelentések váltakoznak benne. Az albumkészítő kitágítja a családi kört, és több oldalági rokonról szóló híradást is beragaszt. Ebbe a családi portrétárba ékelődik be Pataki Jenőnek a sárvári életszakasza is, házassága Veress Irmával, a Batthyány család szolgálatában eltöltött évek emlékei, különféle képeslapok és vizitkártyák vagy az ikervári kastélyról és a parkról készült felvételek. Ugyan-

csak itt kapnak helyet a közéleti tevékenységéről szóló híradások, az Erdélyi Múzeum-Egyesületben, valamint az Unio szabadkőműves-páholyban kifejtett tevékenységére utaló cikkek és levelek. Az albumban politikai híradások és egyéb kultúreseményekről szóló tudósítások is megjelennek.

A családi levéltár másik különleges darabja a portrékat tartalmazó album, melyben a családi képtárban levő festményekről készült fotók, illetőleg a családtagokat ábrázoló fényképek kaptak helyet.⁴¹ A médiumváltás megtörtént ugyan, azonban a fényképek, igazodva a családi reprezentáció szabályrendszeréhez, ugyanazt a funkciót töltötték be, mint a festmények.⁴² Pataki Jenő nagy szolgálatot tett az utókornak azáltal, hogy a képeket feliratozta, az oldalági rokonok esetében pedig még a foglalkozást is feljegyezte. Ki kell itt emelni azt a képet, melyen Pataki Jenő sárvári orvosként, a dolgozószobájában, az asztalánál ülve mutatkozik, mögötte III. Sámuel 1792-es portréja, a háttérben vélhetőleg szintén családtagokat illusztráló fényképek láthatók. Az albumban található, amúgy a mindennapi élethelyzetet rögzítő kép – a gondosan megválogatott díszletnek köszönhetően – a családi hagyományok tovább élését, a generációk közötti folytonosság bizonyosságát közvetíti a szemlélőnek.⁴³

Pataki Jenő személyi hagyatékában a magánjellegű iratok teljesen háttérbe szorulnak, az egyéni életút memoárszerű feltárása is elmarad, és egyedüli kivételt nyugdíjkérelméhez összeállított rövid életrajza képez, illetőleg az is, hogy külön kötet foglalkozik a szakmai érdemeivel. Az öndokumentálás egyik legérdekesebb példája az arany és gyémánt orvosi oklevelek megszerzésének alkalmából összeállított album, melyben az emlékünnepek meghívói, az oklevelek fényképmásolatai, sajtótudósítások és gratuláló levelek találhatók.⁴⁴

Zárógondolatok

■ Ebben a rövid összefoglalóban megkíséreltem áttekinteni a mintegy 439 tételt tartalmazó Pataki családi levéltárban fellelhető generációs emlékezet különféle megnyilatkozásait a maguk összességében. Néhány szemléletes példa felidézésével igyekeztem érzékeltetni, hogy miként lehet egy irathagyaték segítségével feltárni a családi identitás folytonosságában, és az önmeghatározásban közrejátszó *láthatatlan kezek* szerepét. Az iratokat *féltő szeretettel* rendező kurátorok nemcsak gyűjtenek, hanem egyúttal szelektálnak is,⁴⁵ megkonstruálva egy közös genealógiai tudást; ennek a konstrukciónak a sikerességét bizonyítja, hogy a Pataki család 300 éves történetéből végül az orvosdinasztia diadalmaskodott, változatlanul tovább élve a kollektív emlékezetben.

■⁹ JEGYZETEK

1. Jakó Zsigmond: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről*. In: Uő: *Írás, levéltár, társadalom*. Tanulmányok és források Erdély történelméhez. MTA BTK TTI, Bp., 2016. 157.

2. Uo. 158.

3. A láthatatlan kéznek a családi archívum rendezésében, ezáltal a család kollektív emlékezetének a fenntartásában játszott szerepéről ld. Arianne Baggerman: *Autobiography and Family Memory in the Nineteenth Century*. In: Rudolf Dekker, ed.: *Egodocuments and History. Autobiographical Writing in the Social Context Since the Middle Ages*. Hilversum, Verloren, 2002. 172.
4. Nagy Ágnes: *Családi öndokumentálás és családi irathagyományozás: a levéltári és a társadalomtörténeti megközelítés lehetőségei*. Sic Itur ad Astra 73 (2021) 153–175.; Uő: *A magánélet dokumentációs univerzuma. Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok a magániratgyűjtés terepén*. Levéltári Szemle 71, 2021/2. 56–81.
5. Maurice Halbwachs: *Az emlékezet társadalmi keretei*. In: Ferge Zsuzsa, szerk.: *A francia szociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1971. 146.
6. A kollektív emlékezés értelmezésekor a Bartletti-koncepciót vélem követendőnek: a családi-kollektív tudást a csoportban (ebben az esetben családban) történő egyéni emlékezések és nem a csoport (család) által generált emlékek halmaza adja. Frederic Charles Bartlett: *Az emlékezés*. Gondolat, Bp., 1985. 350.; Henry L. Roediger – Magdalena Abel: *Collective memory: a new arena of cognitive study*. Trends in Cognitive Sciences, 19, 2015/7. 359.
7. A Pataki család történetének vázlatos ismertetésében a levéltárban elhelyezett genealógiák, gyászjelentések, elbeszélő források (Román Nemzeti Levéltár [a továbbiakban RNLt] Kolozs Megyei Igazgatósága (a továbbiakban KMIg). A Pataki család levéltára (a továbbiakban Pataki cs. lt.) nr. fond. 407. Genealógiai táblázatok. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/1. Pataki István naplója, Uo. 407/ 16. Pataki Sámuel I. családi krónikája, Uo. 407/24), illetve Gaal György: *Pataki Jenő, Erdély első orvostörténésze* (Erdélyi Múzeum 56, 1994/3–4. 28–44.) című tanulmányára támaszkodom.
8. Herepei János: *Pataki István naplóíró, radnóti udvari pap*. In: Keserű Bálint, szerk.: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*. Bp.–Szeged, 1971. 85.
9. Gaal György: i. m. 30.
10. Éltrajzát ld. Pataki Jenő nyugdíjkérelmei. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/123.
11. Perjámosi Sándor: *Pataki Jenő (1857–1944) orvos, Erdély első orvostörténésze rövid életrajza és életmű-bibliográfiája*. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei, 12) Bp., 2014. Pataki Jenő orvostörténeti munkáiban gyakran vizsgálta elődei tevékenységét s a családi irattárban levő autobiografikus munkák kiadásában is aktív szerepet vállalt. Pataki Jenő: *Pataki Sámuel naplója*. Erdélyi Orvosi Lap 3 (1922) 18–19., 21–24.; Uő: *Pataki Sámuel (tertius)*. Orvosi Szemle, 1, 1928/ 8.; Uő: *Pataki Dániel*. Orvosi Szemle 2, 1929/6.; Uő: *Pataki Sámuel (1731–1804)*. Református Család 13 (1941) 6. sz.
12. Jakó Zsigmond: i. m. 158.
13. Uo.
14. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának fondjegyzéke (1949. évi állapot) összeállította Jakó Zsigmond. A forrást közli Kiss András: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története*. In: Sipos Gábor, szerk.: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyűjteményei*. EME, Kolozsvár, 2009. 231.
15. I. Pataki Sámuel családi krónikája. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/24.
16. A családi levéltárak során mindig feltűnnek azok az erős családtörténeti öntudattal rendelkező személyek, akik valóságos kurátorként kezelik a rájuk bízott családi örökséget. Nagy Ágnes: i. m. (*A magánélet dokumentációs univerzuma*) 71.
17. RNLt KMIg, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára (a továbbiakban EMELt), 42/1945.
18. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának fondjegyzéke. 231.
19. Jakó Zsigmond: *Emlékeztető a sorozat újraindulásakor az erdélyi história majdani kutatói részére*. In: Valentinyi Antal – W. Kovács András: *A Wass család cegei levéltára*. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 3) EME, Kolozsvár, 2006. 7.

20. A Pataki cs. levéltári mutatókönyvének előszava. [saját ford.] RNLt KMIg, Fond fam. Pataki, nr. inv. 321.
21. RNLt KMIg, EMELt. 4/1946.
22. A kora újkori festmények egyediségét nagymértékben határozta meg az a tér amelyben elképzelték, vagyis kiállították őket, ebből a familiáris közegből kimozdítva jelentéstartalmuk sérül, s üzenetük is megváltozik. John Berger: *Ways of Seeing*. Penguin, Harmondsworth, 2008. 19. S ez a kijelentés többszörösen igaz a családi képtárakra.
23. Kiss: i. m. 221.
24. A naplóból szemelvényeket közölt: Török István: *Pataki István ref. pap naplója*. Történelmi Tár 3, 1887/10. 144–154.
25. Ez a másolat a Pataki Jenő által készített albumok egyikében található. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/13.
26. Arianne Baggerman: i. m. 163.
27. Pataki Sámuel I. naplója. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/19: 31.
28. I. Pataki Sámuel orvosi bevételeiről vezetett számadáskönyve. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/22: 97.
29. III. Pataki Sámuel 1792. május 8-án kelt levele. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/41: 10.
30. Bíró Béla 1943-ban még Pataki Jenőnél tekintette meg a Koréh Bikfalvi Zsigmond és Franz Anton Bergman által készített festményeket, s képeket is közölt róluk. Bíró Béla: *Régi erdélyi művészek*. Erdélyi Helikon 16, 1943/8. 436–437.
31. Az így létrejött, 150 év történetét átfogó családi képtárban a portrék közül tíz nőt, tizenegy férfiakat ábrázol, ami azért sokatmondó, mert a családi levéltárban a női családtagok alulreprezentáltak. A családi irathagyaték csupán tizenkét százaléka köthető hozzájuk, ez is többnyire a levelezésből áll, és ha a számításainkat a Pataki Jenő személyi hagyatékával is kibővítjük, akkor ez a százalék a felére csökken. Fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy a családi panteonban, rendhagyó módon, két „betolakodó” is felfedezhető, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos személyében. RNLt KMIg, EMELt. 4/1946.
32. „Én, aki ezen sorokat írom, ismertem őtet, együtt voltam vele azon időben Bécsben hosszabban egy szálláson laktam vele, és szemtanúja voltam fáradhatatlan szorgalmának. Mint a szép hajnal midőn váratlan fellegbe beborul, úgy tűnt ki ezen az orvosi tudomány és emberiség tekintetéből nagy reményű ifjú váratlanul az élők sorából Bécsben 1820-ban május 28-án”. Kemény József: *Erdélyben létező Sáros-Patai Pataki család. Nemzéki értekezés*. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/11: 6v–7.
33. Pataki Dániel és Sándor album amicorum-a. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/3; 407/73.
34. Mara R. Wade: *Women's Networks of Knowledge: The Emblem Book as Stammbuch*. Daphnis 45, 2017/3–4. 493.
35. Pataki Jenő családtörténeti gyűjtése és levelezése. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/280; 375.
36. Pataki Jenő: *Egy kolozsvári orvos-dinasztia: a Patakiak*. In: Uő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Bp., 2004. Ld. a 11. jegyzetet.
37. Külön ki szeretnénk emelni II. Sámuel unokatestvérét, Pataki Mózes, akit rajongó neveltje, ifj. Wesselényi Miklós „kiragadt” a Pataki családból és nem kis közfelháborodást okozva az apja mellé temettette a zsidói kriptába. Ez a társadalmi konvenciókkal dacoló gesztus nem került el a családi levéltár rendezőinek a figyelmét sem, és ezzel magyarázzuk, hogy külön iratcsomó foglalkozik a Dániel ágából származó Mózes személyével, a Wesselényihez fűződő barátságával és főként a temetést övező korabeli híradásokkal. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/99.
38. A családi levéltár azonban csak az egyik, távolról sem a leglátványosabb módja az emlékezetállításnak. A Kolozsvár belvárosában található Házsongárdi temetőben fellelhető sírok azok, amelyek a család 300 éves történetét beemelték a kollektív és kulturális emlékezetbe. Nem képezi jelen vizsgálódás tárgyát, de kifejezetten érdekes az, ahogyan a család szakított a klasszikus kétgenerációs családi emlékezettel és a sírkö-

veken összekapcsolták a távoli generációkat egymással, amikor például több mint 100 évet átfogva a szépunokák nevét felvésették az elődjek sírkövére. Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Akadémiai, Bp., 1988. 493–494.

39. Marianne Hirsch: *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory*. Harvard, Cambridge–London, 1997. 6–7.

40. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/13.

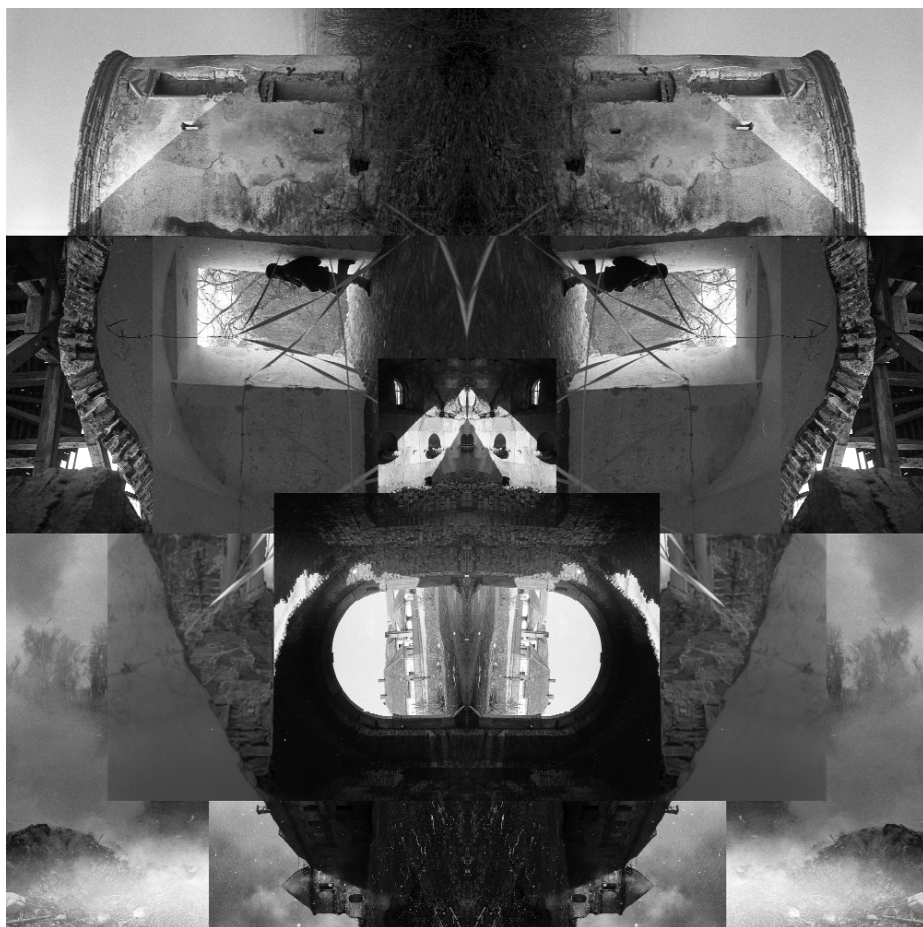
41. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/14.

42. A családi fotótár kialakulása nem jelentette a festők által készített portrék hagyományának a megszűnését. Pataki Jenővel bezárólag minden családtagról készült festett portré, mi több, Pataki Jenő anyjának, Konrád Emíliának a portréját leánya Spiró Gizella a Jenő által készített fotó alapján festette meg. RNLt KMIg, EMELt. 4/1946.

43. Fénykép és szöveg teljesen másként szolgálják az emlékezetet. Barthes szerint a fénykép esetében a szemlélő a bizonyosság útját járja be, mivel a fényképek lényege, hogy hitelesítik azt, amit ábrázolnak. Az írás, bármennyire is törekszik a bizonyosságra, nem tudja hitelesíteni önmagát. Roland Barthes: *La chambre claire. Note sur la photographie*. Gallimard, Paris, 1980. 133–134.

44. Pataki Jenő jubileumi albuma. RNLt KMIg, Pataki cs. lt. 407/111.

45. Nagy Ágnes: i. m. (*Családi öndokumentálás*) 158.

BAZSALYA BALÁZS

TRIANON EMLÉKEZETE A MAGYARORSZÁGI KÖZVÉLEMÉNYBEN

A magyar közvéleményben alapigazsággént van jelen, hogy magyar nemzet határai nem esnek egybe az ország közigazgatási határaival; ahogy továbbá az is, hogy a határon túli magyarokat mindmáig számos hátrányos megkülönböztetés éri...

Bevezetés

■ Mit tud és hogyan vélekedik a magyar közvélemény a trianoni békeszerződésről, valamint annak okairól, illetve a következményeiről a békeszerződés megkötését követően száz évvel? Írásunk gerincét egy országos közvélemény-kutatás anyaga adja, amit az MTA Trianon100 kutatócsoport 2020 májusában végzett a Soreco Research Kft. közreműködésével.¹ A kutatás keretében megvizsgáltuk a békeszerződéssel kapcsolatos ismereteket, a vélt vagy valós előzményekkel, illetve következményekkel kapcsolatos vélekedéseket, valamint tudakoltuk a határon túli magyar közösségekkel kapcsolatos ismereteket és attitűdöket is. A döntő kérdés így szól: mi módon jelenik meg „Trianon” a mai magyarországi közgondolkodásban, száz év elteltével, milyen különbségek azonosíthatók az egyes társadalmi-demográfiai szegmensekben a kérdést illetően? A felvétel során nyert adatokat igyekszünk kontextusba helyezni és összevetni más, hozzáférhető felmérések eredményeivel.

Trianon emlékezete a különböző diskurzusokban

■ A történelem és az emlékezet viszonyáról Jan Assmann kollektív emlékezetről

szóló elképzelése ad biztos fogódzót. Közismert lévén csak röviden jelzem, hogy a kommunikatív és a kulturális emlékezet közötti különbségtétel szerint a kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozó, az egyéni életutakba és emlékekbe ágyazódó, a köznapi életben, főleg informális körülmények közötti személyközi érintkezésekben megjelenő emlékezetet jelenti, amelynek nincsenek külön hordozói, és legfőleg 80-100 évig tart a hatálya. A kulturális emlékezet, ezzel szemben, a régmúlt eseményeit öleli fel, ünnepi, ceremoniális kommunikációban jelenik meg, rögzített, tárgyasult kifejezésmódokkal rendelkezik, és szakosodott hordozói, közvetítői vannak.² Assmann szerint az emlékezés identitásképző és -erősítő folyamat is egyúttal, mert a múlthoz való viszony formálja az emlékező csoport identitásának alapjait.³ Assmann két különböző stratégiát nevez meg az emlékezet, a múlt kezelési és felhasználási módjait illetően: a forró és a hideg emlékezetet. Forró emlékezetről akkor beszélünk, ha a múlt még őrzi vitalitását, mert szoros kapcsolatban áll a jelennel, és formálja a jelen öntudatát. A hideg emlékezet esetében viszont a múlt már történelemmé vált, tehát megmerevedett, elvesztve a vitalitását.⁴ A trianoni békeszerződés emlékezetével kapcsolatban joggal vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben forró, vagy mennyire hideg annak a kollektív emlékezete.

Emlékezet és történelem viszonyát Pierre Nora inkább egymást kizáró entitásoknak tekintette, lévén, hogy ahol megjelenik a történelem, ott a múltnak már nincs megélt emlékezete. Vagyis: megszűnik az emlékezés spontaneitása, ugyanakkor az emlékezet kényszerétől és a folyamatos dokumentálás igényétől sarkallva az emlékezet helyei (*lieux de mémoire*) előtérbe kerülnek.⁵ „Ha az emlékeket, melyeket magukba zárnak, valóban megélnénk, a lieu de mémoire-ok szükségtelenek lennének; és viszont, amennyiben a történelem sem azért kerítené hatalmába azokat, hogy átformálja, átalakítsa, átgyúrja és kővé dermessze őket, úgy nem lennének helyek az emlékezet számára. E jövés-menés hozza létre őket: a történelem folyamából kiszakított történeti pillanatok ezek, melyeket azonban visszaadnak annak: már teljesen nem élők, de még nem is teljesen holtak”.⁶ A trianoni döntés is egy ilyen „lieux de mémoire”-ként értelmezhető, mert olyan az emlékezésre való felszólítás, amely a kommunikatív és a kulturális emlékezet közötti köztes állapotban az emlékezet helyeként szolgál.

A kollektív emlékezet előbbieken felvázolt típusaira és működési módjaira jó példa, ahogy a ma már több mint száz éve meghozott trianoni döntés napjainkig megjelenik a közbeszédben, számtalan értelmiségi és politikai vitát generálva a történetek értelmezésével, kontextualizálásával és keretezésével kapcsolatban. 2010-ben az Országgyűlés minden év június 4-ét a trianoni békeszerződés aláírásának évfordulóját – Nemzeti Összetartozás Napja néven – nemzeti emléknapként jelölte ki. Eközben napjainkig zajlanak a békeszerződéssel és a következményeivel kapcsolatos értelmiségi és politikai viták. A megközelítések különbségét jól mutatja az *Élet és Irodalomban* Kovács Éva és Ungváry Krisztián között le-

zajlott vita, melyet Laczó Ferenc foglalt össze⁷. Kovács itt többek közt amellett érvelt, hogy a trianoni döntés már nem elsődleges élményekből táplálkozik, vagyis nem része a kommunikatív emlékezetnek.⁸ Nem adekvát tehát a trauma metaforáját Trianonnal kapcsolatban alkalmazni, többek közt már az általa sugallt etnocentrikus nézőpont miatt sem. Megítélése szerint inkább lehet beszélni „Trianon-neurózisról” e helyett. Véleménye szerint a „trianonozás” napjainkban „álideológiai műfaj, mely a történelmi vitákat a politika szolgálatába állítja, s ezzel meglévő attitűdöket önt új formába”.⁹ Ungváry Krisztián a Trianon-kérdéskört a döntés következtében kisebbségbe került magyarok helyzetével kapcsolta össze, nevezetesen, hogy miként alakul a szomszédos országok területén élő magyar népesség helyzete, mennyire élhetik meg szabadon magyar identitásukat. Mivel ezek a kérdések máig sem jutottak nyugvópontra, Ungváry úgy véli, hogy a szomszédos országokkal közös kulturális emlékezet csak az utódállamok politikai támogatásával alakulhat ki.¹⁰

A trianoni döntés következményeinek kérdéseit az aktuálpolitikai szempontok és törésvonalak is rendszeresen újra és újra az emlékezetpolitikai diskurzus előterébe helyezik. Ennek egyik példája volt a Romcsis Ignácot Raffay Ernő¹¹ és Szakács Árpád¹² irányából érő kritikák sora, melyek nemcsak Romsics, hanem általánosabban az „akadémiai történetírás” ellen irányultak.¹³ A centenárium közeledtével az emlékezetpolitikai megszólalások és viták tovább folytatódtak. Gyáni Gábor felvetésére, mely szerint a döntés értékelésének új értelmezési keretet adhat, ha figyelembe vesszük, hogy a történelmi Magyarország gazdaságilag legelmaradottabb részei kerültek a békeszerződés következtében az új országhatárokon kívülre,¹⁴ illetve Egry Gábor¹⁵ azon megállapítása, miszerint Trianon egy össznemzeti homogén, traumatikus tapasztalatként történő leírása ellentmondásos dolog, heves vitákat szült¹⁶.

Az imént felvillantott diskurzusok nyomán arra következtethetünk, hogy „Trianon” megítélése ma is inkább a forró, mint a hideg emlékezet-hez tartozik, mivel a békeszerződésről alkotott vélekedések és ismeretek nem függetleníthetők az aktuális társadalmi-politikai történésektől, viták tárgyát képezi, és nem utolsósorban az aktuálpolitika vélt vagy valós érdekei alapján a mai napig politikailag instrumentalizálják ezt a történelmi fejleményt. Ennek ellenére viszonylag kevés ismert adat áll rendelkezésünkre azzal kapcsolatban, hogy mit tud, és hogyan vélekedik Trianonnal kapcsolatban a magyar társadalom.

Egy régebbi, 1976-os felmérés szerint a lakosság hetven százaléka vallotta, hogy „mély keserőséggel tölti el a trianoni békekötés”¹⁷. Egy másik, 1983-ban a magyar értelmiség körében végzett szociológiai felmérés válaszdóinak hatvannégy százaléka tartotta helytelen döntésnek a történelmi Magyarország felosztását, míg a válaszdók harmincöt százaléka elvileg helyes, de rosszul végrehajtott döntésként értékelte azt. A vizsgálat hat évvel későbbi, Csepeli György és munkatársai általi 1989-es megismétlésekor már a válaszdók nyolcvankilenc százaléka gondolta a dön-

tést helytelennek, míg csupán tizenhat százalékuk helyesnek, de hibásan megvalósítottnak. 1983-ban és 1989-ben is egy százalék vélekedett úgy, hogy a döntés fenntartások nélkül helyes volt.¹⁸

2009-ben Vásárhelyi Mária és kollégái egy hétszáz fő bevonásával történő kutatást végeztek a 18 és 30 év közöttiek körében, melyben többek közt a trianoni döntés előzményeiről, okairól és következményeiről való tudásról és vélekedésről érdeklődtek. Az akkori adatok szerint a megkérdezettek nagyjából egyharmada jelölte meg a békeszerződés aláírásának helyes dátumaként 1920-at. Az okok tekintetében a Magyar Királyság első világháborús szerepvállalását és annak következményeit, a magyar tárgyalódelegáció alkalmatlanságát, illetve a győztes nagyhatalmak etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó, felelőtlen magatartását tartották a legfontosabbnak.¹⁹

Egy 2010-ben és 2012-ben, országos reprezentatív mintán Csepeli György és munkatársai által végzett kutatás arra kérte a megkérdezetteket, hogy jelöljék meg a magyar történelem három legnagyobb tragédiáját. 2010-ben a válaszadók hatvanhat, 2012-ben hatvannyolc százaléka választotta a trianoni békeszerződést. A második helyen, mindkét adatfelvételkor, az 1956-os forradalom és a megtorlások negyvenhat, illetve negyvennyolc százalékkal, továbbá a holokauszt került harminchat és harmincnyolc százalékkal. Az idézett kutatásokban a magyar népesség Trianonnal kapcsolatos tárgyi ismereteire is kíváncsiak voltak: a 2010-es adatfelvételkor például arra a kérdésre, hogy hány magyar került a döntés következtében a határokon túlra, tizennyolc százalék nem tudott válaszolni. Azok közül pedig, akik válaszoltak, az abszolút többség túlbecsülte az új határokon túlra került magyarok számát. A reálisan becslők aránya tizenhét százalék volt, míg az alulbecslőké tizennyolc százalék. A 2012-es adatfelvételnél a békeszerződés következtében határokon túlra került magyarok számát huszonegy százalék becsülte meg pontosan. A határon túlra kerültek létszámát a megkérdezettek tizennyolc százaléka 4 és 5 millió közé és további huszonegy százalék tette azt 5 millió fölé. A válaszadók tizenhat százaléka alulbecsülte a létszámadatot, tizennyolc százaléka pedig nem is tudott válaszolni a kérdésre.²⁰

A jelen írásunkban közölt adatok egy 2020-ban megejtett felvétel eredményein alapulnak. Az adatok egy része eddig csak sajtóközleményben, illetve kutatási összefoglalóban kapott nyilvánosságot.^{21, 22} Az itt közölt adatok egy része összhangban van a fentebb idézett kutatások adataival, jóllehet vannak bizonyos eltérések azokhoz képest.

A magyar történelem általános megítélése

■ Felmérésünk tanúsága szerint a magyarok kifejezetten érdeklődnek a történelmi kérdések iránt: a megkérdezettek hetvennyolc százaléka nyilatkozott úgy, hogy inkább vagy nagyon érdekli a történelem. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy melyik korszak foglalkoztatja a magyarokat leg-

inkább a magyar történelemből: a régmúlt korok magyar történelme mellett a trianoni békeszerződés körüli események iránti érdeklődés tűnt a legnyilvánvalóbbnak. A megkérdezettek tizenkét százalékáról kijelenthető, hogy egyértelmű a magyar történelem különböző eseményei iránti kíváncsiságuk: a felsorolt nyolc korszak közül mindegyikről azt állították, hogy nagyon érdekli őket. További ötvenkét százalék egyik korszak iránt sem érdeklődik különösképpen. A történelmi egyes korszakai iránti érdeklődést jelentősen meghaladja a saját családjuk múltja iránt mutatott érdeklődés: tízből nyolc megkérdezett azt nyilatkozta, hogy nagyon vagy inkább ez érdekli (1. táblázat). Az életkor, az iskolázottság és az ideológiai irányultság is nagyban befolyásolja a történelem iránt mutatott érdeklődést: az idősebbeket, az iskolázottabbakat és a magukat konzervatívnak, illetve jobboldalinak vallókat az átlagnál jobban foglalkoztatja a magyar történelem eseményei. A saját családjuk története iránt szintén az idősebbek és az iskolázottabbak érdeklődnek inkább, ezt azonban már nem befolyásolja a politikai-ideológiai irányultság.

	nagyon érdekli	inkább érdekli	inkább nem érdekli	egyáltalán nem érdekli	átlag (-100/+100) ²³
a régmúlt korok magyar történelme?	27%	49%	19%	5%	+38
a trianoni békeszerződés körüli történelmi események?	34%	40%	21%	5%	+38
a II. világháború történelme?	33%	39%	22%	6%	+35
az 1956-os forradalom történelme?	31%	41%	22%	6%	+35
az 1848–49-es szabadságharc történelme?	25%	44%	25%	6%	+29
az I. világháború történelme?	27%	39%	27%	7%	+26
a szocializmus kora?	26%	36%	29%	9%	+20
a Horthy-korszak történelme?	23%	25%	32%	10%	+15
saját családjuk történelme?	44%	37%	16%	3%	+51
<i>mindent egybevetve a történelem?</i>	<i>30%</i>	<i>48%</i>	<i>18%</i>	<i>4%</i>	+42

1. táblázat: Mennyire érdekli Önt... – összes megkérdezett, % és átlagok (-100-tól +100-ig terjedő skálára vetítve, érdemben válaszolók)

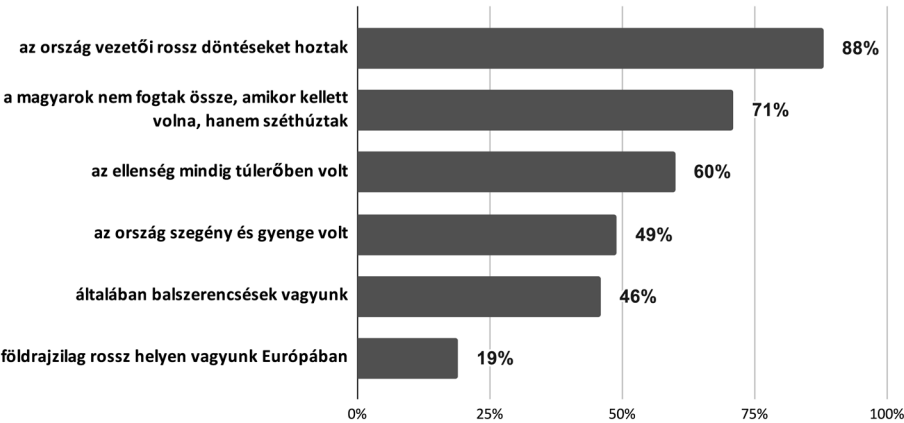
A közvélemény, felmérésünk tanúsága szerint is, leginkább fordulatossá és tragikusnak, s a legkevésbé sem sikeresnek és szerencsésnek tartja a magyar történelem alakulását. Mindez úgy is interpretálható, hogy a többség megítélése szerint bár akadtak dicsőséges időszakok is a magyar történelemben, a fordulópontokon inkább szerencsétlenül és sikertelenül alakult az ország sorsa, melyet végeredményben tragikusnak lehet leírni. A magyar történelem megítélésére nem nagyon hatnak a demográfiai és ideológiai háttérváltozók, egymáshoz roppant módon ha-

sonlóan értékelték az egyes jelzőket a megkérdezettek, függetlenül az iskolázottságuktól, a lakóhelyüktől, az életkoruktól vagy attól, hogy milyen az ideológiai vagy politikai kötődésük. Egyedül a dicsőséges jelző megítélésében láttunk különbségeket a politikai-ideológiai önbesorolás alapján: míg a baloldaliak és a liberálisok valamivel kevésbé, addig a jobboldaliak és a konzervatívok inkább tartották ezt jellemzőnek a magyar történelemre vonatkozóan.

	teljesen	inkább igen	NT/NV	inkább nem	egyáltalán nem	átlag (-100/+100) ²⁴
fordulatos	43%	39%	2%	13%	3%	+54
tragikus	37%	44%	2%	14%	3%	+49
dicsőséges	12%	49%	2%	31%	6%	+15
sikerese	3%	29%	3%	51%	14%	-22
szerencsés	2%	18%	2%	56%	22%	-39

2. táblázat: Ön szerint mennyire jellemzőek a magyar történelemre a következő jelzők? – összes megkérdezett, % és érdemben válaszolók, átlagok -100-tól (egyáltalán nem jellemző) +100-ig (nagyon jellemző) terjedő skálára vetítve

Láttuk, viszonylagos konszenzus mutatkozik abban, hogy a magyar történelem tragikusként jellemezhető. Hat felsorolt magyarázattal kapcsolatban kérdeztük meg a válaszadókat, hogy mi lehet a magyar történelem tragikus eseményeinek az oka. A felsorolt okok közül a legtöbben azzal értettek egyet, hogy az ország vezetői rossz döntéseket hoztak (88%), és a jelentős többség azzal is egyetértett, hogy a magyarok nem fogtak össze, amikor pedig kellett volna, hanem széthúztak (71%), vagyis a belső okokra vonatkozó magyarázatokkal értettek egyet, semmint a külső okokkal (az

1. ábra: Véleménye szerint mi okozta a magyar történelem tragikus eseményeit? – összes megkérdezett, %

Egy nyitott kérdés segítségével arra is kíváncsiak voltunk, hogy mely eseményeket tartják a magyarok leginkább tragikusnak az ország történetében. A három leggyakoribb említés a trianoni békeszerződés, a második világháború és az 1956-os forradalom leverése volt, ezeket az első világháború, az 1948–49-es szabadságharc leverése, illetve a mohácsi csata követte (2. ábra). Ebből is látszik, hogy a 20. századi történelmi események dominálnak a számontartott tragikus események sorában.

Családi és személyes kötődés

22

rősöket, rokonokat, akkor azt látjuk, hogy a magyarok közel felének (46%) van valamilyen közvetlen vagy közvetett érintettsége ez ügyben, akár a felmenői, akár a jelenlegi ismerősök, rokonok kapcsán. Az érintettség tekintetében gyakorlatilag csupán az iskolázottság szerint találtunk eltéréseket: minél iskolázottabb valaki, annál nagyobb valószínűséggel nevezett meg valamilyen kötődést, ez azonban a családi emlékezet számontartásával, illetve a kiterjedtebb ismeretségi körrel is összefügghet. Politikai-ideológiai önbesorolás szerint ebben az esetben sem találtunk különbségeket, azaz ugyanolyan arányban létezik határon túli családi/ismeretségi érintettség bal- és jobboldalon, tehát konzervatív, liberális és szociáldemokrata „oldalon” egyaránt.

Ismeretek a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban

■ A megkérdezettek hét százaléka nyilatkozott úgy, hogy jól tájékozottnak gondolja magát a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban, mert részletesen ismeri annak az okait és a következményeit. A válaszadók több mint harmada (35%) azt mondta, hogy bár a részletekkel nincs annyira tisztában, mégis alapvetően tájékozott a történésekkel kapcsolatban. A relatív többség, a hazai felnőtt lakosság közel fele (48%) a saját bevétele szerint is igen keveset tud róla, és csak egy-két dolgot tud kiemelni a békeszerződést illetően. Továbbá minden tizedik megkérdezett (10%) ennél is kevesebb ismerettel rendelkezik: ők szinte semmit sem tudnak a történetekről. Annak ellenére, hogy a válaszadók azt adták elő, hogy alapvetően érdekli őket a korszak történelme, a trianoni békeszerződéssel összefüggő szubjektív tájékozottsági tudat nem mondható kifejezetten magasnak. Az iskolázottabbak és a férfiak az átlagnál magasabb szubjektív tájékozottsági tudatról számoltak be, míg a legfiatalabb, a 30 év alatti korosztály alacsonyabbról. Politikai-ideológiai orientációk szerint nincsen lényeges különbség e tekintetben. Az érintettségkötődés szerint azonban igen, mert azok, akik valamilyen módon – családdal vagy az ismeretségi körük miatt – rendelkeznek határon túli kötődéssel, észrevehetően magasabb szubjektív tájékozottsági tudatról vallottak.

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy milyen szubjektív percepciók tartoznak a trianoni békeszerződéshez. Arra kértük a válaszadókat, hogy mondják meg, mi az a néhány szó, ami a trianoni békeszerződésről az eszükbe jut. A leggyakoribb említések a következők voltak: igazságtalan, szétdarabolás, elcsatolás, elszakítás, területvesztés, tragédia, veszteség, megcsonkítás. A válaszok tanúsága szerint a magyarországi közvélemény leginkább a veszteségélménnyel járó, illetve a passzív elszenvedő képzet-társításokat kapcsolja a békeszerződéshez (3. ábra).

A megkérdezettek több mint fele (52%) azt nyilatkozta, hogy a családi vagy az ismeretségi körben folytatott beszélgetések során egyáltalán nem kerül szóba a trianoni békeszerződés, és csupán öt százalékuk állította, hogy ez rendszeresen téma szokott lenni ebben a körben. Az idő-

3. ábra: Kérem, mondja meg, mi az a néhány szó, ami először eszébe jut a trianoni békeszerződésről? – összes megkérdezett, %

sebbek és az iskolázottabbak esetében az átlagnál gyakrabban szerepel Trianon mint beszédtema, ami a magukat jobboldalinak és/vagy konzervatívnak vallókra is igaz, valamint azokra is, akiknek családi vagy ismeretségi okokból közvetlenebb az érintettségük.

A kutatásban megkérdeztünk a válaszadóktól néhány objektív ismertetet is, nevezetesen, hogy tudják-e a trianoni békeszerződés pontos időpontját; mit gondolnak a terület- és lakosságvesztés mértékéről; illetve mit tudnak a békeszerződés idején jellemző nemzetiségi arányokról.

A békeszerződés pontos évszámát (1920) a válaszadók negyvenhárom százaléka idézte föl helyesen. Hasonló arányban (43%) voltak azok is, akik nem tudtak a kérdésre válaszolni, tizennégy százaléknyn pedig helytelen választ adtak (igaz, a többségük az 1918–21 közötti időszakot jelölte meg). A békeszerződés hónapját és napját (június 4.) tízből három válaszadó jelölte meg helyesen, közel a kétharmaduk (64%) viszont nem vállalkozott arra, hogy megválaszolja a kérdést, további hat százaléuk pedig nem válaszolt helyesen. Összességében – napra pontosan – a megkérdezettek huszonhét százaléka tudta jól a békeszerződés aláírásának az időpontját. Ha csak az évszám felidézését vizsgáljuk, akkor vannak különbségek az iskolázottság függvényében: minél iskolázottabb valaki, annál nagyobb valószínűséggel tudta felidézni a helyes dátumot, azonban a diplomásoknak is csupán az ötvenöt (!) százaléka ismerte a békeszerződés megkötésének a pontos évszámát, míg az érettségi nélküliek alig harmadára (37%) áll ez. A politikai-ideológiai önbesorolás is összefüggést mutat az évszám ismeretével, a magukat jobboldalinak és/vagy konzervatívnak tartók nagyobb arányban tudták megmondani a helyes évszámot, mint a baloldaliak és/vagy a magukat liberálisnak vagy szociáldemokratának vallók. Azok közül, akik családi, ismeretségi körben rendszeresen beszélgetnek a békeszerződésről, hetvenhat százaléka tudta a he-

lyes dátumot, akiknél ez nem volt jellemző, azoknak csupán a harminc százalékáról mondható ez el.

A történelmi Magyarország területi veszteségére vonatkozó kérdésre a megkérdezettek tizenegy százaléka nem tudott válaszolni, ötvennégy százalékuk pedig a valósnál kevesebbet, öt százalékuk pedig nagyobb értéket mondott – végül harmincegy 31 százalék a tényleges értékhez közeli választ adott.^{25, 26} A lakosságszámban mért csökkenést tizenhat százaléknyan meg sem tudták becsülni, ötvennégy százaléknyan pedig a valóságoshoz képest kisebb, tízszázaléknyan nagyobb értéket mondtak; így a helyes választ csupán húszszázaléknyan tudták!²⁷ Végezetül a történelmi Magyarország területén élő nem magyar nemzetiségű népesség arányára vonatkozóan a megkérdezettek több mint a negyede (26%) nem tudta a választ, hatvanegy százaléka a ténylegesnél kevesebbet, négy százaléka pedig magasabb népességi arányt mondott, így végül mindössze kilencszázaléknyan tudtak (közel) jól válaszolni erre a kérdésre.²⁸

Ahogy a fentiekből látható, a relatív többség mindhárom kérdés esetén inkább alulbecsülte a tényleges értékeket, és a népesség viszonylag kis hányada látszott tisztában lenni a konkrét tényekkel. Összességében a kutatásban résztvevők negyvennégy százaléka nem tudott válaszolni a négy vizsgált kérdés egyikére sem, és négy helyes választ pedig mindössze a válaszadók egy százaléka adott. Jellemzően a férfiak, a diplomával rendelkezők, az aktívak, az inkább jobboldaliak, illetve konzervatívak adtak több kérdésre is pontos(abb) választ. Megfigyelhető volt azonban, hogy míg a magukat jobboldalinak és/vagy konzervatívnak besoroló válaszadók a területi, illetve a népességvesztésre arányában pontosabb becsléseket adtak, a baloldali és/vagy liberális, szociáldemokrata önbesorolású válaszadókkal szemben, addig a történelmi Magyarország területén élő nem magyar nemzetiségű népesség arányára vonatkozó becslés esetében pont fordított volt az összefüggés; erre a kérdésre inkább a baloldali és/vagy a liberális, szociáldemokrata önbesorolású válaszadók adtak arányában helyesebb becsléseket.

A kutatásban 16 lehetséges okot soroltunk fel, melyek a trianoni békeszerződéshez vezethettek, és ezután arra kértük a válaszadókat, hogy mondják meg, szerintük mennyiben játszottak azok szerepet a trianoni békeszerződés megszületésében. Az összes felsorolt okot, különböző mértékben, de inkább valósnak gondolta a válaszadók többsége. A legelfogadottabb három magyarázat szerint a trianoni békeszerződéshez a háborúban győztes nagyhatalmak geopolitikai törekvései, a szomszédos országok terjeszkedési törekvései és területi igényei, valamint az első világháborús vereség vezetett. Ezeket a magyarázatokat tízből hét válaszadó inkább igaznak gondolta. A közép-európai nemzetiségi törekvéseket, az Osztrák–Magyar Monarchia gyengítését, illetve a francia politikai elit magyarellenességét tízből hat válaszadó ítélte fontosnak a békeszerződés kimenetelében. A francia miniszterelnök személyes magyarellenességét, a békeszerződés enyhítésére irányuló sikertelen magyar lobbitevékenységet és a magyar békedelegáció tárgyalásainak a kudarcát, Károlyi Mihály politikáját vagy éppen az

	meghatá- rozó oka volt	inkább igen	is-is	inkább nem	egyáltalán nem volt oka	NT/NV	átlag (-100/ + 100) ²⁹
A győztes nagyhatalmak törekvése, hogy megváltoztassák a korábbi határokat, és új, erős szövetségeseket szerezzenek	51%	27%	12%	2%	2%	6%	66
A szomszédos országok terjeszkedési törekvései/területi igényei	46%	25%	16%	4%	3%	6%	58
Az első világháborús vereség	44%	27%	14%	6%	3%	6%	55
A közép-európai, román, szerb, szlovák nemzetiségi törekvések	32%	30%	22%	5%	2%	9%	46
Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni befolyási övezetének gyengítése, megszüntetése (Szerbia és Románia erősítésével)	29%	32%	22%	5%	2%	10%	45
A francia politikai elit magyarellenessége	29%	31%	19%	6%	4%	11%	42
A francia miniszterelnök, Clemenceau személyes magyarellenessége (magyar származású menyje miatt)	24%	28%	20%	10%	7%	11%	29
Sikertelen magyar lobbitevékenység a békeszerződés rendelkezéseinek enyhítésére	24%	24%	27%	11%	4%	10%	29
A trianoni béke delegáció személyi összetétele, tárgyalási taktikája	22%	26%	25%	9%	8%	10%	25
Károlyi Mihály politikája	15%	25%	31%	9%	5%	15%	21
Az ország diplomáciai elszigeteltsége	17%	27%	28%	10%	7%	11%	21
Magyarország korábbi nemzetiségi politikája	14%	25%	32%	12%	7%	10%	14
A szabadkőművesek törekvése az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására	16%	22%	26%	10%	10%	16%	14
A Tanácsköztársaság időszaka	13%	24%	29%	11%	9%	14%	13
Az őszirózsás forradalom győzelme	12%	22%	28%	14%	10%	14%	7
Magyarországgal ellenséges újságírók, közéleti szereplők tevékenységei	13%	22%	27%	14%	10%	14%	7

3. táblázat: A következőkben néhány, a trianoni békeszerződéshez vezető, vélt vagy valós okot sorolunk fel. Kérjük, iskolai osztályzatok segítségével mondja meg, Ön szerint mennyire lehetnek okai a trianoni békeszerződésnek! – összes megkérdezett, % és átlagok –100-tól (egyáltalán nem) +100-ig (meghatározó oka volt) terjedő skálára vetítve (érdemben válaszolók)

ország diplomáciai elszigeteltségét tízből négy-öt válaszadó említette fontos tényezőként – bár ezekben a kérdésekben már markáns bizonytalanság is érzékelhető volt a válaszokban. Az ország korábbi nemzetiségi politikáját, a szabadkőművesek bomlasztási tevékenységét, az őrsírozás forradalom győzelmét és a Tanácsköztársaság időszakát, illetve a Magyarországgal ellenséges újságírók, közéleti szereplők tevékenységét a korábbiakhoz képest kisebb arányban, de többségében még mindig meghatározó tényezőként azonosították (3. táblázat).

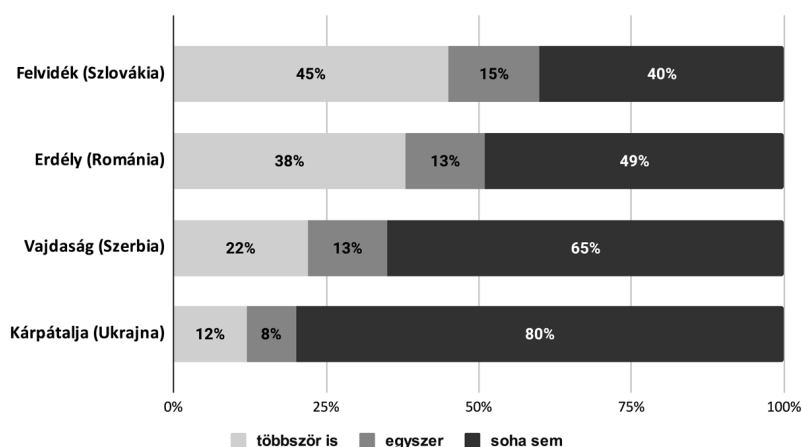
Trianonnal kapcsolatos attitűdök

■ Fontos szempont ugyanakkor, hogy száz évvel a békeszerződés megkötése után a válaszadók háromnegyede szerint is fontos lenne tudni és megérteni a trianoni békeszerződés előzményeit és következményeit maguknak a szomszédos nemzeteknek a perspektívájából is. A magyar közvéleményben konszenzus mutatkozik azt illetően, hogy a trianoni békeszerződés alapvetően igazságtalan és túlzó volt a magyarokkal szemben: 94% teljesen vagy inkább egyetértett ezzel az állítással. Minden második válaszadó teljesen egyetértett azzal a véleménnyel, hogy a trianoni békeszerződés volt Magyarország legnagyobb tragédiája; további harmincnégy százalék inkább értett egyet ezzel. Ugyanakkor a nemzeti identifikációban is fontos a szerepe Trianonnak: a megkérdezettek nyolcvanöt százaléka részben vagy egészben elfogadta azt a kijelentést is, hogy „aki magyar, annak a mai napig fáj Trianon”. Az első háromnál valamivel kisebb mértékben (77%) értettek egyet azzal, hogy a trianoni traumát máig sem heverte ki az ország. Lényegében ezt a fenti négy tézist tekinthetjük a Trianonnal kapcsolatos nemzeti emlékezet sarokpontjainak. A II. világháborús szerepvállalást, illetve a szomszédos országokkal való békétlenséget a többség (71–71%) szintén a békeszerződéshez kötötte. Bár a többség érzékeli, hogy Trianon szerepét gyökeresen máshogy látják a jelenlegi magyar politikai pártok, miközben a szavazóik attitűdje között koránt sincs olyan éles különbség. A minta szűk többsége (54%-a) szerint Trianon a korabeli baloldali politikusok miatt lett azzá, amilyen. Két másik, aktuálpolitikai diskurzushoz köthető állítás kapcsán is észrevehető a megosztottság: a trianoni békeszerződés felemlegetése csak pártpolitikai haszonszerzést szolgál, illetve le kellene már zárni a békeszerződéssel kapcsolatos vitákat, vagy sem. A szűk többség (55%) mindenesetre nem értett egyet azzal, hogy az uniós csatlakozással érdemben csökkenteni lehetett a trianoni traumát. Azt az állítást, miszerint a trianoni békeszerződés csak száz évig érvényes, és június 4-e után elveszti a hatályát, a többség (54%) – helyesen – tévhitnek ítélte meg, ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a megkérdezettek harmada szerint valójában igaz. Végezetül azt, hogy a békeszerződés történelmi szükségszerűség volt-e, a többség (61%) inkább elutasította, ami azonban lényegében összhangban van a Trianonnal kapcsolatos attitűdökkel legelfogadottabb.

	teljes mértékben	inkább igen	NT/NV	inkább nem	egyáltalán nem	átlag (-100/+100) ³⁰
A trianoni békeszerződés alapvetően igazságtalan és túlzó volt a magyarokkal szemben.	80%	14%	3%	2%	1%	84
Aki magyar, annak a mai napig fáj Trianon.	58%	27%	3%	8%	4%	63
A trianoni békeszerződés Magyarország legnagyobb tragédiája.	51%	34%	3%	8%	4%	60
A trianoni traumát máig sem heverte ki az ország.	50%	27%	4%	12%	7%	51
A trianoni békeszerződés egyik következménye, hogy Magyarország belépett a második világháborúba.	37%	34%	9%	11%	9%	39
A szomszédos országokkal való békétlenség legfőbb oka a trianoni békeszerződés.	30%	41%	3%	15%	11%	33
Trianon szerepét gyökeresen máshogy látják a jelenlegi magyar politikai pártok.	30%	36%	11%	16%	7%	32
A trianoni békeszerződés elsősorban az akkori baloldali politikusok miatt lett olyan, amilyen.	23%	31%	11%	19%	16%	13
Trianon ma már csak azért szokott szóba kerülni, mert egyes politikai pártok hasznot akarnak belőle húzni.	25%	27%	6%	22%	20%	8
A trianoni békeszerződés éppen elég régen történt ahhoz, hogy lezárjuk az erről szóló vitákat.	25%	22%	4%	17%	32%	-4
Az európai uniós csatlakozással a trianoni traumát érdemben lehetett csökkenteni.	13%	27%	5%	27%	28%	-14
A trianoni békeszerződés 100 évig érvényes csak, azután hatályát veszti.	20%	14%	12%	14%	40%	-20
A trianoni békeszerződés a megvalósult formájában történelmi szükség-szerűség volt.	11%	22%	6%	23%	38%	-28

4. táblázat: Az alábbiakban néhány állítást sorolunk fel a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban. Kérjük, mondja meg, mennyire ért egyet ezekkel az állításokkal: teljesen, inkább igen, inkább nem vagy egyáltalán nem? – összes megkérdezett, % és átlagok (-100-tól +100-ig terjedő skálára vetítve, érdemben válaszolók)

■ A kutatásban a határon túli magyarok helyzetének a megítélésével kapcsolatban is feltettünk néhány kérdést. Ebben az esetben is kíváncsiak voltunk a személyes, a közvetlen tapasztalatokra, ezért megkérdeztük, hogy jártak-e a határon túli területek valamelyikén. A válaszok tanúsága szerint a legtöbben (60%) a Felvidék területein jártak korábban, de a szűk többség (51%) Erdélyben is járt már legalább egyszer. Vajdaságban a megkérdezettek alig több mint a harmada (35%), Kárpátalján pedig csupán ötöde fordult meg korábban. Az eredményekből látszik, hogy az, aki egyszer már eljutott ezekre a vidékekre, nagy valószínűséggel ismét meglátogatja azt a későbbiekben. Azok aránya, akik mind a négy megkérdezett területen többször is jártak, mindössze 5% volt; míg azoké, akik egyik helyen sem voltak, még mindig 27 százalék.

4. ábra: Ön járt-e az alábbi határon túli területek valamelyikén? – összes megkérdezett, %

Azt is megkérdeztük továbbá a válaszadóktól, hogy hol a legjobb és hol a legrosszabb szerintük határon túli magyarnak lenni. A megkérdezettek harmincnégy százaléka szerint a felvidéki magyarok helyzete a legkedvezőbb, de huszonhárom százaléka szerint inkább a Vajdaságban élőké a legjobb. A legrosszabb helyzetben a kárpátaljai magyarok vannak a többség (43%) szerint, de relatíve sokan említették az erdélyi magyarokat is (23%). Azok, akik mindegyik kérdezett helyszínen már többször is jártak, valamivel magasabb arányban gondolták legrosszabb helyzetűnek a kárpátaljai és legjobb helyzetűnek a felvidéki magyarok helyzetét (54% és 40%). Ugyanakkor, ha csak azt nézzük, hogy járt-e a megkérdezett abban a térségben, amiről véleményt alkot, akkor az erdélyi és vajdasági magyarok helyzete valamivel kedvezőbb, a kárpátaljaiaké pedig valamivel kedvezőtlenebb – azaz Erdély és Vajdaság kapcsán a közvélekedésben

inkább kedvezőtlenebb, Kárpátalja esetében pedig valamivel kedvezőbb kép él, mint azt a valóságban tapasztalják az odalátogatók.³¹

	a legrosszabb?	a legjobb?
Felvidék	5%	34%
Kárpátalja	43%	3%
Erdély	23%	12%
Vajdaság	9%	23%
egyforma	6%	6%
NT/NV	14%	22%

5. táblázat: Ön szerint a határon túli magyarok helyzete hol...– összes megkérdezett, %

Végül arra is kíváncsiak voltunk, hogy mit gondolnak a megkérdezettek a négy jelentős határon túli magyar közösség létszámáról. Önmagában is tanulságos, hogy a válaszadók fele még csak nem is vállalkozott arra, hogy megválaszolja ezt a kérdést. Legnagyobb arányban a kárpátaljai és a vajdasági magyarok lélekszámát jelölték meg helyesen (előbbi esetben huszonhat, utóbbiban huszonnégy százaléknian).³² A felvidéki magyarok létszámát tizenhat, az erdélyiek létszámát mindössze nyolc százaléknian becsülték meg hozzávetőlegesen jól. Jellemző, hogy Erdély és Felvidék esetében a helytelen válaszok inkább alulbecslést, Vajdaság és Kárpátalja esetében pedig inkább felülbecslést mutatnak. A becslés helyességében a vizsgált háttérváltozók alig mutatnak tendenciózus összefüggést, és ez a politikai ideológiai kötődésre, valamint a személyes tapasztalatra (járt-e már ott korábban) is igaz.

Egy nyitott kérdésben megkérdeztük a válaszadókat, hogy tudnak-e olyan határon túli városokat mondani, ahol jelenleg is többségében magyarok laknak. A tíz leggyakrabban említett város a következő volt: Kolozsvár, Csíkszereda, Kassa, Nagyvárad, Arad, Marosvásárhely, Szabadka, Dunaszerdahely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely. Tanulságos, hogy a tíz említett város közül igazából csak négyre igaz, hogy ott többségében magyarok laknak.³³ A tíz felsorolt város közül hét a mai Románia területén található, kettő van Szlovákiában, és egy pedig Szerbiában. Az eredményekből kitűnik, hogy a magyar közvélemény szemében a mai napig számos, már régen nem magyar többségű város még mindig magyar többségűként jelenik meg.

A magyar közvéleményben alapigazsággként van jelen, hogy magyar nemzet határai nem esnek egybe az ország közigazgatási határaival; ahogy továbbá az is, hogy a határon túli magyarokat mindmáig számos hátrányos megkülönböztetés éri, és fontos, hogy az anyaország támogatása a határon túliak autonómiatörekvéseit – ezekkel az állításokkal a válaszadók mintegy nyolctizede értett egyet. Hasonló mértékben (80%) uta-

	teljes mértékben	inkább igen	NT/NV	inkább nem	egyáltalán nem	átlag (-100/+100) ³⁴
A magyar nemzet határai nem esnek egybe az ország határaival.	52%	28%	5%	8%	7%	55
Fontos, hogy Magyarország támogassa a határon túliak autonómiatörekvéseit.	44%	35%	4%	9%	8%	49
A határon túli magyarokat a mai napig számos hátrányos megkülönböztetés éri.	41%	39%	3%	9%	8%	47
A határon túli magyarok jobban őrzik a hagyományokat, mint mi itt, Magyarországon.	41%	31%	3%	15%	10%	40
Magyarország 2010-től biztosította a magyar állampolgárság egyszerűbb megszerzését, a kettős állampolgárságot.	37%	33%	3%	13%	14%	33
A határon túli magyarok vallásosabbak.	32%	33%	10%	14%	11%	31
A határon túli magyarokkal szemben Magyarországon is számos előítélet él.	31%	38%	3%	16%	12%	30
A határon túli magyaroknak nagy előnye, hogy két kultúrához is kötődnek.	27%	37%	4%	18%	14%	23
A határon túli magyaroknak nem kellene Magyarországra költözniük, inkább a szülőföldjükön kellene maradniuk.	34%	25%	7%	19%	15%	22
A határon túli magyarok összességében rosszabb körülmények között élnek, mint mi élünk Magyarországon.	20%	30%	6%	24%	20%	4
A határon túli magyaroknak túl sok támogatást ad Magyarország.	25%	24%	6%	21%	24%	3
Csak idő kérdése, hogy a határon túli magyar közösségek mikor szűnnek meg: vagy beolvadnak a többségi nemzetbe, vagy elvándorolnak.	20%	29%	4%	25%	22%	0
Magyarország a határon túl élő, kettős állampolgársággal rendelkező magyaroknak 2010 után szavazati jogot adott.	22%	17%	35%	16%	42%	-19
A határon túli magyarok szorgalmasabbak és törekvőbbek, mint a magyarországiak.	11%	21%	7%	27%	34%	-26
Az európai uniós csatlakozással ma már nincsen értelme határokról beszélni.	12%	21%	2%	25%	40%	-30
A határon túli magyarok kevésbé magyarok, mint a magyarországiak.	5%	12%	3%	19%	61%	-61

6. táblázat: Mennyire ért egyet az alábbi, határon túli magyarokkal kapcsolatos állításokkal? – összes megkérdezett, % és átlagok (-100-tól +100-ig terjedő skálára vetítve, érdemben válaszolók)

sítja el a közvélemény azt az állítást is, hogy a határon túli magyarok kevésbé lennének magyarok, mint a magyarországiak. A kettős állampolgárság megadásával (16 évvel a kérdést felvető népszavazást követően) a megkérdezettek hetven százaléka értett egyet. A kettős állampolgárság kedvező fogadtatása mellett azonban a válaszadók többsége (58%) nem helyesli, hogy a határon túli magyaroknak szavazati jogot is biztosítottak.

A közvélemény hajlamos ugyanakkor egyfajta hagyományhű romantikával gondolni a határon túli magyarokra: erre utal az is, hogy a válaszadók hetvenkét százaléka szerint a határon túli magyarok jobban őrzik a hagyományokat, továbbá, hogy a megkérdezettek kétharmada szerint a határon túliak vallásosabbak, mint a magyarországiak. Mindemellett igaz, hogy az anyaországiak többsége (69%) is elismeri, a határon túliakkal kapcsolatban számos előítélet él Magyarországon. Ilyen előítélet lehet az is, hogy a válaszadók közel harmada (32%) szerint a határon túli magyarok szorgalmasabbak és törekvőbbek, mint a magyarországiak.

A többség (63%) egyetért azzal, hogy a határon túliaknak előnyére válik, hogy két kultúrához egyaránt kötődnek, ahogy azzal is, hogy a határon túli magyaroknak elsősorban a szülőföldjükön kell boldogulniuk (59%). Erősen megoszlottak viszont a válaszok azzal kapcsolatban, hogy a határon túli magyarok jobb vagy rosszabb körülmények között élnek-e, mint a magyarországiak; hogy megfelelő mértékű támogatást biztosít-e számukra az anyaország; illetve hogy biztosan bekövetkezik-e, vagy sem az asszimilációjuk vagy az elvándorlásuk.

Összegzés

■ A trianoni békeszerződéssel kapcsolatos értelmiségi és politikai viták ma is élénken zajlanak a magyarországi közéletben. A békeszerződés centenáriuma alkalmából készített, a magyarországi népességet reprezentáló felmérés tanulságai szerint ezek a viták azonban kevésbé hatnak a közvéleményben, ahol sokkal inkább konszenzus uralkodik „Trianon” mai megítélésében. E szerint a békeszerződés igazságtalan és túlzó volt, ugyanakkor a békeszerződéshez vezető okokat tekintve sokkal inkább a külső körülményekre hagyatkozó magyarázatok, nevezetesen a közép-európai nemzetiségi törekvések, illetve a győztes nagyhatalmak geopolitikai törekvései dominálnak; a belső okokkal való magyarázatok, vagyis az akkori politikai elit rossz döntései, Magyarország korábbi nemzetiségi politikája ugyanakkor kevésbé hangsúlyozódik. A békeszerződéssel kapcsolatos „objektív” ismeretek is roppant hiányosak: a magyar népesség több mint fele még a békeszerződés pontos évszámát sem tudja. Mindezek azt támasztják alá, hogy amíg az értelmiségi-politikai diskurzusban „Trianon” megítélése komoly emlékezetpolitikai viták tárgyát képezi, addig a közvéleményben ez a történelmi fordulópont sokkal inkább kulturális emlékezetként él, és a politikailag kíváncsúnak tartottnál jóval kevésbé számít identitást formáló történelmi eseménynek.

A békeszerződés következményei kapcsán nagyszámú magyar nyelvű és magyar identitású népesség került a határon túlra. A határon túli magyarokkal való kapcsolatok mélyen átszövik a magyar társadalmat: a magyarországi népesség közel felének van valamilyen közvetlen vagy közvetett rokon vagy ismeretségi kapcsolata ezzel a népességgel. Ezek a kapcsolatok azonban szintén kevésbé hatnak a magyarországi közvéleményben a határon túli magyarokról alkotott kép összefüggésében. Egyrészt még mindig markánsan tartja magát a Kárpát-medencéről mint homogén magyar nemzeti térről alkotott képzet, ami már száz évvel ezelőtt sem állta meg a helyét. A kutatás tanúságai szerint magyar többségű településeként tartják számon idehaza az olyan nagyvárosokat, mint Kolozsvár, Kassa, Nagyvárad vagy Arad. Másrészt a többség továbbra is hajlamos egy, a hagyományait jobban őrző és vallásosabb népességgént tekinteni a határon túli magyarokra. És bár a közvéleményben ma már a kettős állampolgárság megadásával kapcsolatban is egyetértés mutatkozik, de ez inkább a magyar nemzeti felsőbbrendűség képzetének a fenntartását szolgálja. A többség pedig továbbra sem ért egyet a szavazati jog megadásával. Emellett a határon túli magyarokkal kapcsolatban markánsan jelen vannak azok az előítéletek is, miszerint a határon túli magyarok szorgalmasabbak és törekvőbbek, mint a magyarországiak, és a többség szerint a határon túli magyaroknak a szülőföldjükön kellene maradniuk.

■ JEGYZETEK

1. A kutatócsoport munkájáról itt lehet bővebben tájékozódni: <https://trianon100.hu/>
2. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2004. 53.
3. Uo. 54.
4. Gyáni Gábor: *Kollektív emlékezet vagy történetírás? A Történelemtanárok Egylete által szervezett Mire emlékszünk? A közösségi memória szelektivitása Magyarországon és a nagyvilágban* című konferencián elhangzott előadás írásos változata. https://tte.hu/media/pdf/kollektiv_emlekezet.pdf
5. Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Ford. K. Horváth Zsolt. Aetas 1999/3. 142–157.
6. Uo.
7. Laczó Ferenc: *The „Trianon” – Debate in the Hungarian Left-Liberal Weekly Élet és Irodalom*. Cultures of History Forum 2013. DOI: 10.25626/0010.
8. Kovács Éva: *Trianon traumatikus emlékezetéről*. Limes 2010/4. 47–56. 50.
9. Uo. 10.
10. Ungváry Krisztián: *A meg nem értett Trianon*. Élet és Irodalom 2010. december 10. <https://www.es.hu/cikk/2010-12-12/ungvary-krisztian/a-meg-nem-ertett-trianon.html>
11. Raffay Ernő: *Erdély nincs elveszve*. Magyar Idők 2018. június 4. <https://www.magyaridok.hu/belfold/raffay-erno-erdely-nincs-elveszve-3158857/>
12. Szakács Árpád: *Romsics szabadkőműves meséi*. Magyar Nemzet 2020. június 13. <https://magyarnemzet.hu/velemeney/2020/06/romsics-szabadkomuves-mesei-2>
13. Raffay Ernő: i. m.
14. Gyáni Gábor: *Trianon – a veszteség természete*. Élet és Irodalom 2019. december 19. <https://www.es.hu/cikk/2019-12-19/gyani-gabor/trianon-a-vesztesegtermeszete.html>
15. *Miért lenne kötelező egyféléképpen emlékezni Trianonra?* Hvg.hu 2020. január 6. https://hvg.hu/kultura/20200106_Miert_ne_lehetne_hogy_valakinek_akar_kozompos_legyen_Trianon_interju_Egry_Gaborral

16. Pataki Tamás: *Jó, hogy elcsatolták Székelyföldet!* Magyar Nemzet 2020. január 11. <https://magyarnemzet.hu/velemen/2020/01/jo-hogy-elcsatoltak-szekelyfoldet>
17. Vásárhelyi Mária: *Trianon-kép a közgondolkodásban.* Mozgó Világ internetes változata. 2010. július.
18. Csepeli György felmérését idézi Romsics Ignác. Romsics Ignác: *Nemzeti traumáink: Trianon.* In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris Kiadó, Bp., 2005.
19. Vásárhelyi Mária: *A huszonevesek és Trianon.* Élet és Irodalom 2011. június 3. <https://www.es.hu/cikk/2011-06-05/vasarhelyi-maria/a-huszonevesek-es-trianon.html>
20. Csepeli György: *Nemzeti emlékezet, nemzeti felejtés. A Történelemtanárok Egylete által szervezett Mire emlékszünk? A közösségi memória szelektivitása Magyarországon és a nagyvilágban* című konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata. https://tte.hu/media/pdf/nemzeti_emlekezet.pdf
21. https://trianon100.hu/cikk/egy-orszag-os-kozvelemen/kereslet/eredmenyei?fbclid=IwAR17A1qarl8wBW1T2WxX082L_QUUo4xzdkhEeVEfuayTtDUeQVmiRdgKzg
22. Az itt ismertetett felmérésben 1048 felnőtt magyarországi lakos vett részt, a kutatás mintája nemre, életkorra, iskolázottságra, a lakóhely településtípusára és megyéjére reprezentálja a teljes felnőtt sokaságot. A közölt adatok +/-3%-os pontosságúak 95%-os konfidenciaintervallumot tekintve.
23. Az eredményeket a következőképpen vetítettük egy -100 és + 100 közötti indexre: nagyon érdeklő = +100 pont, inkább érdeklő = +50 pont, nem tudja = 0 pont, inkább nem = -50 pont, egyáltalán nem = -100 pont.
24. Ebben az esetben is hasonlóképpen jártunk el az index megalkotásakor: teljesen = +100 pont, inkább igen = +50 pont, nem tudja = 0 pont, inkább nem érdeklő = -50 pont, egyáltalán nem érdeklő = -100 pont.
25. A válaszok helyességének megállapításakor nem ragaszkodtunk a számszaki pontossághoz. A területi veszteség esetén a 62–72% közötti, a lakosság veszteség esetén az 52–62% közötti, a nem magyar nemzetiségűek aránya esetén pedig a 42–52% közötti intervallumokba eső válaszokat tartottuk elfogadhatónak.
26. A területi veszteségek kapcsán további 25 százalék 60 százalékot mondott, vagyis ha ezt is elfogadjuk helyes válaszként, akkor a magyarok több mint fele (56%) helyesen tudja a területveszteség mértékét.
27. Ebben az esetben további 22 százalék nyilatkozta azt, hogy a népesség 50 százaléka került a határon túlra, a népességveszteség aránya ennél magasabb volt, de ha ezt is elfogadjuk, akkor már a magyarok többsége 42 százaléka nagyjából jól becsülte meg a lakosságszám csökkenését.
28. Megjegyeznénk azonban, hogy a megkérdezettek 12 százaléka azt válaszolta, hogy 40 százalék volt a nem magyar nemzetiségűek aránya, így ha ezt is elfogadjuk, akkor ez az arány némileg kedvezőbb, 21 százalékra módosul. Ezzel együtt az egyértelmű, hogy a közvélemény többsége jelentősen alulbecsli a nem magyar nemzetiségűek arányát a történelmi Magyarország területén.
29. Az indexet a következőképpen képeztük: meghatározó oka volt = +100 pont, inkább oka volt = +50 pont, is-is = 0 pont, inkább nem volt oka = -50 pont, egyáltalán nem volt oka = -100 pont.
30. Az indexet a következőképpen képeztük: teljes mértékben egyetért = +100 pont, inkább egyetért = +50 pont, nem tudja = 0 pont, inkább nem ért egyet = -50 pont, egyáltalán nem ért egyet = -100 pont.
31. Fontos megjegyezni, hogy a felmérés két évvel az orosz-ukrán háború kitörése előtt készült.
32. E kérdés esetében is bizonyos keretek között tartottuk helyesnek a válaszokat. Kárpátalja esetében az 1–200 ezres, Vajdaság esetében a 2–300 ezres, Felvidék esetében a 4–500 ezres, Erdély esetében pedig az 1–1,3 milliós válaszokat fogadtuk el. (Viszonyszámok forrása: Kapitány Balázs: *Külhoni magyar közösségek.* In: Monostori Ju-

dit – Őri Péter – Spéder Zsolt, szerk.: *Demográfiai portré, 2015*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Bp., 2015.

35

33. Marosvásárhely akár határeset is lehetne ugyan, de ha el is fogadnánk, akkor is csak öt városra igaz ez az állítás.

34. Az indexet a következőképpen képeztük: teljes mértékben egyetért=+100 pont, inkább egyetért=+50 pont, nem tudja=0 pont, inkább nem ért egyet=-50 pont, egyáltalán nem ért egyet=-100 pont.

KOVÁCS ÉVA

„POST-TESTIMONY”

A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében

A tanúságtevőkkel folytatott „egyeztetés” helyét felváltja a történetüket így vagy úgy megőrző kulturális emlékezet, melyet részben éppen a digitális archívumok tárolnak már napjainkban is.

Hadd kezdjem egy személyes történettel. Néhány éve esszét írtam a női testen elkövetett erőszak elbeszélhetőségéről.¹ Két interjút vettem össze, az egyiket egy olyan asszonnyal készítettem, akin 1944-ben – zsidó kamaszlányként – Auschwitzban álorvosi kísérleteket végeztek, melyek következtében meddővé vált. Akkoriban ismerkedtem össze egy jeles brit történésszel, aki életművét a náci álorvosi kísérletek – többek között a kényszersterilizáció – áldozatainak szenteli. Számos könyvet publikált a témában, és övé a világon a legnagyobb statisztikai-demográfiai adatbázis az áldozatokról. Beszélgetéseink során szóba került az esszém is, és elküldtem neki a szöveg angol változatát. Elolvasta, és a következő találkozásunkon gondterhelten közölte velem: írásom megrázta, felkavarta, az interjú minden pontján hiteles, viszont nem is tudja, hogyan mondja, de ezen a néven az illető asszonyt nem találta meg az adatbázisában, pedig az szinte teljesnek mondható. Döbbenet nézhettem rá, mert fordult egyet bennem a világ a történészi és a szociológiai

A tanulmány eredeti megjelenésének helye: Kovács Éva: „Post-testimony”. *A tanúságtétel helye a Soá történeti elbeszélésében*. Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle 8 (2018) (3) 107–119. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/686>.

nézőpontok ilyenén ütközését tapasztalva. Hogy is van ez? Az elbeszélés hiteles, csak hát a név is kellene? De hiszen ott áll az első lábjegyzetben, hogy az asszonyok nevét megváltoztattam, és az interjúkat anonimizáltam, mondtam cseppet felháborodva, e nélkül, hisz élő személyekről van szó, nem írhattam volna meg a történetüket. De neki, mondtam, szívesen elárulom az Auschwitzban tizenéves lányként tönkretett nő igazi nevét. A történész kolléga néhány nap múlva csillogó szemmel állított be hozzám: megvan! És, noha erről eddig sem volt semmi kétségem, hiszen az asszonyt több alkalommal volt szerencsém saját szememmel is látni, izgatottságot színelve udvariasan visszakérdeztem: no, és mit találtál még róla? Semmi mást, csak a nevét és a születési évét, felelte, majd némi csend után így szólt: hát igen, nálam megvan a neve, a történetét azonban csak te tudod.

I. Tanúságtétel és történetírás

■ Ez az írás arról szól, hogy milyen lehetőségekkel és veszélyekkel jár az immáron nagy tömegben és digitálisan is hozzáférhető személyes tanúságtételek történettudományos felhasználása, mely módszerek a legalkalmasabbak és melyek kevésbé használhatók e mérhetetlen forrásanyag elemzésére. A kérdés nem csupán a soá elbeszélését érinti, hiszen hasonló kérdések merülhetnek fel más 20. századi történeti témában is, miután erről az évszázadról temérdek orális forrás áll rendelkezésre. Mivel azonban a legkidolgozottabb és a leginkább reflektált felhasználási módszerek a holokauszt historiográfiájában alakultak ki, és magam is ezeket ismerem leginkább, ezen a példán mutatom be a felvetődő dilemmákat.

Előrebocsátom, szociológus vagyok, nem történész. Részt vettem ugyan néhány nemzetközi és hazai oral historys kutatásban, valójában nem oral history, hanem élettörténeti interjúkat készítettem. Az élettörténeti módszert több mint két évtizede választottam ki számos más kvalitatív interjú technika közül, miután meggyőződtem arról, hogy a tanúságtétel elsődlegesen nem történeti forrás, hanem jelenbeli múltkonstrukció, még ha az elbeszélők a történelembe vannak is belegabalyodva. A szociológus számára az is magától értetődő, hogy még a legvidámabb élettörténet elmesélése sem egyszerű beszédaktus, hanem „munka”,² amely egyrészt a tudományos kutatásban megszokottnál közvetlenebb érzelmi hatásokkal jár, másrészt mindig meghatározott feltételek mellett jön létre. Az élettörténeti elbeszélés későbbi, szigorú elemzése közben a kutató szembesül a szöveg komplexitásával, az interjú kereteivel, azaz az interjú helyzet sajátosságaival, úgymint az idő- és térbeli mozgásokkal, a témák és az elbeszélési stílus váltakozásával, a történetmesélés dinamikájával, és így tovább; végül, de nem utolsósorban, az önbemutató határaival is szembekerül, melyekben megmutatkoznak a történet értelmezésének korlátai. (Itt most nincs mód arra, hogy a hangzó felvétel át-

írásának, az átírás lefordításának a problémáiról is szó essék – de ezek sem jelentéktelenek.³⁾

Az interjút készítő nézőpontjából tehát egy élettörténeti vagy oral history interjú mindig valós idejű performansz, telítve jövőbeli elvárásokkal mindkét fél – a kérdező és az elbeszélő – részéről egyaránt. Ezért, úgy vélem, komoly módszertani tudatosságot igényel ezen források későbbi, a történetírásba való átültetése, ám ennek a történészek ez ideig kevés figyelmet szenteltek. Kezdjük az interjúk keletkezésével: a soá példájánál maradva, már a korai, 1945–46-os tanúságtételek, mint például David Boder interjúi⁴, a németországi, a lengyel, a francia Központi Történeti Bizottságok által összegyűjtött személyes tanúságtételek⁵ vagy éppen a magyar Deportáltakat Gondozó Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei⁶ úgy keletkeztek, hogy készítőiknek megvoltak a maguk motívumai, a saját elvárásaik és magyarázataik arra nézve, hogy miért gyűjtenek tömegesen visszaemlékezéseket. Ezek a motívumok a következők lehettek:

- megemlékezés,
- tudósítás a vészkorszak tragédiájáról,
- a háborús bűnösök bíróság elé állítása,
- szembenézés fájdalmas társadalmi kérdésekkel és
- részvétel a politikai küzdelmekben.⁷

Mindezek nagyban meghatározták a felvétel, a gyűjtés, a korai-későbbi „hasznosítás” teljes folyamatát – mégpedig általában a kérdezők és a felhasználók javára. Ma már, ezeket az interjúkat, jegyzőkönyveket újraelemezve, világosan látható, hogy sokszor milyen szűk lehetett ez a keret az elbeszélők számára. Nem mintha egyáltalán ne beszélhetek volna „vissza”: számos esetben a soá túlélői újramesélték, javították, kiegészítették mondandójukat. Sokan, akik a korai gyűjteményekbe is adtak interjút, feltűntek 3-4 évtized múlva a Fortunoff, a washingtoni Holocaust Museum, majd a Spielberg-féle Visual History Archive interjúalanyai között is.⁸ Részben azért, mert időközben professzionális elbeszélővé váltak, részben azonban éppen a soá történeti elbeszélése miatti elégedetlenségüket artikulálták az újrameséléssel. Ez a korszak lassan lezárul: az élő emlékezőközösség archívumi történeti forrássá alakul a „tanúságtétel utáni” korszakban.

A kilencvenes évek elején új paradigma jelent meg az archiválásban szerte a világon. Elvben, ahogy Aleida Assmann írja, „az archívum nem múzeum; nem nyílt hozzáférésre és népszerűsítő bemutatásra lett kitalálva [...]. Természetesen a digitális archívumnak is van rendje és szabályzata, de az csak az információ visszakeresését biztosítja, egy intellektuálisan és érzelmileg hatékony bemutatást már nem. Más szavakkal, az archívum nem a prezentáció, hanem a prezerváció formája: összegyűjt és tárol információkat, de azokat nem szerkeszti, nem állítja ki, nem dolgozza fel és nem interpretálja.”⁹ Alaposabban tanulmányozva a soá legnagyobb audiovizuális archívumainak szervezeti misszióját és intézményi fejlődését, azt látjuk, hogy bemutatás és a megőrzés, a megemlékezés és a

pszichológiai segítségnyújtás szempontjai, a történeti kutatások forrásokkal való ellátása, egyúttal az érzelmek felkeltése a tömegoktatásban és a művészeti projektekben kéz a kézben járnak együtt, röviden: a tanúságtételek archívumi és múzeumi használata nyilvánvalóan összetett valami.¹⁰

A szemtanúk elcsendesedésével – távozásával – és a digitális korszak beköszöntével egy új historiográfiai hullámra lehetünk figyelmesek a soá kutatásában is: az elmúlt két évtizedben egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a tanúságtételek a történeti munkákban – részben az áldozati perspektíva előtérbe kerülésével, részben azokban a kutatási témákban, ahol jószerivel nem áll rendelkezésre más forrás.

A trauma meghallgatásának, a traumatikus történet elbeszélésének hosszú hagyománya van a pszichoterápiában és a szociálpszichológiában. A traumatikus elbeszélések körül kisebb-nagyobb viták is kialakultak a nemzetközi tudományos diskurzusokban irodalomtudósok, pszichoanalitikusok, filozófusok és történészek között. A történészek általában kerültek (kerülik) a traumatikus esemény elbeszélésének elemzését és az egodokumentumokat – leválasztva az általuk hordozott érzelmi tartalomtól – szinte csak az „objektív” történeti elbeszélés illusztrálására használták (használják). Egy interjút is készítő szociológus ugyanakkor mindig különös kíváncsisággal forgatja azokat a történeti műveket, amelyek oral history forrásokat alkalmaznak, és azokat az explicit vagy implicit módszereket keresi bennük, amelyek a szövegben feltárulkoznak. Megőrizhető-e a történeti elbeszélésben a tanúságtétel történeti és szociológiai, etikai és esztétikai összetettsége – ez számára a döntő kérdés? A következőkben néhány meggyőző történetírói technikát mutatok be, amely egodokumentumokon alapul, és egyfajta „jó gyakorlatnak” is tekinthető.

II. Intuitív elemzések

II.1. „Integrált történelem”

■ Saul Friedländer könyve, a *Nazi Germany and the Jews*, sikeres kísérlet egy olyan új történetírói gyakorlat meghonosítására, amelyben a tettek szándékai és cselekedetei, a környező társadalom attitűdjei és az áldozatok világa „integrált” elbeszélést alkot az áldozatok nézőpontjának beemelésével.¹¹ Friedländer korabeli levelek, naplók és fényképek százait használta fel a történet felépítéséhez. A források kiválogatásakor tekintettel volt arra, hogy az érintett országok mind megjelenjenek a dokumentumokon keresztül, és arra is törekedett, hogy a lehető legárnyaltabb kép alakulhasson ki a náci korszak mindennapjairól. Ahogy egy későbbi esszéjében fogalmazott: „Az európai zsidóság elpusztításának története személyes szinten rekonstruálható az áldozatok nézőpontjából a tanúvalomásokon, interjúkon és memoárokon keresztül, de annak is köszönhetően, hogy szokatlanul nagyszámú napló, levél keletkezett ebben az időszakban és a következő évtizedekben. A legkülönbözőbb országokban, lett légyen azok a németek által megszállt vagy csak befolyásolt terüle-

tek, a legkülönbélebb életformát űző, különböző korcsoportokhoz tartozó zsidók naplójáról és leveleiről van szó. Természetesen a naplók felhasználásánál is hasonló forráskritikai megközelítést kell alkalmazni, mint más dokumentum esetén. Ennek ellenére, [a naplók esetében] a zsidóság üldöztetésének és megsemmisítésének a történetéhez helyettesíthetetlen forrásról van szó.”¹² Friedländer először kontextualizálta a forrásait, majd segítségükkel többszólamú-többszálú elbeszélést szőtt. Igazán újszerűvé ezentúl azzal tette könyvét, hogy a személyes dokumentumokat fényképekkel kapcsolta össze, s ezzel új, inspirálóan nyugtalanító értelmezési teret nyitott az olvasó számára. A különböző források társítása ugyanis új jelentéssel ruházta fel a leírt epizódokat és a kötet végére egy etikailag és esztétikailag is koherens és hiteles új történeti elbeszélés jöhetett létre.¹³

II.2. Esettanulmány

■ A következő példám Christopher Browning könyve, a *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp*.¹⁴ Ez a mű is egyfajta *Alltagsgeschichte*, amelyhez a szerző egodokumentumok százait használta fel, de nem makroszinten meséli el a vészkorszak történetét, mint Friedländer, hanem mikrotörténetet ír. (Neki egyébként az volt a szerzői stratégiája, hogy egy-egy nagyobb lélegzetű makrotörténeti írást mindig felváltson egy mikrotörténeti.) Ebben a könyvben a lengyel területen található starachowicei koncentrációs tábor mindennapjait rekonstruálja Browning 1942–1944 között. Ebben az időszakban zsidók ezreit kényszerítették itt a náci munkavégzésre. Browning a starachowicei esettanulmánnyal a soá historiográfiájának alapkérdéseit feszegeti. „A módszerem”, ahogy a bevezetőben írja, „az volt, hogy elérjem a tanúságtételek kritikus tömegét, s így azokat egymás ellenében ellenőrizhessem.”¹⁵ S bár az eljárás vitatható (hiszen ki dönti el, mennyi az a bizonyos „kritikus tömeg”, s melyik tanúságtétel relevánsabb, és milyen perspektívából relevánsabb az egyik, mint a másik?), minden egyes esetet olyan szokatlanul percízen, mély empátiával és önkritikával értelmez, ezzel néha súrolva a történeti „tény” rekonstrukciójának a határait, hogy végül meggyőzi az olvasót, miszerint: választott módszertana – no, persze az ő rendkívüli történetmesélési képességével – itt jól használható. Nem retten meg például attól sem, ha a történet csak részlegesen bizonyítható, és részben megmarad spekulatívnak.¹⁶

Browning azokra a kelepcékre is reagál, amelyekbe a történész óvatlanul besétálhat a tanúságtételek használata közben: így például az „elnyomott”, a „titkos”, a „közösségi”, vagy éppen a „nyilvános” emlékezetformák meglétére, amelyek nehezen kapcsolhatók vissza a ténylegesen megélt múltba. Amellett, hogy az összes lehetséges módon megkísérli tényszerűen rekonstruálni a starachowicei koncentrációs tábor mindennapi életét, rendszeresen kitér a társadalmi emlékezet előbb említett metaszintjeire és az azokból eredő problémákra is. Esetről esetre láthatjuk, hogy miképp alkották meg, s aztán később hogyan őrizték a külön-

böző túlélő csoportok a saját elbeszélésváltozatukat egy adott eseményről; hogyan szerkesztette át, többnyire a vizualizáció segítségével, a nyilvános – a mediatizált – emlékezet az adott eseményt úgy, hogy a személyes emlékezetben őrzött belső képet a megemlékezés közös külső képévé alakította; hogy az eredetileg elnyomott emlékek miként törtek fel egy tanúságtételben, és utoljára, de nem utolsósorban, miképp mesélték el a szemtanúk az eltírt emlékeiket évtizedekkel később. Browning magától értetődően használja korábban szerzett tapasztalatait a háború utáni perekkel kapcsolatos kutatásaiból, hogy megvilágítsa a társadalmi emlékezet dinamikáját és az áldozatok folyamatos harcát szavahihetőségük elismertetéséért. Mire a könyvet elolvassuk, megismerjük a „táborkultúra” (*camp culture*) univerzumát, a túlélésért folytatott harcot, és olyan érzékeny témákról is megtudunk egyet és mást, mint hogy mitől függött az ellenállás, az *amidah* sikere a táborban.

Míg Friedländer elbeszélésmódja mindvégig a naplók, a levelek és a memoárok bázisára támaszkodik, a forrásait így írott szöveggént kezeli, Browning írásmódja a történelmi újrászínrevitelre, a *reenactment*-re emlékeztet: az ő hősei napról napra küzdenek a túlélésért 1942 és 1944 között – és bizonyos szempontból mindmáig küzdenek tanúságtételük elismertetéséért. Az irodalomtudományból vett fogalmakkal, a Friedländer által kifejlesztett új történetírás egyfajta *palimpszeszt*, míg Browning elbeszélésmódját a *dokudráma* fogalmával írhatjuk le.

Eddig olyan történetírói munkákról volt szó, amelyek egyrészt nagy mennyiségű egodokumentumot és tanúságtételt elemeztek intuitív módon, másrészt rendkívüli tehetségű történészek tollából születtek. A tudomány azonban – sajnos vagy szerencsére – nem hagyatkozhat sem az intuíción, sem a rendkívüli tehetségre: ezért olyan eljárásokat kell kidolgoznia, amelyek megismételhetők és ellenőrizhetők. A tanulmány következő részében a kvalitatív és a kvantitatív elemzési módszerek lehetőségeit veszem számba, s ahol magyar példákkal is szolgálhatok, ott elsősorban azokra fogok hivatkozni.

III. Kvalitatív elemzések

III.1. Szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatok

■ A digitális archívumok szaporodásával, a tárgyszavas, a szekvenciális vagy a teljes szövegben való online keresés lehetőségének megnyílásával ma már a kutatók akár a saját otthonukban is elolvashatják a tanúságtételeket. A levéltár egyre inkább társul az online archívum képzetével. A lehetőségek mellett azonban ez a korábbiaknál is inkább növeli annak veszélyét, hogy az eredeti szöveg- és archívumi környezetből kiragadott idézetek szolgálnak a történelmi magyarázatokhoz evidenciául (bizonyítékként). Ennek elkerülésére és a tágabb kontextusok megértésére dolgoztak ki a soá tapasztalatának különböző aspektusait vizsgáló szociológiai, pszichológiai és biográfiai kutatások többféle módszertani appará-

tust is. Leggyakrabban valamilyen, akár kézi, akár szoftveralapú szociológiai, szocio- vagy pszicholingvisztikai eljárást követnek a kutatók, a tanúságtételeket egyfajta kvalitatív adatbázisnak fogva fel. Ezek a módszerek alapvetően különböznek a történészek által követett eljárásoktól, így azok történészi alkalmazása is erősen behatárolt. A kvalitatív adatelemzés előnye, hogy a tanúságtételeket komplett vizuális, orális vagy írásos textusnak tekinti, így kevés teret enged a személyes dokumentumokból való illusztratív „szemezgetésnek” és a szeszélyes, módszertani következmények nélkül járó idézési módnak.

Ilyen esetre példa Békés A. Vera könyve, melyben a szerző a személyes elbeszélések pszichológiai sajátosságait vizsgálja kvalitatív szövegelemző módszerekkel abból a szempontból, hogy miként változott az idő múlásával a traumatikus események felidézése és elbeszélése.¹⁷ A kutatás alapjául szolgáló 500 szöveg három forrásból származik: a DEGOB által 1945–1946-ban készített jegyzőkönyvekből, az 1980-as években készült második generációs mélyinterjúkból, valamint a 2000-es évek elején a Közép-európai Kutatási és Dokumentációs Központ (*Centropa*) keretében holokauszt-túlélőkkel készített interjúkból. Az elemzés tanúsága szerint több jellegzetesség is megfigyelhető az idő múlásával a soá emlékezetében: a túlélő egyre többször jelenik meg önálló, aktív ágensként – azaz mintha a soá traumájának a feldolgozása előrehaladt volna az elmúlt évtizedekben. Békés hozzáteszi, ez persze úgy is előállhat, hogy megszűnik a csoporthoz való azonosulás lehetősége.

III. 2. Megalapozott elmélet

■ Az antropológusok már jó ideje egy másik módszert is használnak nagy tömegű adat, információ összegyűjtéséhez és elemzéséhez. A megalapozott elmélet (*grounded theory*)¹⁸ olyan módszer, amely az aprólékos megfigyelésen és adatgyűjtésen, valamint ezeknek az adatoknak a részletekbe menő elemzésén alapul, és egyfajta hidat teremt az empirikus kutatás és a modellalkotás között. Az elmélet feltételezi, hogy a mélyebb társadalmi-történeti összefüggések a kutatás és az általánosítás különböző stációiban létrejövő értelmezéseken keresztül érthetők meg. A kutatók az adatokat kategorizálással és címkézéssel beillesztik egy konceptuális keretbe, és ezzel kialakítják az elemzés kategóriáit, majd az így létrejött kategóriarendszerrel elemzik a teljes adatkorpuszt. A különböző munkafolyamatok különböző kódolási eljárásokat követelnek meg. Az első lépés a nyílt kódolás, amely az egyedi adatokhoz próbál hozzárendelni fogalmakat, a második, az ún. axiális kódolás pedig kapcsolatot teremt a létrejött kategóriák és a kutatási kérdés között; végül, a harmadik, a szelektáló lépés a keletkezett kategóriákat a szövegtörzshoz rendeli. Ez a hozzárendelés az alapja az új elmélet kialakításának.

A megalapozott elméletet gyakran használják olyankor, amikor túlságosan is megrögzött ismereteink vannak egy adott társadalmi jelenségről, és emiatt „nem látjuk a fától az erdőt”; de olyan esetekben is hasznos le-

het, amikor épp ellenkezőleg, bizonyos társadalmi jelenségekről roppant kevés ismerettel rendelkezünk. Nem tudok róla, hogy valaki alkalmazta-e már a megalapozott elméletet nagy mennyiségű tanúságtétel elemzéséhez, pedig a digitális archívumokban az első lépést a tárgyszavazással a levéltárosok már gyakran el is végezték.¹⁹

III.3. Kiterjesztett esettanulmány

■ Egy másik, szintén az etnográfából kölcsönözhető módszerként kínálja magát a kiterjesztett esettanulmány (*extended case method*) kritikai alkalmazása nagy mennyiségű digitalizált tanúságtétel esetén. Ez a módszer általánosítható összefüggéseket keres egyedi források bevonásával, amelyet lehetőleg olyan forrásanyagon lehet kipróbálni, ahol az elbeszélők hasonló helyzetekről tudósítanak. A kutatók igyekeznek feltárni, hogy mi módon kapcsolódnak szükségszerűen egymáshoz az egyes események, és milyen attitűdök társíthatók hozzájuk.²⁰

A soá történész kutatói számára ezek az etnográfiai módszerek még korántsem maguktól értetődőek, noha a társadalomtörténet-írás többször is kölcsönzött már megközelítésmódokat az etnográfiától. Pedig, a holokauszt-kutatások specializációjával, és olyan új divatos témák megjelenésével, mint a mindennapi tapasztalatok a munkaszolgálatban, a térbeli gyakorlatok és reprezentációk vagy éppen az informális kapcsolathálók a lágerben, az új módszertanok és megközelítésmódok kipróbálása elkerülhetetlen, különösen akkor, ha nincs más történeti forrás a tanúságtételeken kívül.

IV. Kvantitatív elemzések

IV.1. Tanúvallomásokból és periratokból „metaadatok”

■ Noha a társadalomtörténet kutatásában nagy a hagyománya a kvantitatív megközelítéseknek, hagyományosan censusok és más statisztikai adatok feldolgozásában, újabban a gazdaságtörténeti vizsgálatokban és a tartalomelemzésekben is, ezek azonban még nem honosodtak meg a soá tanúságtételeinek feldolgozásában. Barna Ildikó és Pető Andrea könyve módszertani szempontból úttörő jellegű munka ezen a téren.²¹ A szerzők a több mint 20 ezer 1945–1949 közötti népbíróági aktából 500 elemes mintát vettek, amelyen igyekeztek a népbíróági perek folyamatát rekonstruálni. A kvantitatív feldolgozás segítségével egyrészt típusokba rendezték a pereket a vádak alapján, továbbá vizsgálták a vádlottak (nem, életkor, születési hely, iskolai végzettség, társadalmi pozíció, nyilas párttagság) és a tanúk (nem, életkor, születési hely, társadalmi pozíció), valamint az ügyvédek társadalmi helyzetét is. Kvantitatív eszközökkel dolgozták fel a perek menetét is, valamint a vádtípusok és a társadalmi nem összefüggéseit és a tanúk összetételének hatását az ítéletekre. A források megismerésére, feldolgozására különös körültekintéssel készítették fel a fiatal kutatókat, erre saját módszertant alakítottak ki.

Barna és Pető tehát meglehetősen reflexív kvantitatív módszertani apparátust mozgatott meg egy óriási volumenű történeti forrás feldolgozásához, és egyúttal sikeresen ötvözte a történeti elbeszélést a társadalomkutatási megközelítéssel; mindazonáltal a kvantifikáció – egyetlen kivételtől eltekintve – nem terjedt ki írásom tárgyára, a tanúvallomások tartalmára. Ez a kivétel a vallomások „értékes”, illetve „értéktelen voltának” a megállapítása volt. A kutatók az egyes tanúvallomásokat értéktelennek kódolták, ha a tanúk egészen másról tettek vallomást, mint az adott ügy (például tévedésből idézték be őket), vagy ha csak hallomásból értesültek a vádban megfogalmazott esetről – így végül a vallomások 89%-a maradt „értékes”. Ez az eljárás inkább tekinthető egyfajta adattisztításnak, semmint a tanúvallomások kvantitatív elemzésének. Összességében tehát a szóban forgó vizsgálat a tanúvallomások egyszerű metaadatolását végezte el, amely nem kibővíti az elért eredményeket, de nem kerülünk általa közelebb a tanúvallomások tartalmához, a soá alatt történtek felidézésének megismeréséhez.

IV. 2. Kvantitatív szövegelemzés

■ Második példám csak tárgyában magyar, mivel amerikai pszichológusok végezték el a tartalomelemzést. Kutatásuk azt a kérdést járta körül, hogy miképp értékelik életük eseményeit az elmúlt 70 évre visszatekintve a soá magyar túlélői. Három csoportot vizsgáltak: 104 interjút készítettek Magyarországon, 166-ot az Egyesült Államokban és 184-et Izraelben.²² Tehát ők is egy óriási interjúk korpuszt hoztak létre, közel 500 interjúból. Az interjúk szövegelemzése során rekonstruálták a vizsgált csoportok demográfiai profilját, társadalmi és családi státuszszerkezetét, s külön elemezték lélektani kondícióit. A pedáns elemzés után arra a konklúzióra jutottak a szerzők, hogy azok a túlélők, akik nem hagyták el Magyarországot, sokkal rosszabb társadalmi helyzetben éltek le az életüket, ami kihatott a lélektani állapotukra is. Ennek a magyarázatát pedig abban látták, hogy akik Magyarországon maradtak, újabb traumákat éltek át, egyrészt amiatt, hogy szenvedéseiket sokáig nem ismerte el a társadalom, másrészt azért, mert a szocialista korszakban újabb traumák érhatték őket. Ezzel szemben az Izraelbe és az USA-ba vándorolt sorstársaik számára lényegesen több lehetőség nyílt arra, hogy a soá örökségét feldolgozzák, és új életet kezdhessenek. Feltételezve, de nem megengedve, hogy ezek az állítások akár igazak is lehetnek, nehezen belátható, hogy miért volt szükség interjúkra azok megfogalmazásához. Egyfelől, a vizsgálat kérdéseit egy egyszerű kérdőívben is meg lehetett volna fogalmazni, másfelől, az interjúk kvalitatív elemzése módot adhatott volna a három alcsoport diszkurzív kereteinek a rekonstruálására is, amely talán árnyalhatta volna a konklúziójukat arról, hogy Izraelben és az USA-ban könnyebb volt magyar zsidó soátúlélőként új életet kezdeni, mint Magyarországon.

■ Az eddigiekhez mérve jóval közelebb kerül a tanúságtételekhez, bár módszertanilag nehezen besorolható kísérlet, Laczó Ferenc kvantitatív elemzése az online elérhető, 1946-os DEGOB protokollokról.²³ Ő a teljes mintán, azaz mind a 3666 szemtanúi beszámolóban kvantitatív összefüggéseket keres abból a szempontból, hogy milyen kulcsfogalmak szerepelnek bennük a náci népirtásról. A szövegből úgy tűnik, hogy a szerző egyszerű megoszlásokat és kereszt táblákat készített kézzel: erről viszont nem ír, és egyetlen táblázat sem található a tanulmányban, amely eligazíthatná e téren az olvasót. Laczó összeszámolja például az 1938 és 1945 közötti évek vagy épp a koncentrációs táborok említési gyakoriságát, de elsősorban arra kíváncsi, hogy hányszor kerülnek elő a protokollokban a zsidók tömeges elpusztításának a kulcsszavai, a megsemmisítő tábor, a haláltábor és a gázkamra szavak – azaz hányan számoltak be a megsemmisítésről szerzett saját tapasztalataikról.

Mivel a gázkamráról közvetlen tapasztalattal egyetlen túlélő sem rendelkezik (rendelkezhet), az utolsó kérdés első pillantásra blaszfémnek is tűnhet. Azt is tudjuk, hogy a Sonderkommando tagjait, akik ilyen élményeket szerezhettek, a nácik megölték: csak az utolsó kommandó tagjai közül maradtak néhányan életben. A kérdés annyiban mégsem teljesen abszurd, hogy közülük néhány magyar zsidó, mint például Nyiszli Miklós, túlélte a haláltábort, és saját kiadásában már 1946-ban megjelentette a visszaemlékezését,²⁴ az ő tapasztalatait a DEGOB is jegyzőkönyvbe vette, és 1947-ben a *Világ* című újság is folytatásokban közölte *Az auschwitz-i pokol* címmel.

A szószámlálás arra az eredményre jut, hogy a gázkamra/*Gaskammer* szó 223 jegyzőkönyvben szerepel, és Laczó megállapítása szerint ez nem tekinthető „rendkívül magas” említésnek. Hogy mit tekintene ő rendkívül magasnak, azt nem tudjuk meg az írásából. Ezek után a tanulmány hátralevő részében a kvantitatív összefüggések elemzésének a helyét a jegyzőkönyvekből kiragadott tematikus idézetek váltják fel, amelyek arra hivatottak, hogy csoportosítsák a „rettenetes tudás” megszerzésének a módjait. Itt implicite olyan elemzési dimenziók sejlenek fel, mint a nyelvi közvetíthetőség és az elképzelhetőség határai, a családtagok elvesztése a gázkamrákban, az első kézből vagy a hallomásból, illetve a felszabadulás után közvetlenül – a gázkamrák szétszerelésekor – szerzett tudás, a foglyok tartózkodási helye, a nemi összetétele. Ezeket a szövegrészeket azonban – a kis minta okán – a szerző nem elemzi szövegekként, hanem csak illusztrációként használja őket. A tanulmány végén pedig arra a következtetésre jut, hogy a DEGOB sikerrel végezte el a feladatát, mert idejekorán létrehozott egy történeti tudást a zsidók nácik általi megsemmisítéséről.

A tanulmány nem tartalmaz módszertani fejezetet, így nem világos, mit jelentenek a számok a gondolatmenetben. Ahogy a Barna–Pető-könyvnél is

már láttuk, a kvantitatív vizsgálatok általában is, de a soá kutatásában különösképp megkötik a kutatók kezét: világos, (ön)reflexív, átlátható módszertani keretek nélkül a számok magukban semmit nem mondanak. A DEGOB protokollok bonyolult szövegtárháza egy szakmailag is sokszínű, a túlélőkből álló kutatócsoport kérdéseire adott válaszok megszerkesztésével keletkezett, és nem szó szerinti leíratok gyűjteménye. A jegyzőkönyvezés szituációjának a rekonstrukciója nélkül így aligha érdemes számolni benne a szavakat. A túlélők, bár gyakran a családjukból egyedülként menekültek meg a náci pokolból, nem egyedül szabadultak fel: az általuk használt kifejezések, elbeszélések számos esetben a kórházakban, a DP-táborokban, a hazatérőket szállító vonatokon a felszabadulás után kényszerűen együtt töltött hetek-hónapok során alakultak ki, így az említési gyakoriságok, a szóhasználati sajátosságok, a keserű tapasztalatokból leszűrűt tudás számszaki feldolgozása e diskurzusok feltárása nélkül akár még félrevezető is lehet. Az említett kontextualizáló lépések kihagyása az elemzés eredményeit is kérdésessé teheti.

V. Kitekintés

■ Írásom második feléből úgy tűnhet, hogy nem igazán tartom szerencsésnek a soá tanúságtételeinek kvantitatív elemzését, és amellet érvelek, hogy maradjunk meg a kvalitatív módszereknel e rendkívül érzékeny forrásanyag feldolgozásakor. Még, ha így is gondolnám, azt nem gondolom, hogy megállítható lenne a tömeges feldolgozásból fakadó számszerűsítési tendencia. Egyelőre csak az első kvalitatív és kvantitatív kísérletek és néhány lehetséges, még nem használt módszertan bemutatására volt módomban, hiszen a társadalomkutatás és a történetírás csak nemrég szembesült azzal, hogy egyrészt egy kincsesbánya nyílt meg előtte, másrészt, hogy e kincsesbánya kiaknázásához új eszközökre van szüksége. Ahogy láttuk, ettől még nem áldozott le a történetmesélés csillaga: nagy erejű elbeszélések jelentek meg több száz interjú, tanúságtétel intuitív feldolgozásából is. Mindazonáltal az oral history archívumok intézményesülésének a felgyorsulásával, globalizálódásával és a digitális hozzáférés egyre szélesebb körűvé válásával, valamint az egyetemi curriculumokba való bekerüléssel erősödni kell a módszertani reflexióra való késztetésnek is.

A tanúságtételek – még ha ez sokunkat rémülettel tölt is el – egy-két évtized múlva valószínűleg tisztán történeti forrássá válnak. S bár az idő múlása ellenében jöttek létre, a szemtanúi elbeszélések rendkívüli erkölcsi erejét és érzelmi telítettségét és az ízlésünket már ma is próbára teszi azok a legújabb múzeumpedagógiai kísérletek, melyekben a szemtanú például avatarként „ölt testet” és „válaszol” a kérdéseinkre egy hologram képében.²⁵ A tanúságtevőkkel folytatott „egyeztetés” helyét felváltja a történetüket így vagy úgy megőrző kulturális emlékezet, melyet részben éppen a digitális archívumok tárolnak már napjainkban is. A széttagolás és az új formákba történő átalakulás, az történeti forrásanyag elem-

zési részekre való bontása és az ebből következő általánosítás, úgy tűnik, e folyamat szükségszerű velejárója; következésképpen a módszertani kísérletezések és újítások jelentős hulláma prognosztizálható az elkövetkező évtizedekben a szó történetírásában is.

■ JEGYZETEK

1. Kovács Éva: *Összeolvasás – Az erőszak elbeszélései*. Replika. 2014. 1–2. 71–83.
2. Erről nagyon meggyőzően ír pl. Henry Greenspan: *The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable*. *The Oral History Review* 2014. 41 (2) 229–243., doi:10.1093/ohr/ohu033. és Noah Shenker: *Reframing Holocaust Testimony*. Indiana University Press, Bloomington, 2015.
3. Jürgen Matthäus, ed.: *Approaching an Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformations*. Oxford University Press, Oxford, 2009.
4. David P. Boder: *I Did Not Interview the Dead*. University of Illinois Press, Urbana, 1949/59; Uő: *Topical Autobiographies of Displaced People Recorded Verbatim in Displaced Persons Camps, with a Psychological and Anthropological Analysis*. [s.n.], Chicago, 1950.
5. Laura Jockush: *Collect and Record: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford University Press, New York, 2012.
6. Rita Horváth: *Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950*. *Journal of Israeli History* 1998/2. 69–71.
7. Boaz Cohen: *Holocaust Survivors and Early Israeli Holocaust Research and Commemoration: A Reappraisal*. In: M. L. Davies and C.-C. W. Szejnmann (eds.): *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives*. Palgrave Macmillan, London, 2006, 139–148.
8. Vö. Jürgen Matthäus: i. m.
9. Aleida Assmann: *History, Memory, and the Genre of Testimony*. *Poetics Today* 2006/2. 261–273. doi: 10.1215/03335372-2005-003.
10. Richard Harvey Brown and Beth Davis-Brown: *The Making of Memory: The Politics of Archives, Libraries and Museums in the Construction of National Consciousness*. *History of Human Sciences* 1998/4. 17–32.
11. Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews, 1939–1945: The Years of Extermination*. Harper Perennial, New York, 1998.
12. Saul Friedländer: *An integrated history of the Holocaust: Some Methodological Challenges*. In: Dan Stone (ed.): *The Holocaust and Historical Methodology*. Berghan, New York, 2012. 181–189.
13. Magyar példát keresve, Fenyvesi Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe* (Corvina, Bp., 2010) című könyve juthat eszünkbe az integrált történeti módszer szempontjából; ez a mű azonban a szó előtti korszakokat öleli fel.
14. Christopher Browning: *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. W. W. Norton & Company, New York, 2011.
15. Uo 10.
16. Üdítő magyar példaként kínálkoznak erre a módszerre Kövér György biográfiai esettanulmányai, mindazonáltal ezek sem foglalkoznak a szó kérdésével. Vö.: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Bp., 2014.
17. Békés A. Vera: *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*. Ad Librum, Bp., 2012.
18. Vö. Feischmidt Margit: A megalapozott elmélet. In: Kovács Éva, szerk.: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*, Néprajzi Múzeum/PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp. – Pécs, 2007. 234–242.
19. Jelenleg a müncheni Ludwig-Maximilians-University kezdett egy oktatási projektet, amely a reflektív megalapozott elméletet használja, de nem az egykori tanúságtételek megismerésére, hanem a kortárs attitűdök feltárására. Lásd: Near but Far – “Ho-

locaust Education Revisited”. Ld.: http://www.en.holocaust.didaktik.germanistik.uni-muenchen.de/about_us/methodology/index.html (2-06-2017)

20. Lásd Mario Luis Small: *How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research*. *Ethnography* 2009/1. 5–38. doi: 10.1177/1466138108099586

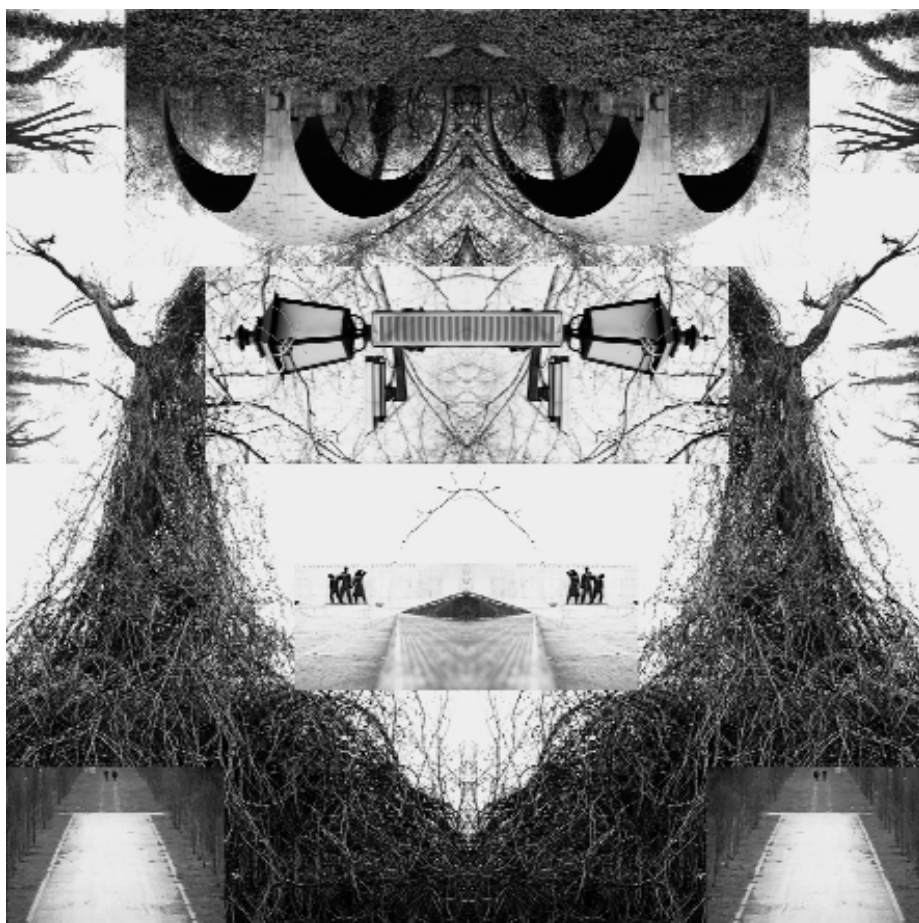
21. Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Gondolat, Bp., 2012.

22. Eva Kahana – Boaz Kahana – Jeong Eun Lee et al.: *Trauma and the life course in a cross national perspective: Focus on Holocaust survivors living in Hungary*. *Traumatology* 2015/4. 311–321. <http://dx.doi.org/10.1037/trm0000051>

23. Laczó Ferenc: *Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidó szemtanúk beszámolóí a holokaust alapvető jellemzőiről 1945–46-ból*. *Századvég* 2014/4. 57–84.

24. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Magvető, Bp., 2013.

25. Lásd az USC Shoah Foundation „New Dimensions in Testimony” című új kollekcióját: <https://sfi.usc.edu/collections/holocaust/ndt>.

STARK TAMÁS

A SZOVJET FOGSÁG EMLÉKEZETE

E tanulmány szerzője a nyolcvanas évek közepétől foglalkozik a magyarok szovjetunióbeli fogságának történetével. A Hadtörténelmi Levéltár akkor hozzáférhető anyagai alapján a témában írt első munkánk 1986-ban készült el. Több mint fél évig tartott, mire sikerült olyan folyóiratot találni, amely lehozta az amúgy szerény és politikailag is visszafogott tanulmányt. Számos szerkesztőség visszautasítása után végül a *Valóság* vállalkozott a közlésre. Az 1986. decemberi számban megjelent munka nem keltette fel a történészszakma érdeklődését, de az egykori foglyok közül sokan írtak a szerzőnek és a kutatások folytatására buzdították őt. Voltak, akik otthonukba is meghívtak, mert meg akarták osztani velem a „kint” szerzett tapasztalatokat. Ez az első feldolgozás olyan volt, mint néhány csepp víz a kiszáradt földben az alig vegetáló növényeknek. A táborok túlélői részéről egészen váratlanul tapasztalt lelkesedés és támogatás adta meg számomra az első lökést a téma tudományos feldolgozásához.

Persze akkor sem volt tudható és több évtizedes kutatómunka után, hatalmas

A tanulmány szerzője a Gulagokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány kuratóriumának elnöke volt 2016-ig, egyúttal alapító tagja a Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának.

A szovjet fogság története a szocializmus évtizedei alatt tabunak számított, a 2010-es évek közepétől pedig a témát már az emlékezetpolitika is felkapta.

adatbázisok birtokában sem ismerhető pontosan, hogy valójában hány ember sorsát érintette a szovjet fogság. Jórészt szovjet források alapján feltételezhető volt, hogy Magyarország háború alatti területéről mintegy 600-700 ezren kerülhettek szovjet hadifogoly- és internálótáborokba. A foglyok mintegy harmada civil személy volt, illetve civilként került „hadifogságba”.

A hadifogolykérdés magyar kormány által bejelentett lezárásáig tehát 1949-ig 410-430 ezren térhettek vissza a szülőföldjükre. A kiszállításra került fogolynépesség mintegy harmada a fogság áldozata lett. Közéjük tartoznak azok is, akik már a magyarországi gyűjtőtáborokban vagy a kiszállítás közben veszítették az életüket, valamint azok is, akik a Szovjetunióban „észrevétlenül” haltak meg, vagyis akik halálát nem regisztrálták.

A túlélők is áldozatok, mivel a visszatérésük idején kiépülő kommunista hatalom megtiltotta nekik, hogy beszéljenek a kinti életük tapasztalatairól. Közvetlenül a megérkezésük után, a debreceni hadifogoly-átvevő táborban közölték velük, „ha eljár a szájuk”, akkor visszaviszik őket abba a táborba, ahonnan kiszabadultak. A fogságban szerzett tapasztalatok megosztása a szocializmus évtizedeiben a magyar „munkáshatalom” és a Szovjetunió elleni izgatásnak számított. A megfélemlítés eredményesnek bizonyult. Amikor a nyolcvanas évek második felében kutatni kezdtem a témát, azt tapasztaltam, hogy az egykori foglyok rendszerint még a szűk családi körben sem igen mernek beszélni arról, amit a hosszú fogságuk folyamán megéltek. Elsősorban nem is magukat, hanem a hozzátartozóikat, a barátaitak féltették, akik bajba kerülhetnek a hallottak óvatlan közreadásával. A kényszerű hallgatás évtizedei után a rendszerváltás hajnalán az elfojtott emlékek robbanásszerűen a felszínre törtek. Egykori foglyok tömegei mondták el, írták le az átélt borzalmakat. A rendszerváltás időszakában megjelenő visszaemlékezések általában szerény kivitelezésű könyvek voltak, amelyek kiállításuk egyszerűségében is tükrözték szerzőik azon vágyát, hogy minél előbb, minél szélesebb körben közreadják az élményeiket. Ezek az írások a szovjet lágerekben zajló élet egyetlen hiteles forrásainak tekinthetők.

A kommunikatív emlékezet írott dokumentumai

■ Az eddig közreadott közel száz memoár közül azok a legemlékezetesebbek, amelyeket maguk az elítéltek írtak, akik hosszú fogságuk alatt alaposan megismerhették a kényszerszermunkatelepeket, melyek népességét elsősorban a szovjet rabok alkották. A háború idején vagy közvetlenül a háborút követően elítélt memoárszerzők közül Rózsás János, Keményfi Béla és Menczer Gusztáv visszaemlékezései a leginkább figyelemre méltóak. Rózsás János annyiban különbözött túlélő rabtársaitól, hogy a szigorú tiltás ellenére ő már a hazaérkezése másnapján elkezdte papírra vetni fogsága történetét. Egy leventékből álló alakulat tagjaként 1944. december 22-én, harc nélkül került szovjet fogságba. Ennek ellenére azzal

vádolták, hogy a front mögötti diverzáns akciókra készült, és ezért a 3. Ukrán Front katonai törvényszéke 10 esztendei „javító munkatáborban” letöltendő szabadságvesztésre és örökös száműzésre ítélte. Egy kazahsztáni táborban együtt raboskodott Szolzenyicinnel, akivel baráti kapcsolatot alakított ki; erről a Nobel-díjas író *Gulag szigetszoport* című művében be is számol. Rózsás majdnem kitöltötte a büntetését, de a Sztálin 1953. március 5-ei halálát követő „enyhülésnek” köszönhetően visszatérhetett Magyarországra. Az irodalmi értékű visszaemlékezése kalandos úton került ki a nyolcvanas évek elején Nyugatra: a visszaemlékezést – teljes terjedelmében – Borbándi Gyula adta ki 1986-ban. A magyarországi megjelenésre még további három évet kellett várni.¹

Ugyancsak 1989-ben jelent meg Keményfi Béla *Magyar leventék a sarkkörön túl* című visszaemlékezése.² Keményfi azoknak a gyermekkorú leventéknek kívánt munkájával emléket állítani, akik a háború utolsó hónapjaiban, valamint a háború után kerültek szovjet fogságba. Ő maga 16 évesen, angol fogságból visszatérve került a szovjet politikai rendőrség börtönébe, ahonnan néhány hasonló korú társával szökni próbált, de menekülés közben az őrség rálőtt. A találat a gerincét érte, ennek következtében örökre megbénult. Mozgásképtelensége ellenére is tíz év kényszers munkára ítélték. Végigjárta a dnyepropetrovszki, harkovi, gorkiji, kirovi lágereket, majd büntetésének nagy részét a hírhedt vorkutai táborkörzetben töltötte. Éveken keresztül csak térden csúszva közlekedett, majd lassan, fokozatosan megtanult bottal járni. 1953 novemberében térhetett vissza Magyarországra.

A szovjet fogság történetének különösen fontos dokumentuma Menczer Gusztáv *A Gulag rabtelepei – A bolsevizmus népiirtásának színtere* című könyve, amely nemcsak visszaemlékezés, hanem a kényszersmunka-rendszer részletes elemzése is egyúttal.³ Az orvosnak készülő Menczert kémkedés vádjával tíz év kényszersmunkára ítélték, mert egy lezuhant amerikai repülő roncsában tanulmányozta a rádiókészüléket. Rabságának nagy részét különböző szibériai táborokban töltött, így dolgozott a Bajkál–Amur–Magsztral-vasútvonal építésén, és megjárta a táborvilág leghírhedtebb pontjának számító Kolimát is. A rendszerváltás után sokat tett azért, hogy az egykori kényszersmunkások ne csak erkölcsi, hanem anyagi kártérítést is kapjanak a fogságban eltöltött éveikért kárpótlásként. 1990-től 2006-ig az Országos Kárpótlási és Kárrendezési Hivatal mellett működő Társadalmi Kolégium alelnöke, majd elnöke volt.

Fontos kihangsúlyozni, hogy a könyvalakban megjelent nagyszámú visszaemlékezés a rögzített emlékezetnek csak kis részét teszi ki. Sok fogoly története ugyanis nem önálló könyvben, hanem riportkötetekben maradt fenn. Közülük a legjelentősebbek a rendszerváltás idején jelentek meg. Mindebből kiemelkedik Szebeni Ilona *Merre van a magyar hazám?* című kötete.⁴ Szebeni középiskolás lány volt, amikor néhány rokonát a Szovjetunióba hurcolták, akiket már soha nem látott viszont. Tragikus sorsuk mindig is foglalkoztatta őt, de komolyabb kutatásokra, adatgyűj-

tésre a rendszerváltásig kellett várnia. 1988–89-ben mintegy 200 interjút készített olyan túlélőkkel, akik zöme a Bodroghözben, a Felső-Tisza vidékén civil lakosként került szovjet hadifogságba. Az említett térségekből elhurcoltak történetét rögzítette Rózsa Péter is *Ha túléled, hallgass!* című könyvében.⁵ Magától értetődőnek tűnik, hogy a hadifogság és a kényszermunka áldozatai férfiak voltak. Szebeni Ilona és Rózsa Péter könyvében azonban a nők is megszólalnak, mert a civilek összegyűjtésének a különböző hullámai őket sem kímélték. Kormos Valéria is az ő sorsuk feltárására vállalkozott, amikor 1989-ben *Úgy rejtettük magunkba, mint a szégyent* címmel cikksorozatot közölt a *Nők Lapjában* olyan magyar asszonyokról, akik megjárták a kényszermunkatáborokat. Ezt követően kezdtek áradni a levelek a szerkesztőségbe, melyeket a cikkekben bemutatott asszonyok sorstársai írtak a saját történetükről. Kormos őket is felkereste, és összegyűjtött riportjait 1990-ben *Emberrablás orosz módra* címmel jelentette meg.⁶ Mintegy tíz évvel később újra felkereste visszaemlékezőit, és egy újabb kötetet adott ki, amelyben már azt vizsgálta, hogy hogyan alakult e nehéz sorsú nők életútja a fogságból való hazatérés, majd a rendszerváltás után.⁷

A rendszerváltás idején megjelent források közül kiemelkedik a Herczeg Mihály által szerkesztett *A vásárhelyi leptének háborús kálváriája* című vaskos kötet, amely visszaemlékezésekből, interjúkból és fennmaradt levelekből vett idézetekkel időrendben követi a hódmezővásárhelyi leptének útját a bevonulásuktól a szovjet – és kis részben a nyugati – fogságon át a hazájukba való visszatérésig.⁸

A szovjet fogságba került magyarok sorsa a dokumentumfilmeket is megihlette. A dokumentumfilm a szocializmus időszaka alatt mindig eltérhetett valamennyire a hivatalos kultúrpolitika fő vonalától, és a mozikban, valamint a televízióban bemutatott játékfilmeknél többet elmondhatott a múltról és a jelenről. A Kádár-rendszernek a nyolcvanas évek második felében felerősödő eróziója különösen kedvezett a dokumentumfilmek készítésének. A dokumentumfilmek ezen kiemelt időszakát legmarkánsabban a történelmi témájú alkotások megjelenése jellemezte. Ebben az időszakban ugyanis a rendezők már olyan témákkal is foglalkozhattak, amelyek a történészek számára – részben a levéltári anyag hozzáférhetetlensége miatt is – még nem voltak kutathatók. Az első és második világháborús katonasors, a holokauszt, a kitelepítések, a koncepciós perek és a magyarországi internáló- és kényszermunkatáborok bemutatása mellett megkezdődött a szovjet fogság történetének feltárása is.

1988-ban mutatták be Sára Sándor *Csonka Bereg* című filmjét, amely a Felső-Tisza-vidékről a szovjet csapatok bevonulása után elhurcolt 18 és 55 év közötti férfiakra szólt. Az elhurcolás, a szovjetunióbeli kényszermunka megtizedelte az itteni falvak férfilakosságát. A film egyaránt emléket állított az áldozatoknak és a túlélőknek. 1989-ben került bemutatásra Sára szovjet fogsággal foglalkozó következő filmje, a *Te még élsz?*, amelyben a 16 évesen, megbénulva fogságba került, és 10 év kényszermunká-

ra ítelt Keményfi Béla sorsa elevenedik meg. Gulyás Gyula és Gulyás János 1987 és 1989 között forgatták a *Malenkij Robot* című filmjüket. Ez az alkotás a Dudarról elhurcolt 17–19 éves leventékről szólt, akiket egy szovjet katonai törvényszék fegyverrejtegetés hamis vádjával 15–20 év kényszerszolgálatára ítelt.

A történelmi dokumentumfilmek készítésének lendülete még a rendszerváltás utáni években is tartott. Sára Sándor folytatta a túlélők emlékeinek rögzítését: 1989–90-ben 14 túlélővel készített interjú alapján forgatta a *Nehézsorsúak* című filmsorozatot, amelyet végül csak 2004-ben mutattak be. Sára 1991 és 1992 között a *Magyar nők a Gulagon* című, háromrészes filmjét is elkészítette, amiben elhurcolt és a Szovjetunió elleni szervezkedés vádjával 10–15 évre elítélt asszonyok mondják el a történetüket. A filmben megszólal a szabadulása után műfordítóként ismertté vált Karig Sára is, akit Vorkutára vittek munkatáborba. Ő és a nőtársai mínusz 20–40 fokos hidegben, felszíni fejtésen napi 10–12 órát dolgozva küzdöttek az életben maradásért.

A fent említett dokumentumfilmekben megszólalók a legnagyobb természetességgel beszéltek az átélt borzalmakról, a szenvedésről és a tömeghalálról. Minimalista alkotások voltak ezek, melyek elkészítéséhez akár egy kamera is elég volt. A filmkészítés egyszerűsége, a tompa világítás jól illik a megszólalók természetes nyelvezetéhez. A rendezők közelképekkel irányítják a nézők tekintetét magára az elbeszélőre, és ez az operatőri technika hozzájárul ahhoz, hogy a kívülállók ne csak hallják, hanem át is éljék vagy legalábbis átérezzék a fogságot túlélők sorsát. A filmek különlegességét, kiemelkedő színvonalát jelzi, hogy a bemutatott sorsok nem lenyomják, hanem felemelik a nézőt, mert a történetek üzenete szerint, ha az ember nem tudja is legyőzni a gonosztságot, de képes azt túlélni. A visszaemlékezések, riportkötetek és dokumentumfilmek megdöbbentő erővel jelenítik meg sok százezer magyar fogoly sorsát, és tragédiáját. Mégis a szovjet fogság, a kényszerszolgálat jelenségét a legmélyebben és legátélhetőbben egy irodalmi alkotás, Csalog Zsolt szociológus *M. Lajos, 42 éves* című, mindössze 123 oldalas műve írta le.⁹

M. Lajos hetven társával együtt a Don-kanyarban esett hadifogságba 1943 januárjában. Szovjet katonák ellen elkövetett atrocitás vádjával mindnyájukat elítélték. A hetven főből csak hárman jutottak el Szibériáig, ahol akkor tízenhatezren voltak a táborban; közülük a 13 éves rabság végére csak háromszáz fogoly maradt életben. Csalog még a hetvenes évek elején hallotta és jegyezte le M. Lajos történetét, melyet könyvében egyes szám első személyben adott elő, úgy, mintha magát a hőst hallanánk és olvasnánk. A témához illően durva és szenvtelen monológ egy abszurd, de nagyon is valóságos világba visz el bennünket, ahol még emberevés is előfordulhatott. Csalog műve kétségkívül a legdöbbentesebb magyar lágertörténet.

A szóbeli és írásbeli visszaemlékezésekből kiderül, hogy a szovjet fogságként számontartott történet a valóságban összetett jelenség volt.

A fogságba esés körülményei, a fogolytábor jellege és az ott eltöltött idő hossza alapján a szovjet fogságba került magyarok különböző csoportokba tartoztak. Zömmel katonaként kerültek fogságba, tehát valódi hadifoglyok voltak. A fogolynépesség másik részét a civilek tették ki, akiket a magyarországi harcok során, több hullámban gyűjtöttek össze és szállítottak ki szovjet táborokba. Meg kell itt említeni, hogy sok katona, elhagyva az alakulatát, civil ruhát öltött, és így formálisan ők is civil személyként váltak végül fogollyá. A civil vagy civilnek tekinthető foglyok egy másik alcsoportját azok a férfiak és nők alkották, akiket vélt vagy valós német származásuk miatt vittek el. A katonaként vagy civilként elfogott személyeket a szovjetek egyaránt hadifogolynak tekintették, akik a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksághoz (*Glavnaja Upravlenyje po gyelam vajennoplennih i internirovannih, GUPVI*) tartozó táborokba kerültek. Azok, akik túléltek a fogság legnehezebb, kezdeti időszakát, zömmel 1947 és 1949 között térhettek vissza a szülőföldjükre. Azok pedig, akiket Magyarországon vagy kint, a táborvilágban a szovjet katonai bíróság elítélt, a Táborok Főparancsnoksága (*Glavnaja Upravlenyje Lagerej, Gulag*), vagyis a Gulag által felügyelt táborokban töltötték büntetésük idejét. A Gulag-táborok túlélőinek legnagyobb részét 1953 és 1955 között szállították vissza Magyarországra.

Az első világháborús hadifogoly-visszaemlékezések elsősorban kalandos történetek, melyek a polgárháborús helyzet miatti kaotikus hadifogolyélet bemutatásán túl a kerülőkkel teli hazaút leírásából állnak. A visszaemlékezésekben a hadifoglyokból hősök válnak, akik számtalan megpróbáltatás legyőzése árán jutnak vissza a hazájukba. A szovjet fogságról szóló beszámolók szenvedéstörténetek. Íróik, elbeszélőik valójában nem hősök, hanem traumatizált áldozatok. Szervedéstörténetük egyfajta keresztút, melynek állomásain minden fogoly átment, függetlenül attól, hogy formálisan milyen táborban volt, és mennyi időt töltött el ott.

Az első állomás, a fogságba esés, a letartóztatás mindig hatalmas traumát jelentett a foglyoknak és a családtagjaiknak. Az 1943 januárjában hadifogságba esett mintegy 30 ezer magyar katonából 1944-re már csak háromezren voltak életben. Azok, akik a kevés számú túlélő közül megszólaltak, leírták vagy elmondták, hogy társaik túlnyomó része a fogságot követő hetekben éhen halt, és/vagy megfagyott. A Keleti-Kárpátokban és az országhatáron belül lezajlott hadműveletek során tömegesen adták meg magukat magyar katonák, mert elhitték, amit a szovjet röplapok állítottak, hogy a harcot önként befejező, illetve a frontot átlépő katonák legkésőbb a harcok után szabadon távozhatnak, nem válnak tehát hadifogollyá.

A „málenkij robot”, azaz a „kis munka” a polgári személyek elhurcolásának a szinonimája. Ez a kifejezés a leggyakrabban alkalmazott szovjet félrevezetési gyakorlatra utal. Gyakran ételosztás, „dokument”, azaz igazolvány kiállítása, vagy akár mozifilmvetítés ürügyén terelték össze a munkaképes férfiakat, akiket azután valamelyik magyar gyűjtőtábor érintésével a szovjet táborvilágba szállítottak át.

A foglyok szenvedéstörténetének következő stációi a magyarországi gyűjtőtábor, a romániai tranzittábor, majd a zsúfolt marhavagonokban történő, több hétig tartó utazás voltak.

A foglyokra mindenütt keserves sors várt ugyan, de a táborok között jelentősek a különbségek. A foglyok beszámolóí arra utalnak, hogy az élet- és munkakörülmények, az örökkel, valamint a helyi lakossággal való viszony szinte lágerenként változott. Volt olyan tábor, ahol az örök szórakozásból öltek, de volt olyan is, ahol az örök a foglyokkal együtt fosztogatták a helyi lakosokat. Bizonyos táborokban a foglyok kimenőt is kaptak a környező településekre, de olyan is akadt, ahol már a tábor kerítésének a megközelítésekor is lőttek az örök.

Ha a fogolyéletet csupán egyetlen szóval jellemeznénk, akkor az a szó az éhezés lenne. Az előírt fejadagoknak csak a töredékét kapták meg, az étrendjükből szinte teljesen hiányzott az energiát adó hús és cukor. A visszaemlékezők mind elmondták, leírták, hogy az éhezés tompítása érdekében a krumpli héját, a csontokat is megették, és voltak táborok, melyek lakói kutyákra, macskákra, varjakra, békákra vadásztak.

A magyar foglyok többsége a munka során találkozott először a „norma” szóval. A tábor- és munkaparancsnokok hatásosan kapcsolták össze a termelést az önfenntartás ösztönével. Ez a gyakorlatban olykor kegyetlen és önpusztító versenyt teremtett a foglyok között. Aki nem tudott száz százalékot teljesíteni, az kevesebb ételt kapott, így a munkaereje megfogyatkozott, a teljesítménye tovább csökkent, ami még kevesebb élelmiszert jelentett. Ebből a végelgyengüléshez vezető spirálból ritkán nyílt kiút, mivel az elvben mindenképpen járó 300 gramm napi kenyér-adag a tábori és munkakörülmények között nem volt elegendő az életben maradáshoz.

Az állandósult éhezés és a jórészt szén- és színesfémhányákban végzett kimerítő, veszélyes munka eltompították a foglyok érzékszerveit és tudatát. Ez az állapot megnövelte a brigádvezetőknek, az öröknek és a táborparancsnokságnak való kiszolgáltatottságukat. A reménytelenség sokaknál legyőzte az élni akarás természetes ösztönét is. Az apátiába esett foglyok nehezebben bírták a szenvedést, könnyebben megbetegedtek, és a betegség rendszerint halálhoz vezetett, mert a táborokban nem volt szakszerű orvosi ellátás. A reménytelennek tűnő helyzet másokban erős vallásos érzéseket ébresztett, ami elősegítette a túlélést. A szenvedésnek a vallási értelemmel történő felruházása később, a fogság traumájának a feldolgozásához is jelentősen hozzájárult.

A kommunista hatóságok nem alaptalanul kényszerítették hallgatásra a visszatért hadifoglyokat, internáltakat és elítélteket. A visszaemlékezők megdöbbentő képet adnak arról a Szovjetunióról, amelyet a propaganda a világ legfejlettebb, leghaladóbb és leginkább emberközpontú országának mutatott be. A magyar foglyok által megismert „szovjet ember” – a propagandával ellentétben – a háborús győzelmet követő években elkeseredett és kiábrándult volt. Sokan – kockáztatva a szabadságu-

kat – hangot is adtak elégedetlenségüknek. Akik katonaként Magyarországon jártak, úgy tartották, hogy ott sokkal jobb az élet, mint náluk, a Szovjetunióban.

A helyi lakossággal való kapcsolatot a közös munkahelyen kívül egy kölcsönös haszonra épülő sajátos „piacgazdaság” tartotta fenn. Mivel a boltok polcai üresek voltak, a helyi lakosság bármilyen használati tárgyat örömmel vett meg pénzért vagy élelmiszerért. A foglyok szinte mindent képesek voltak előállítani, fabrikálni, hogy kiegészítő élelemhez juthassanak. A magyar foglyoknak azt is meg kellett tanulniuk, hogy a lopás a táborélet elkerülhetetlen velejárója. Ahogy a normacsálás, úgy a lopás is az életben maradáshoz szolgált. A tárgyak, értékek mozgását, cseréjét, körforgását elsősorban nem az eladás és a vétel, nem is az egyszerű csemperegkedelem, hanem a lopás biztosította. Az őr lopott a fogolytól, és fordítva; a foglyok loptak egymástól és a munkahelyüktől is. A magyar foglyok leírták, hogy „[...] a szocializmusban mindenki lop [...]”¹⁰ Ezt a megállapítást több orosz is suttogva beismerte: „[...] elmondták, hogy itt tiszta csalás, lopás meg hazugság ez az egész rendszer. [...] Aki ezt nem érti meg, az belebukik, az meghal. Itt élni másképp nem lehet [...]”¹¹ A táborokat túlélők a visszaemlékezéseikben élesen bírálták és leleplezték a szovjet rendszert, de nem váltak oroszellenessé, és a Szovjetunióban élő népek közül egyikre sem tettek elítélő vagy akárcsak fenntartásokat megfogalmazó megjegyzést.

A Magyarországra történő visszatérés nemcsak örömteli, hanem kiábrándító is volt egyszerre, mivel itt egy olyan rendszer születésével szembesültek, amelynek megvalósult formáját évekig meg tapasztalhatták és megszenvedték. Keményfi Béla fejti ki legmarkánsabban, hogy sorstársai közül csaknem mindenki szerzett a kint eltöltött idő során valamilyen sérülést. Ő maga sántán tért haza, de sokan hallás- vagy látáskárosodást szereztek a kényszermunka következményeként. Szerencsésnek számított az, akinek csak a fogai és a haja hullott ki. A Szovjetunióban töltött fogság sokáig nem számított bele a munkaviszonyban eltöltött évekbe, az elítéltek pedig büntetett előéletűnek számítottak. Mindezek ellenére az egykori foglyok sérült, de békés emberek voltak. Szepeni Ilona, sok interjú tanulsága alapján, így összegzi a tapasztalatait: „Az elhurcoltak nem gyűlölködnek, nem él bennük bosszúvágy, nem követelőznek, legfeljebb kérnek. Kérnek – velem együtt – megbecsülést, tiszteletadást, legalább életük utolsó éveiben, mert régen rászolgáltak, megérdemelnék.”¹²

A kommunikatív emlékezet egyéb módozatai

■ Menczer Gusztáv egykori Gulag-rab, akiről fentebb már szóltunk, 1989-ben alapította meg a Szovjetunióban volt magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások szervezetét (SZORAKÉSZ), amelyhez hamarosan 1500 egykori Gulag-rab csatlakozott. A ma is fennálló SZORAKÉSZ kezdetben elsősorban érdekvédelemmel foglalkozott, majd egyre nagyobb

hangsúlyt fektetett a kényszermunkások emlékének a megőrzésére is. Országos találkozók és egyéb rendezvények megszervezése mellett a szervezet emlékműveket állított, valamint emléktáblákat helyezett el olyan épületek falán, melyekben szovjet hadbíróságok működtek, illetve ahol elítélt magyar foglyokat őriztek a Szovjetunióba való kiszállításuk előtt.¹³

A másik híres Gulag-rab, Rózsás János alapította meg a Gulagokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítványt. Ez a szervezet emelte 1993-ban a budapesti Honvéd téren álló monumentális emlékművet a Szovjetunióba hurcoltak emlékére. A szervezet minimális költségvetésből tartotta fenn magát, és tevékenysége jórészt abban merült ki, hogy évente két megemlékezést szervezett az emlékműnél. Ezeket az 5. kerületi önkormányzat támogatta, a Honvédelmi Minisztérium rendszerint egy díszrajt küldött ezekre az alkalmakra. Az elhangzó beszédekben a megemlékezés fontosságáról volt szó, politikai aktualitások alig hangzottak el, annak ellenére, hogy polgármesterként rendszeresen beszédet mondott Rogán Antal is.

A téma történetírói feldolgozásának kezdetei

■ A szovjet fogság történetéről szóló első monográfiák, tanulmányok alapvető forrásai tehát a visszaemlékezések voltak. A téma elsőként jórészt levéltárosok, helytörténészek dolgozták fel. Zielbauer György, Erdmann Gyula a magyarországi németek elhurcolásáról írtak, míg Füzes Miklós a fogolykérdésben folytatott szovjet politikát elemezte.¹⁴ Különösen nagy lendülettel kezdődtek meg a civilek elhurcolásával kapcsolatos helytörténeti kutatások. Gyarmathy Zsigmond és Fazekas Árpád a Felső-Tisza vidékén, valamint a Nyíregyházán végrehajtott deportálásokról írtak.¹⁵ Zsiros Sándor a Miskolc környékén, Arva Erzsébet és Pogány József a Balmazújvárosban lezajlott elhurcolások történetét dolgozta fel.¹⁶

A magyarországi kutatásokkal szinte egyszerre indult be a Kárpátaljáról 1944 őszén elhurcolt mintegy 40 ezer magyar civil sorsának a feltárása. A kárpátaljai kutatásokat, valamint az elhurcoltak szolvai emlékművének a felállítását Ukrajna függetlenné válása és demokratikus közéleté tette lehetővé. Mivel az ukránok különösen sokat szenvedtek a szovjet évtizedek, elsősorban a sztálini korszak alatt, rokonszenvvel tekintettek a magyar sérelmek feltárására. Az Ungváron élő Dupka György – szinte egyszemélyes intézménnyé válva – 1989 óta folyamatosan adja ki az elhurcolás történetét feldolgozó köteteit.¹⁷ A helytörténeti kutatások lendülete – a kilencvenes évek végén – Erdélyt is elérte. A Benkő Levente – Papp Annamária szerzőpáros, valamint Murádin János Kristóf kutatásainak középpontjában az erdélyi magyarok sorsának a bemutatása állt, míg Boros Ernő a partiumi németek deportálásáról tett közzé több kötetet.¹⁸

A 2000-es évek közepétől jelentek meg azok a munkák, amelyek az egodokumentumok mellett széles körű levéltári kutatásokra alapozva

mutatták be országos szinten a hadifoglyok és a civil elhurcoltak történetét és magát a szovjet táborvilágot. E tanulmány szerzőjének *Magyarok szovjet fogságban* című monográfiája 2006-ban látott napvilágot.¹⁹ A moszkvai Magyar Kulturális Központban évekig levéltári referensként dolgozó Varga Éva Mária 2010-ben kiadott monográfiájában szovjet források alapján dolgozta fel a szovjetunióbeli „hadifogság” történetét.²⁰ Bognár Zalán évtizedek óta folytatott kutatásainak eredményeit az ugyancsak 2010-ben megjelent *Magyarok hadifogságban Magyarországon* című nagymonográfiájában foglalta össze.²¹

A szovjet fogság történetével foglalkozó munkák – újdonságuk, valamint a felhasznált források sokrétősége ellenére – nem keltettek különösebb figyelmet az olvasók körében, és a téma nem került be a második világháborúval és a következményeivel kapcsolatos kutatások fősodrába. A szerzők elismerést és bátorítást leginkább csak az egykori foglyok emlékszervezeteitől kaptak.

Az 1990-es és a 2000-es években a szovjet fogság történetével foglalkozó kutatók egymástól teljesen függetlenül dolgoztak, és alig ismerték egymás munkáit, amelyek kis példányszámban jelentek meg, és rendszerint nem is kerültek országos terjesztésre. E helyzet megváltoztatása érdekében, Várdy Bélának, a pittsburghi Duquesne University professzorának a javaslatára 2009-ben alakult meg a Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága nevű szervezet, amely azóta is egyaránt feladatának tekinti a foglyok emlékének megőrzését és sorsuk tudományos kutatását. A társaságnak rövid időn belül sikerült összehoznia azokat a – zömmel – helytörténészeket a határon innen és túlról, akik érdeklődnek a fogsággal kapcsolatos kutatások iránt, és akik már publikáltak valamit a témáról. A csatlakozók nagy része nem hivatásos történész; tanárok, újságírók, egyéb érdeklődők tették ki a tagság nagy részét. A szervezet lényegében anyagi forrás nélkül működött éveken át. Az évente megrendezett konferenciáknak a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara adott otthont. Az elhangzott előadásokat, illetve a szervezethez kötődők tanulmányait a társaság első elnöke, Zsiros Sándor adta ki, saját erőből, a felsőzsolcai önkormányzat támogatásával. A megalakulást követő években a társasághoz több szervezet kapcsolódott, közülük a legjelentősebb a Baranya megyei Német Kör volt, amely nemcsak konferenciáknak adott helyet Pécsen, hanem kiadványokat is finanszírozott. A tényfeltáró munka és a konferenciák szervezése mellett a társaság fontosnak tartotta az áldozatok emlékének az ápolását is.

A Gulag-emlékezet nyilvános eseményei

■ Az emlékszervezetek és a velük együttműködő kutatók – jórészt helytörténészek, muzeológusok – el kívánták érni, hogy a magyar és nemzetközi közvélemény megismerje a szovjet kényszermunkára hurcolt magyarok történetét, és hogy a jelen és a jövő nemzedékei tisztelettel gon-

doljanak az áldozatokra és a túlélőkre. Az emlékszervezetek azt szerették volna, hogy a szovjet fogság traumája legalább olyan súllyal jelenjen meg a kutatásban és a nemzeti emlékezetben, mint a holokauszt. Az említett célok elérését az érintettek elsősorban a Fidesz-kormánytól várták, nemcsak a párt nemzeti retorikája miatt, hanem azért is, mert Orbán Viktor első kormánya nemcsak a holokauszt, hanem a kommunista diktatúrák áldozatainak a tiszteletére is emléknapot vezetett be. A hatalomba történt 2010-es visszatérése után a Fidesz valóban sokat tett az áldozatok és a túlélők emlékének az ápolása végett. Ez részben az emlékszervezetek meg-megújuló kérésének, részben pedig annak volt köszönhető, hogy a szovjet fogság története beilleszthető volt a kormány emlékezetpolitikájába, amely a magyarság sorsát – különösen a huszadik században – egyfajta nemzeti szenvedéstörténetként ábrázolja.

Az apja halála után a SZÓRAKÉSZ vezetését átvevő Menczer Erzsébetnek, a Fidesz országgyűlési képviselőjének az indítványára az Országgyűlés 2012. május 21-én úgy határozott, hogy november 25. a Szovjetunióba hurcolt politikai rabok és kényszermunkások emléknapja legyen.²² Valódi áttörést a kutatásokban és az áldozatok emlékezetének fenntartásában a Gulag-emlékév hozott. A 2015 tavaszán kezdődő és végül 2017-ig tartó „emlékév” fő vállalkozásait és támogatási programját az emberi erőforrások minisztere, a Balog Zoltán által vezetett emlékbizottság koordinálta. Ebben a kormány egyes miniszterei mellett minden számottevő kutatóintézet és emlékszervezet képviseltette magát.

A Gulag-emlékév keretében jelentős támogatást kaptak a helytörténeti kutatások Magyarország határain belül és azon kívül egyaránt. Az emlékév könyvek, tanulmányok, állandó és vándorkiállítások, valamint dokumentumfilmek tucatjainak az elkészítését tette lehetővé. Ez utóbbiak művészi színvonala meg sem közelíti a Sára Sándor és a Gulyás testvérek hasonló témájú filmjeinek a színvonalát, elkészítésük mégis fontos volt, mert így sok olyan egykori fogollyal készülhetett interjú, akiket korábban nem volt mód felkeresni. A mindaddig csak tudományos konferenciákon tárgyalt téma elérte a középiskolásokat is, akik különböző emlékszervezetek képviselői által megtartott rendhagyó történelemórákon hallhattak a szovjet fogságról. Ismereteikről azután különböző tanulmányi versenyeken adhattak számot.

A Szovjetunióbeli kényszermunka története a populáris kultúrába is bekerült. 2016. november 22-én tartották a Földes László Hobo által Gulag-versekből és -dalokból összeállított, *A Gulag virágai* című előadás bemutatóját a Nemzeti Színházban. A Duna Művészegyüttes pedig *Mementó* címmel készített zenés-táncos előadást. 2017-ben mutatták be az első magyar „Gulag-filmet” *Örök tél* címmel, melynek cselekménye valós történeten alapul. Szász Attila alkotása hitelesen és látványosan ábrázolja a foglyok életének színhelyeit, a tábort és a bányát, de a film közép-

pontjában álló szerelmi történet nem alkalmas a lágerélet embertelenségének a bemutatására.

A Gulag- emlékév sikeresen járult hozzá, hogy a szocializmus alatt tiltott, majd a rendszerváltás után csak egy viszonylag szűk kutatói kör érdeklődését felkeltő téma széles nyilvánosságot kapjon, és a történeti kutatások fő vonalába kerüljön. Az emlékév lezárásával csökkentek, de nem szűntek meg a kutatásokat és a megemlékezéseket támogató állami források. Ezek felhasználásával a SZÓRAKÉSZ az elmúlt években az emlékműállítást Kazahsztánra, valamint az egykori Szovjetunió azon távoli területeire is kiterjesztette, ahol voltak magyar politikai elítéltek. A Gulagokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány tevékenységi köre, mely korábban csak a budapesti Honvéd téri Gulag- emlékműnél rendezett megemlékezésekre korlátozódott, konferenciák és kulturális műsorok szervezésével, valamint könyvkiadással egészült ki.

A Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága évente több konferenciát is szervez, és jelentős kiadói tevékenységet végez; a szervezet tagsága pedig jelentősen bővült az elmúlt években. A szervezet részéről már a 2010-es évek elején megfogalmazódott egy tudományos intézet megalakításának az igénye. 2021 novemberében úgy tűnt, hogy a sok éven át dédelgetett álmom megvalósul, mert a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára égisze alatt az ismert kutató, Bognár Zsolt vezetésével megalakult a Gulag- és Gupvikutató Intézet.²³ Megfelelő anyagi fedezet hiányában azonban a levéltár csak mintegy másfél évig tudta támogatni a négy kutatóval és néhány külső munkatárssal dolgozó intézetet. A tudományos műhely azonban 2023 novembere óta újból működik, ezúttal a kormány egyik kiemelt háttérintézetének, az Alapjogokért Központnak a támogatásával.²⁴ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága ugyanakkor visszaemlékezések kiadásával kapcsolódott a szovjet fogsággal kapcsolatos kutatásokhoz.

Az elmúlt években csupán azok a szervezetek számíthattak állami támogatásra, amelyek a kormánnyal jó kapcsolatokat építettek ki. Az együttműködés következményeként a megemlékezéseken rendszerint vezető kormányzati tisztviselők mondanak beszédet, és ők nyitják meg a konferenciákat is. Ezáltal biztosítják, hogy a rituális megemlékezések a kormányzati emlékezetpolitika jegyében történjenek meg. Meg kell itt jegyezni, hogy a felsorolt emlék- és kutatószervezetek általában nem bányázzák a hatalom részéről irányukban megnyilvánuló figyelmet, még akkor sem, ha az a gyakorlatban autonómiájuk csökkenését jelenti. Nemcsak a támogatás miatt hálásak, hanem azért is, mert a kormányzat széles nyilvánosságot teremt tevékenységük bemutatására.

A Gulag-történetírás újabb fejleményei

■ Az emlékév befejezése után is nagy lendülettel folyó kutatások főbb irányait a konferenciakötetek és egyéb kiadványok áttekintésével mutat-

hatjuk be. A legtöbb monográfia és résztanulmány továbbra is helytörténeti jellegű, vagyis az egy-egy településről vagy egy adott térségből elhurcolt civilek történetével foglalkozik. A magyarországi németek elhurcolása továbbra is kiemelten fontos témának számít. Ezek sorából kiemelkedik Márkus Beáta *„Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945* című közel ötszáz oldalas monográfiája.²⁵ Dupka György, Molnár D. Erzsébet, Benkő Levente, Papp Annamária, Murádin János Kristóf és Simon Attila monográfiái, tanulmányai új lendületet adtak az e téren Erdélyben, Kárpátalján és Szlovákiában folyó kutatásoknak.²⁶ Számos munka egyes fogolycsoportok sorsát tárja fel, különösen az egyházi elhurcoltak, a női foglyok és az elítélt levonték keltették fel eddig a kutatók figyelmét. Jó néhány tanulmány, könyv egy-egy híres, ismert fogoly történetét taglalja.

Új összefoglaló munkák is napvilágot láttak mostanában. Ezek közé tartozik Bognár Zalán *Gulag, Gupvi, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*, illetve a *Málenkij robot – A Magyarországról ítélet nélkül Szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története* című könyvei.²⁷ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága adta ki Bank Barbara, Bognár Zalán, Tóth Tibor *Magyarok szovjet fogságban* című könyvét, mely ismeretterjesztő stílusban, szemelvényekkel kiegészítve mondja el a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok, civil rabok és politikai elítéltek történetét.²⁸ Jelen tanulmány szerzője a civil foglyok összegyűjtéséről és elhurcolásáról írt, illetve tett közzé dokumentumokat az „...akkor aszt mondták kicsi robot” – *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében* című kötetében.²⁹

A kutatások új és meghatározó irányát jelenti az elhurcoltak különböző adatbázisainak az elemzése. Az elmúlt években számos történész és informatikus dolgozott azon, hogy a korábban nehezen hozzáférhető vagy akár ismeretlen források online is kutathatóvá váljanak. A Magyar Nemzeti Levéltár honlapján megtalálhatók a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság nyilvántartásai, a hazatért hadifoglyokról a Népjóléti Minisztériumnak megküldött névjegyzékek és a Szovjetunió táboraiiban meghalt hadifoglyok és internáltak adatai. A legfontosabb forrás azonban a 681 985 fogolykartont tartalmazó, 2022 óta online is kutatható gyűjtemény, amelyet a levéltár az Orosz Állami Hadilevéltártól vásárolt meg 2019-ben.

A rendszerváltás kezdetén lassan és óvatosan meginduló, majd a 2010-es évektől felgyorsuló kutatómunka eredményeként immár települési szinten is megismerhetővé váltak a hadifogságba esésnek, illetve a civilek elhurcolásának a különböző hullámai. Ismerjük a magyarországi gyűjtőtáborokat, a szovjet táborrendszert, és az azokhoz tartozó temetőket. A fogolykartonokhoz való hozzáféréssel mintegy 600 ezer fogoly sorsa vált követhetővé. Ismerjük továbbá a visszatérés nehézségeit, a túlélők traumáit, melyeket évtizedekig titokban kellett tartaniuk.

Áttekintve a rendszerváltás óta készült több száz, általában magas színvonalú tanulmányokat, monográfiákat, meg kell állapítanunk, hogy ezek általános szemlélete nagyjából hasonló, és ez alól az e tanulmány szerzője által írt munkák sem képeznek kivételt.

A Gulag-történetírás szemléleti kérdései

■ A szovjet fogságot a szerzők – nem alaptalanul – olyan nemzeti traumának mutatják be, ahol csak elkövetők és áldozatok vannak. Szovjet katonák az elkövetők, és magyarok, magyarországi németek az áldozatok. A téma feldolgozói a feladatukat abban látják, hogy történetük bemutatásával igazságot szolgáltatassanak az áldozatoknak. Ez a gyakran küldetésnek felfogott vállalkozás alapvetően a visszaemlékezésekre épít, melyeket a kutatók hiteles forrásnak, abszolút igazságnak tartanak. A visszaemlékezések kritikai elemzésére viszont alig történik próbálkozás a vonatkozó művekben. Az a szemléletmód, amely a szovjet fogság történetében csak elkövetőt és áldozatot lát, illetve láttat, kétségkívül leegyszerűsíti a történeti valóságot. Ennek során elhomályosul az a tény, hogy a hadifogság a háború természetes velejárója szokott lenni. A keleti fronton magyarok is ejtettek foglyul szovjet katonákat, akiket azután egy megállapodás alapján a németeknek adtak át. A Szovjetunióba szállított magyar foglyok nagy része pedig hadifogoly volt.

Nem mindig volt éles a határvonal a civil és a katona között. A civilként elhurcoltak között jelentős számban lehettek olyan katonák is, akik – a harcok értelmetlenségét látva – az alakulatukat elhagyták és civil ruhába öltöztek át. Meg kell említeni, hogy egy 1941. július 1-jén kiadott rendelet szerint nemcsak a harc során fogságba esett katonák minősültek hadifogolynak, hanem az ellenséges államokból a Szovjetunió területére internált polgári személyek is. Tehát a szovjet fogolygyűjtő alakulatok – a saját rendelkezésük szerint – hadifogolynak tekintették a civileket is, és úgy is bántak velük.

Az áldozatok különleges csoportját képezik a politikai elítéltek. Ők voltak kint leghosszabb ideig, és közülük haltak meg a legtöbben, így ők szenvedtek legtöbbit. A politikai elítélteket a legtöbb szerző ártatlan áldozatként mutatja be, és kétségtelen, hogy legtöbbször nem követte el azt a bűnt, ami miatt elítélték. Háttérbe szorul, vagy említésre sem kerül, hogy akadtak olyan foglyok is, akik valóban elkövettek háborús bűnöket.

A szovjet fogság történetének a kutatói között elterjedt nézet szerint a magyarok kollektív büntetés áldozatai voltak. Ezt bizonyítandó Sztálinnak az Eden brit külügyminiszterrel folytatott 1943. március 23-i megbeszélésére, illetve Molotov külügyi népbiztos 1943. június 7-én kelt levelére utalnak. A szovjet diktátor valóban beszélt a magyarok megbüntetéséről, a külügyminisztere pedig arra utalt, hogy a Németországnak nyújtott segítségért az egész magyar népnek viselnie kell a felelősséget. A kutatók közül kevesen közlik, hogy a szovjet vezetők a magyar katonáknak a szovjet-

unióbeli civilek ellen elkövetett atrocitásai miatt fenyegetődtek büntetéssel. Nem tudjuk, hogy mennyire volt komoly a szovjet diktátor ezen szándéka, illetve, hogy az 1943-ban elejtett megjegyzések ténylegesen befolyásolták-e a szovjet hadsereg magyarországi viselkedését. Az bizonyos, hogy ha a szovjetek akarták volna, akkor több embert is elhurcolhattak volna, mint amennyit valóban elvittek.

Sok kutató a kollektív felelősségre vonást csak a magyarországi németekre korlátozza. Az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. szeptember 16-án valóban kiadott egy utasítást, amely többek közt a Magyarországon élő munkaképes korú férfiaknak és nőknek a Szovjetunióba történő kiszállításáról szól. A magyarországi németek vagy németnek tekintettek esetében jogos kollektív felelősségről beszélni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a „németek” összegyűjtése mintegy másfél hónapig tartott, és távolról sem érintett minden németet, már csak azért sem, mert az ország nyugati, észak-nyugati területei még német–magyar ellenőrzés alatt álltak.

Tény ugyanakkor, hogy a katonák és a civilek nagy számban történő kiszállításának elsődleges oka a Szovjetunió határtalan munkaerőigénye volt. Ezzel a megállapítással a legtöbb kutató egyetért.

A szovjet fogság történetében csak elkövetőt és áldozatot látó szemléletbe nem fér bele a Horthy-rendszer felelősségének az említése. Pedig Magyarország aktív háborús szerepvállalása nélkül vagy sikeres kiugrás esetén feltételezhetően kisebb áldozattal járt volna a szovjet hadsereg – valószínűleg mindenképpen bekövetkező – átvonulása. A szovjet fogsággal kapcsolatos, fent kifejtett mérvadó nézetektől eltér a legismertebb russzistának, Krausz Tamásnak és munkatársainak a szemlélete. Krausz 2002-től 2018-ig az Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európa Története Tanszékének volt a vezetője, és intenzíven részt vett a tanszékhez kötődő Russzisztikai Központ tevékenységében. Élesen bírálta a Gulag-emlékév történelemképét, amelyet neohorthysta szelleműnek tartott. Az emlékévhöz kötődő projektekben részt vevő kutatókat áltörténészeknek, újdonsült megélhetési Gulag-„szakértők”-nek nevezte.³⁰ Krausz Tamás tanítványa volt a korábban említett Varga Éva Mária, akinek első nagy munkája a 2006-ban megjelent *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban* című dokumentumkötet volt.³¹ A főszerkesztésével készült kötet újdonsága, hogy magyar kutatók által ismeretlen szovjet dokumentumokat tett közzé. Oroszországi kutatásaira épült a *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) – Az oroszországi levéltári források tükrében* című, korábban említett munkája. A szovjet fogság történetének bemutatását mérvadó módon meghatározó történészek, köztük e tanulmány szerzője is, felhasználják Varga Éva Mária munkáit, gyakran idéznek belőlük, de kritikával fogadják a szemléletmódját. Ennek a távolságtartásnak a legfőbb oka, hogy a szerző alapvetően szovjet forrásokat, pontosabban a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság anyagait használja, a kritikai értékelés mellőzésével. A munkájában alig esik szó az éhezésről, a tö-

meghalálról és a korrupcióról, vagyis azokról a jelenségekről, amelyek ugyancsak meghatározták a foglyok életét. A minden szempontból hitelesnek tekintett forrás alapján a szerző részletesen ír ugyan a táborkörzetről és a munkavégzés helyszíneiről, de a látóvilág bemutatásánál a foglyok életéről idealizált képet alkot.

A magyarországi rusziszták a szovjet fogság, illetve a Gulag-rendszer kutatásának a perifériájára szorultak, és nem szerepelnek a kormányhoz közel álló szervezetek konferenciáin, munkáik nem jelennek meg azok egyes kiadványaiban.

A szovjet fogság történetének átpolitizálása a kormányzati emlékezetpolitika egyenes következménye. A Gulag-emlékévtől kezdve megfigyelhető az a kormányzati szándék, hogy a saját ellenőrzése alá vonja a szovjet fogság emlékezetét és a témával kapcsolatos történeti kutatásokat. Az emlékenapok és konferenciák megfelelő alkalomnak bizonyulnak az Orbán-rendszer emlékezetpolitikájának népszerűsítésére. A kormány emlékezetpolitikája azonban így nem kapcsolódik a tudományos kutatások eredményeihez; a kutatásoknak csupán azokat az elemeit használja fel – rendszerint felnagyítva és torzítva – a maga céljaira, amelyek illeszkednek narratívájához. A kormányzati emlékezetpolitika két jellegzetessége, hogy áldozati szerepben mutatja be Magyarországot és egyúttal nyíltan Nyugat-ellenes. A huszadik században elszenvedett balsorsért a Nyugatot teszik felelőssé. Még a kommunista rendszer bűneiért is, mondván, ez az eszme a nyugati gondolkodás szülötte volt. A nyugati hatalmak a felelősök Magyarország szovjet megszállásáért, mert a háború időszakában „átadták”, „átjátszották” Kelet-Közép-Európát a Szovjetuniónak. Tehát a nyugati hatalmak hibáztathatóak mindazért, ami ebben a térségben a szovjet megszállás után történt.³²

Az általános felelősség hangoztatása mellett a Szovjetunióba hurcolt foglyokkal kapcsolatban a közvetlen felelősség vádja is megfogalmazódik a kormányzati emlékezetpolitikában. E szerint a nyugati hatalmak hozzájárultak vagy legalábbis hagyták a magyarok elhurcolását, noha tudták, hogy kegyetlen és hosszú fogság vár rájuk a Szovjetunióban.³³ Ez a szemlélet a populáris kultúrába is átszivárog. Ennek egyik markáns példája, hogy az *Örök tél* című film legvégén, a drámai események mintegy magyarázataként a következő megjegyzés olvasható: „1944/45-ben Sztálin parancsára, Churchill és Roosevelttel tudtával és beleegyezésével, hétszáz-ezer magyar férfit és nőt hurcoltak el kényszermunkára.”³⁴

A nyugati hatalmak valójában nem „játszhatták át” térségünket Sztálinnak, erre nem volt módjuk, mivel Közép-Kelet-Európa szovjet megszállás alá került. Élesen ellenezték viszont a kommunista pártok hatalomátvételét, de semmit sem tudtak tenni ellene. Az tény, hogy 1945 januárjában, a jaltai konferenciára való felkészülés során összeállított „jóvátételi formula” a pénzben és termékekben kiegyenlítendő követelések meghatározása mellett megerősítette az 5 millió német munkás tízévi szovjetunióbeli munkájára vonatkozó szovjet igényt. Vagyis a nyugati hatalmak lényegében elfogadták a német

munkaerő egy részének közvetlen felhasználására irányuló szovjet terveket, mert azokat a hatalmas emberi és anyagi veszteségek miatt jogosnak vélték, és mert többé-kevésbé maguk is igényt tartottak az ellenséges országok hadifoglyainak munkaerejére. De a nyugati hatalmak nem támogatták civilek tömeges elhurcolását, és nem esett szó magyar foglyokról a jóvátételi megbeszéléseken. A Nyugat nem hallgatott, 1947-től kezdve az Egyesült Államok erős és fokozódó nyomást gyakorolt a szovjet kormányra a foglyok, elsősorban a német és japán foglyok elbocsátása érdekében. Ez a nyomás 1956-ig tartott, és közvetve hozzájárult az 1949 után még kint lévő magyar foglyok hazahozatalához is.

A szovjet fogság története a szocializmus évtizedei alatt tabunak számított, a 2010-es évek közepétől pedig a témát már az emlékezetpolitika is felkapta. Szemlélete azonban mindeztidáig nem szívárgott be a tudományos művekbe, és nem befolyásolja a fellendülőben lévő szerteágazó kutatómunkát.

■ JEGYZETEK

1. Rózsa János: *Keserű ifjúság* I–II. Szabad Tér, Bp., 1989.
2. Keményfi Béla: *Magyar leventék a sarkkörön túl*. Magvető, Bp., 1989.
3. Menczer Gusztáv: *A Gulag rabtelepei – A bolsevizmus népirtásának színtere*. Századvég, Bp., 2016.
4. Szebeni Ilona: *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban, 1944–1949*. Széphalom Könyvműhely, Bp., 1991
5. Rózsa Péter: *Ha túléléd, hallgass!* Szabad Tér Kiadó, B., 1989.
6. Kormos Valéria – Várhelyi András: *Emberrablás orosz módra*. Kelenföld/Magyar Nők Lapja, Bp., 1990.
7. Kormos Valéria: *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947*. Kairosz, Bp., 2001.
8. Herczeg Mihály: *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája*. Szeged, 1990.
9. Csalog Zoltán: *M. Lajos, 42 éves*. Maecenas, Bp., 1989.
10. Papp Tibor (szerk.): *Hadifoglyok írnak... Hadifogolysors a második világháborúban*. PETIT REAL Könyvkiadó, Bp., 1999. 66.
11. *A háborús bűnös: Bálintfi Kálmán*. A visszaemlékezés a szerző birtokában.
12. Szebeni Ilona: *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen, 1993. 5.
13. <https://szorakesz.hu/rolunk/>
14. Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*. Pannon Műhely, Szombathely, 1990; Dr. Erdmann Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990; Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában*. Formatív Kft., Bp., 1990.
15. Gyarmathy Zsigmond: *Jóvátétel*. Szabolcs Szatmári Szemle 1989/2. 135-138.; Fazekas Árpád: *Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–48*. Határ-Szél Kft. Nyíregyháza, 1989.
16. Zsíros Sándor: *A front alatt*. Felsőzsolca, Miskolc, 1994; Árva Erzsébet – Pozsonyi József: *Deportáltak*. Balmazújváros, 1989.
17. Dupka György munkáit lásd: <https://gulag.hu/publikaciok/kiadvanyok/dr-dupka-gyorgy-2/>
18. Benkő Levente – Papp Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban*. I–II. Pallas Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 2007; Boros Ernő: *„Volt minekünk jó éltünk, van most nekünk jaj”. 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete*. I–II. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005; Uő: *A szatmári svábok deportálásának története*. I–II.

- K. n., Nagykároly, 2010; Murádin János Kristóf: *A megtizedelt város*. Korunk 2004/10. 57–65.; Uő: *The Deportation of Germans from Romania to the Soviet Union in 1944–1945*. In: Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies Vol. 7, 2015. 41–49.; Uő: *Ungarische Zivilisten von Klausenburg in sowjetische Gefangenschaft 1944–1949*. West Bohemian Historical Review 2016/1. 79–93.; Uő: Erdélyi magyarok a Szovjetunió kényszermunkatáboraiában. In: CERTAMEN III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Szerk. Egyed Emese, Pakó László. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2016. 415–428.
19. Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus, Bp., 2006.
20. Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956)*. Az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica, Bp., 2010.
21. Bognár Zalán: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945*. Argumentum, Bp., 2010.
22. 1953-ban ezen a napon térhetett haza ezerötszáz politikai fogoly a Szovjetunióból. Sztálin halála óta ez volt a legnagyobb visszatérő fogolycsoport.
23. <https://ujkor.hu/content/letrejjt-a-gulag-es-gupvikutato-intezet>
24. <https://alapjogokert.hu/vilagfigyelo/legkevesebb-700-000-indokunk-van>
25. Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945 Kronosz, Pécs, 2020.
26. Murádin János Kristóf: *Felejtésre ítélve*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Bp., 2023.
27. Bognár Zalán: *Gulag, Gupvi, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Magyar Napló, Bp., 2017; *Málenkij robot – A Magyarországról ítélet nélkül Szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története* Kairosz, Bp., 2018.
28. Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Tibor: *Magyarok szovjet fogságban*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2016.
29. Stark Tamás: „...akkor aszt mondták kicsi robot” – A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2017.
30. Krausz Tamás: *GULAG-évad. A neohorthysta emlékezetpolitikáról*. Eszmelet, online cikkek, 2017. március 19. <https://www.eszmelet.hu/gulag-evad-a-neohorthysta-emlekezetpolitikarol/>
31. *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Főszerk. Varga Éva Mária, ROSSZPEN–MKTTK, Moszkva–Bp., 2006.
32. Ezt a szemléletet tükrözi Orbán Viktor miniszterelnöknek a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emléknapja alkalmából 2015. november 21-én valamint a Szovjet Megszállás Áldozatai Emlékművének az átadási ünnepségén, 2018. június 19-én elmondott beszéde is. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszede-kulak-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-szovjetunioba-hurcolt-politikai-foglyok-es-kenyszermunkasok-emleknapi-alkalmabol/>; <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-szovjet-megszallas-aldozatainak-emlekmuenek-atadasi-unnepsegen/>
33. Ezt a szemléletet tükrözi például Rétvári Bencének, az Emberi Erőforrások Minisztériumának parlamenti államtitkárának 2018. november 25-én a Honvéd téren lévő Gulag-emlékműnél elmondott beszéde, valamint Balog Zoltánnak az emberi erőforrás miniszternek a Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány 2018-ban megtartott konferenciáján elhangzott megnyitója. <https://www.magyaridok.hu/belfold/retvari-bence-minden-tizenkettedik-magyart-erintett-a-gulagra-hurcolas-3705023/>; *Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–45-ben*. Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2019. 11.
- Latorcai János, az Országgyűlés alelnöke a Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának 2019 őszén a parlamentben megrendezett konferenciáját megnyitó beszédében a foglyok sorsának elhallgatásával és cselekvőképtelenséggel vádolta a Nyugatot. *GUPVI, GULAG – magyarok a szovjet lágerbirodalomban, 1944/45 – 2019/20*. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Miskolc, 2021. 11.
34. <https://www.youtube.com/watch?v=L97wDQOP1Nc>

GYÁNI GÁBOR

MIRE HOGYAN EMLÉKEZNEK AZ ARISZTOKRATA MEMOÁRSZERZŐK?

A történetírás a közelmúltig többnyire kedvezőtlen színben tüntette fel a modern kori magyar arisztokrácia történelmi szerepét. Ez a negatív imázs értelemszerűen az 1945 (1950) után uralkodó történetnemenzből adódott, amely legalább négy évtizeden át (az 1990-es évekig) a marxista-leninista történetírás szellemi útmutatása szerint alakult. Hozzátehetjük, már 1945 előtt sem volt egyértelműen pozitív az arisztokrácia társadalmi megítélése, amiről jelen sorok szerzőjének a Szilágyi Adriennel írt közös munkája ad bővebben számot, így ezt a kérdést most nem firtatjuk.

Az 1989 utáni politikai változások számottevően módosítottak a részben örökölt, részben tovább élezett helyzeten, melynek eredményeként a történelmi arisztokrácia fogalma nem szitokszó többé a hazai közbeszédben. Nem merülnénk bele ez alkalommal ennek taglalásába. Annyit viszont megjegyezhetünk vele kapcsolatban, hogy a történelmi magyar arisztokráciát érintő közvélekedés módosulásához némiképp az arisztokrata emlékezet hirtelenjében megdőlt áradata is hozzájárult; ez utóbbi a kevés kivétellel már jó ideje diaszpóralétre kényszerült valamikori honi arisztokraták és leszármazottaik emlékezetét tette nyilvánossá idehaza. Nincs ma még bibliográfia a

Szinte párját ritkítja az a fajta arisztokrata visszatekintés, ahol az illető, belehelyezkedve a kívülálló pozíciójába, ítéletet akar és tud mondani arról az életről és miliőről, amibe beleszületett, és amit emiatt természetesnek is tekint, függetlenül attól, hogy már jó ideje nem éli ezt az életet.

közel múltban publikált ilyesfajta egodokumentumokról, én magam nagyjából 20 – önálló kötetben – közzétett arisztokrata memoárt forgattam és hasznosítottam a réteg modern kori történetének a megírása során. Ezek ismeretében fogalmazok meg néhány gondolatot a mai és a közelmúltbeli arisztokrataemlékezet jellegéről és főbb sajátosságairól.

Miért írnak az arisztokraták memoárt?

■ A memoárok szerzői, a születési arisztokrácia múltbeli tagjai és azok kései leszármazottai, egy-két kivételtől eltekintve, külföldön élve vetették papírra emlékezéseiket. Így többször is előfordul, hogy a megkésett hazai kiadás a Nyugaton már megjelent könyv fordítása, amely akár évtizedekkel korábbi kiadást tett magyarul hozzáférhetővé. Ez azért is fontos, mert a visszaemlékezések szerzői többnyire nem az ezredvégi és a 21. századi magyar olvasóknak, hanem a hidegháború korabeli nyugati olvasóknak és nagy valószínűséggel a nyugati magyar emigráció tagjainak írták munkáikat. Kevés, ugyanakkor jellemző kivétellel, mint amilyen Károlyi Mihályné Andrássy Katinka és a férje, Károlyi Mihály, végül Odescalchi Eugénie visszaemlékezése, a szóban forgó írásművek csupán a rendszerváltást követően „térhettek haza” Magyarországra.¹ Szerzőik rendszerint nem kommunista társutas valamikori arisztokraták, hanem olyan főrendűnek született személyek voltak, akik 1944/45-ben vagy az azt követő évek során (többnyire és utoljára 1956 végén és 1957 elején) menekültek el az országból, hogy soha ne kerüljenek ezután közeli kapcsolatba a kommunista uralom alatt álló szülőhazájukkal. Akadt közöttük olyasvalaki is, aki 1989 után visszatért Magyarországra, a szerzők zöme azonban már azt megelőzően meghalt, hogy megtörtént volna a rendszerváltás. Viszont: mindegyikük élt valamennyi időt az 1945 előtti Magyarországon, amikor az arisztokrácia még virágjában volt, így visszaemlékezéseik legalábbis egy része ezekről az időkről szólnak amellet, hogy szerzőik elbeszélik elmenekülésük és kinti berendezkedésük, valamint a tartóssá lett ottani életük eseményeit is. Számunkra, mondani sem kell, narratíváiknak az a része igazán érdekes, amelyik a magyarországi életükről szól, ahol az emlékező a valaha volt arisztokrata világról szól. Fontos megjegyezni, hogy a szerzők között vegyesen fordulnak elő férfiak és nők, ha talán valamivel több is közöttük a női szerző. Ez azzal jár, hogy amíg a közszereplő arisztokrata férfiak rendszerint, ha nem is mindig, a politikai életben játszott szerepük és egyáltalán: a politikai élet valamikori történéseinek a szinte történészi igénnyel előadni kívánt históriájával szolgálnak, a női memoárszerzők sokkal inkább a mindennapi élet historikumát beszélik el saját szubjektív élettapasztalataik felelevenítésével. A társadalom- és mentalitástörténet-írás szempontjából az utóbbiak számunkra a becsebb források.

Aligha lep meg bárkit is, aki tisztában van az emlékezők időközbeni drasztikus státusvesztésével, és a tovatúnt fiatal életkorukra való emléke-

zés szükségszerű hangoltságával, hogy az időskori emlékezések többnyire a nosztalgia jegyeit viselik magukon. Ez így természetes. Az viszont már nem okvetlenül szabályszerű, hogy a változatos életutak végén vagy ahhoz közeledve, a nem éppen arisztokratikus nyugati demokratikus társadalmi körülmények között élve és immár nem arisztokrataként szerzett életélmények és tapasztalatok sem igen készítették visszaemlékezőinket a valamikori tapasztalataik átértelmezésére, nem készítették őket önreflexióra, amely diszkurzív távolságot teremthetett volna mostani énjük és a múltbeli „természetes identitásuk” között. Ez utóbbin az értendő, hogy a memoárok szerzőit eleve arisztokratának nevelték, azzal az erkölcsi habitussal és ethosszal vértézve fel őket felnőttkorukra, amely saját felsőbbrendűségük, a jó, a kényelmes és legalábbis az anyagiakat tekintve gondtalan élet számukra természetes módon kijáró adottságának a tudatát gyökereztetve meg bennük.²

Kérdés, miért fogtak tollat a memoárok nem íróként fellépni kívánó szerzői, milyen külső és belső körülmények készítették őket erre a vállalkozásra? Megnyugtató válasz nem adható a feltett kérdésre, a szóban forgó memoárszerzők ugyanis többnyire hallgatnak róla, vagy semmitmondó megfogalmazással intézik el a dolgot. Valahogy így: „Visszatekinteni a múltra bizonyos fokig mindenkinek kötelessége; leírni azt, ami megélt, átadni, megörökíteni utódainak azt a sok jót, és rosszat, miben része volt, hogy azok abból megtanulhassanak valamit.”³ Az egyik szembetűnő motiváció mindenképpen az arisztokrácia letűnt világának dokumentumértékű bemutatási igénye azzal a kifejezett céllal, hogy úgymond pótolják a professzionális (a történetírói) emlékezet arisztokráciát érintő amnéziáját, és korrigálják a rétegről a történészek által rögzített állítólag torz és hamis képet. Ez a meggondolás elsősorban azokat a memoárszerzőket ösztönözte írásra, akik a személy szerint őket és az osztályukat ért drasztikus életútbeli változások traumatizáló hatásától indítatva viszonylag korán (és nem öreg korukban) vetették papírra emlékeiket. Mindenképpen ez a vágy munkált a Károlyi házaspár (Mihály és Andrassy Katinka) memoárjainak a megszületése mögött, amelyet olykor egy-egy külföldi kiadó is ösztönzött (Mihály esetében). Károlyi Mihály már emigráns élete első éveiben, 1923-ban közzé tette *Egy egész világ ellen* címmel emlékiratainak első kötetét, melyet a húszas években folytatott tovább, a szöveg azonban csupán 1968-ban látott végül napvilágot Budapesten. Majd a Jonathan Cape angol kiadó, a második világháború éveiben megpróbálta rábírní Károlyit, hogy írjon egy, az egész életét (és nemcsak a politikusi pályafutása egyes időszakait) ecsetelő memoárt, amelyet Károlyi majd csupán az ötvenes években teljesített: az akkor (1952-ben) keletkezett 15 füzet anyagából, valamint Károlyi Mihály korábbi memoárjaiból a felesége által összeállított új szövegtörzs képezi a *Hit illúziók nélkül* című már említett emlékiratot, amely elsőként a szerző halála utáni évben, 1956-ban látott napvilágot Angliában, még angol nyelven.⁴ A feleség, Andrassy Katinka – tőle függetlenül – írta meg saját emlékiratát (két kö-

tetben), melyből az első kötet az itthoni életéről, a férjével közös életükről szólt. A szerző az előszóban kinyilvánította szándékát, hogy kiigazítsa a férje politikai szereplését hazug módon beállító, a politikai propaganda céljait szolgáló történeti képet; ennek során nagyban támaszkodott naplói anyagára is.⁵

Merőben más helyzetben volt a svéd származású gr. Andrassy Imréné, aki azután, hogy 1944 végén a családjával együtt Nyugatra menekült, és egy időre Svédországban telepedett le (visszaköltözött oda), hogy utóbb kíváncsioroljon az Egyesült Államokba, már 1948-ban megjelentette emlékezéseit egy svéd kiadó jóvoltából – svéd nyelven. A grófnő így írt szerzői motivációjáról: a háború végén az ország sorsa elkerülhetetlen politikai bukásra volt ítélve. Ennek eredményeként „[m]illiók – Európa minden részéből – még mindig a legnagyobb nyomorban élnek. A hontalanok – *Displaced Persons* – szálanomra méltó tömegéről van szó. Egy éven át én is a földönfutóknak ehhez a sokaságához tartoztam, értük is írom ezt a könyvet, abban a reményben, hogy a világ segít rajtuk – amíg nem késő.”⁶ A szolidaritásérzés felkeltésének szándéka mellett a remélt amerikai (egyesült államokbeli) bevándorlás megkönnyítése is fűthette a memoár szerzőjét, akinek a férje eleinte nem kapott beutazási engedélyt az Államokba – a vélt és nem is alaptalan korábbi szélsőjobboldali beállítottsága miatt. A memoárszerző narratívájából kitetszik, hogy Stella Kuylenstierna-Andrassy – külföldiként csöppenve bele az Andrassyak, vagyis a magyar arisztokrácia krémjének a világába – sok mindenre rácsodálkozott, amikor mintegy kívülről szemlélve beszélt el ennek a különös életet élő elitnek az első világháború előtt háborítatlan, a demokratikus nyugati világhoz szokott ember számára ugyanakkor furcsa, egzotikus és bizonyos fokig visszatetsző életét. Eközben az elvesztett Éden keserű tapasztalata is ott munkált elbeszélése mélyén, ahogy szinte mindegyik kései arisztokrata memoár esetében ez a helyzet. A Károlyi házaspártól eltérően Andrassynét nem a kritikai szembenézés indítéka vezette az immár számára is elvesztett világra visszaemlékezve, mint ahogy a többi arisztokrata emlékezőt sem ilyesféle szándék mozgatta: a sorsüldözöttség érzékeltetésére helyezték a hangsúlyt. Ezzel szorosan összefügg a múltbeli dolgok szépítésének olykor közvetlenül is tetten érhető törekvése, amely az adott esetben a férj, gr. Andrassy Imre nem éppen szeplőtlen Horthy-kori ténykedését illeti. A „háborús bűnös” Imre gróf, aki – fiatalkorában – Göring közeli barátja, majd Göring első felesége révén a náci politikus sógora is volt, ez az apjával kifejezetten rossz viszonyt ápoló gróf, aki még perbe is keveredett hitbizományi ügyekben gr. Andrassy Sándorral, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején közvetlen haszonélvezője volt a zsidótörvényekkel kisémmizett zsidó tőkés érdekeltségek keresztény kézbe vételének; ez a történet közvetlenül a *Friss Újság* árnásításához kapcsolódott.⁷ Minderről azonban egy árva szó sem esik Andrassyné memoárjában, jollehet Stella Kuylenstierna szintűgy felettébb aktívan közreműködött ezekben a nem éppen fair üzleti ügyekben.

A hallgatás és a valós események hamis beállítása számos további arisztokrata memoárban is elő-előfordul. Különösen kirívó e tekintetben gr. Károlyi Széchenyi Ilona visszaemlékezése. A szerző részletesen szól férje, gr. Károlyi Viktor háború utáni megpróbáltatásairól, akit állítólagos ausztriai internálása után az amerikai megszálló hatóságok végül kiadtak a magyar hatóságoknak, hogy Budapesten állítsák őt bíróság elé; Károlyit a népbíróság – állítólag – három és fél évi (valójában négyévi) börtönnre ítélte.⁸ A visszaemlékezés szerzője ugyanakkor teljesen homályban hagyja, hogy mi volt férje tényleges politikai vétke, helyette az ártatlanságát hangsúlyozza. Holott tudnivaló, hogy gr. Károlyi Viktor azon ritka arisztokraták egyike volt, aki *meggyőződéses fasisztaként* vállalt politikai szerepet a háborús években, mint az 1940-ben Imrédy Béla vezetésével megalakult Magyar Megújulás Pártja vezetőségének a tagja, a párt honvédelmi osztályának a vezetője.⁹ Károlyi gróf politikai arcéléhez tartozik továbbá, hogy szélsőséges antiszemitizmusa bizonyosságaként, – akkor még a NEP kormánypárti parlamenti képviselőjeként – súlyosbító javaslatokkal járult hozzá az 1939-es a második zsidótörvény országgyűlési elfogadtatásához. S amikor Károlyi Viktor, immár a Magyar Megújulás Pártja vezetőségi tagjaként, a Vezérkari Főnökség 2. osztályának a kémelhárító tisztjeként a magyar hadsereggel Újvidékre került, a később tömeggyilkosságba torkolló partizánvadászat előkészítésében is dicstelen szerepet játszott; 1942-ben pedig a 2. magyar hadsereg kötelékében huszárszázadosként ténylegesen kémelhárító tisztként szolgált az orosz fronton. A náci vonzalmairól ismert Albrecht főherceggel szoros barátságot ápoló Károlyi Viktor, ahogy ebből is látszik, csakugyan mélyen elmerült a szélsőjobboldal politikai világában.¹⁰ Károlyi Széchenyi Ilona viszont azt adja elő férje ügyével kapcsolatban, hogy: „A kommunista népbíróság – természetesen – bűnösnek találta [...] 'Bűne' az volt, hogy 'demokraciellenes, fasisztabarát magatartást tanúsított', amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy megalkuvás nélküli intézkedéseket sürgetett a kommunisták és kollaboránsaik ellen.”¹¹

Ez éppoly messze áll a tényleges valóságtól, mint ahogy az is, amit a szerző a még Károlyi Viktornál is inkább kompromittálódott testvérbáty, a család által korábban úgyszólván kiközösített gr. Károlyi Ferencről rögzít; futólag említi meg csupán őt, de semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy az illetőt minden ok nélkül üldözték a katonai hatóságok a háború után. Ferenc gróf 1942-ben az orosz fronton szolgált és a hadsereg-parancsnokságon kémelhárító feladatot végzett a vezérkari főnök mellett, 1943-ban pedig belépett a Ney Károly által vezetett Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségbe, és ennek tagjaként csatlakozott 1944 végén (!) a *Kampfgruppe-Ney* önkéntes SS-egységhez; 1945-ben már az egyik SS-alakulat parancsnoka és a zászlóalj helyettes vezetője, és ebben a minőségében tette le a fegyvert Ausztriában 1945 májusában. A megszálló amerikai katonai hatóságok azért tartóztatták le és internálták gr. Károlyi Ferencet, ami Károlyi Viktorral ugyanakkor nem történt meg, csak a fele-

sége állítja a memoárban, és azért zárták utóbb börtönbe, mert titkosszolgálatuk értesülései szerint a gróf részt vett egy lelőtt amerikai vadászgép fogságba esett személyzete néhány tagjának a meggyilkolásában. Az amerikaiak ezért Károlyi Ferencet 1945 őszén előbb halálra, majd egy év múlva – az ítéletet enyhítve – életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. 1947-ben viszont, vélhetően a befolyásos rokon, Széchenyi Wanderbilt Gladys, a volt amerikai magyar nagykövet, gr. Széchenyi László özvegyének a közbenjárására – a perújrafelvételt követően – Ferenc grófot felmentették az iménti vádak alól, és szabadon engedték; ő ezután Svájcban telepedett le.¹² Ennyit a szóban forgó Károlyi fivérek memoárbeli tisztára mosásáról.

Az teljesen világos, hogy az egodokumentum referenciális haszna elsősorban nem a reáltörténelem valós tényeinek a megismerésében rejlik, jöllehet bizonyos „tények” olykor valóban csak belőle tudhatók meg. Valójában az emberi tapasztalat és a cselekvés motivációja szempontjából van vagy lehet kulcsszerepe a személyes tanúságtételnek a történeti megismerés számára. Így és ezért vehettük mi is hasznát szerzőtársammal az arisztokrácia történeti pályafutását feldolgozó munkánkban, amikor, egyebek közt, az arisztokrata gyermekek neveltetését, az arisztokrácia kastély- és palotabeli életmódját és szociabilitását vagy emigrációjának a változatos eseménytörténetét igyekeztünk „tényszerűen” ábrázolni. Persze még az előbb említett esetekben sem lehetett feltétlenül hitelt adni minden egyes ott szereplő közlésnek, mert például a szülő-gyermek kapcsolat memoárokból kirajzolódó képe szintén megkövetel némi forráskritikát. De ezt most nem részleteznénk. Amikor viszont a szóban forgó egodokumentumok „világképét” és ideologikus önképét helyezzük a vizsgálat középpontjába, mint jelen tanulmányunkban is, másfajta referencialitás iránt támasztunk igényt: arra keressük ezúttal a választ, hogy milyen múltképet sugall vagy próbál sugalmazni az arisztokrata önvallomás, amelynek szerzője akként tekint hátra az időben, hogy emlékezése jelenét egyébként áthidalhatatlan társadalmi, politikai és kulturális szakadék választja el az általa éppen felidézett múlttól, ami az adott esetben az emlékező saját múltja is egyúttal.

Az „Édenkert” világa

■ A fenti fejezetcím az itt számba vett arisztokrata memoárok egyikében fejezetcím gyanánt szerepel egy olyan szövegrészt vezetve be, ahol a szerző-emlékező-narrátor annak a 35 szobás arisztokrata kastélynak a világát idézi fel, ahová született, és ahol 13 éves koráig élt; a család ezután Nyugatra menekült, otthagya az Édenkertet. A helység a Magyarország délnyugati részén, közel a horvát határhoz fekvő Aranyospusztá. A család, kétezer hold birtokosaként, „csak” nagybirtokos egzisztencia volt. Az 1931-ben született emlékező utólagos (az írás feltehetően az 1980-as években keletkezett) viszonyát a valamikori családi fészekhez és főneme-

si élethez híven kifejezi a könyvéből származó itt következő néhány idézet. Aranyospusztai életükről szólva például a memoár szerzője kijelenti: „A jó élet nem is volt a megfelelő kifejezés rá. Ahogy visszatekintettem, számomra közel járt ahhoz, amilyennek Utópiát elképzelem. A béke, az elégedettség, a boldogság, a szeretet, a szépség, a teljes biztonság érzése... nemcsak a ház, egy időszak volt, egy álomszerű életmód, ami nekem az utópiát jelentette.”¹³

S milyen valójában az arisztokrácia „édenkert világa”, amely később úgyszólván utópiának hat? „Akkoriban nagy szükség volt személyzetre. Nélkülük a mi kastélyunkhoz hasonló nagy házat lehetetlen volna fenntartani. Szüleim nemcsak a házat, hanem a körülötte jókora szántóterületet és erdőt is birtokolták. Valójában nagy vállalkozás volt, és működéséhez sok emberre volt szükség, hogy önellátó, produktív mezőgazdasági létesítmény legyen. A birtok terményei az ország gazdaságába áramlottak [!], és mint a hozzá hasonló többi birtok, alapját képezték az ország boldogulásának és a szomszédaival való békés együttélésnek [!]. [...] Édesanyám nagyon sokat tett azért, hogy javítson a birtokon dolgozók helyzetén és életmódján.”¹⁴ A szerző által ekként rekonstruált paradicsomi világ, az ő és a családja számára minden bizonnyal maga volt a mennyország, korántsem biztos azonban, hogy mások számára is ennyire idilli-nek tűnt ez a világ a korabeli Magyarországon. Több évtizedes amerikai életéből visszatekintve a szerző még mindig természetesnek tartja, hogy a 20. század derekán a családi címer színeit tükröző libériába bűjtött népes szolgaszemélyzet haptákban állt előttük, hogy mindenkor biztosítsa a Széchenyi család kényelmét, és emelje luxus életvitelének a színvonalát. Emlékezőnk ekkor sem találja idejétműltnak és anakronisztikusnak a főúri hatalmi tudat általa is elbeszélte mindennapi gyakorlatát, sőt így beszél a személyzet egyik tagjára visszaemlékezve: „Gyuri bácsi remekül festett libériájában. Simára fésült, rövid, hófehér hajával keretezett komoly, kerekded arca jól kiemelte a színeket [!]. Kicsi, enyhén mandulavágású szeme örökké ide-oda járt, regisztrált minden apró részletet. Hal-kan, gyakorlattan, udvariasan mozgott. Mély hangját mindig visszafogta, ha velünk vagy a szüleinkkel beszélt, de ki tudta ereszteni, ha olyan tevékenységet irányított, amelyben a személyzet vett részt. [...] Ha szükség volt rá, kimutatta a hatalmát és erejét, de csodálatos finomság lakozott benne, amikor gyermekekkel vagy állatokkal foglalkozott.”¹⁵ Egyszóval: az illetőnek a szolgai státusát híven kifejező testi mibenléte mellett (a teste igazán jól harmonizált a libéria színeivel), egész magatartása, sőt a lelki világa is megfelelően szolgai tudott lenni: felfelé alázatos készséget tanúsított, lefelé, a személyzet alatta lévő tagjaival szemben viszont a könyörtelen hatalomgyakorlás reflexe mozgatta. Ezek az Édenkert harmóniáját megteremtő „élettények” a valamikor grófnak született, később deklasszáldott Széchenyi szemében a felnőttként megtapasztalt amerikai életéből visszatekintve is változatlanul a világ legtermészetesebb elrendezésének számítanak.

S nincs ezzel másként az előző emlékezővel közel azonos életkorú másik Széchényi gróf sem. „A következőkben [...] egész egyszerűen elmesélem, felsorolom életem mozzanatait. Kezdem gyermek- és ifjúkorommal, amikor családommal, honfitársaimmal még olyan légkörben élhettem, amelyben az igazság nem számított hazugságnak, s a hazugságot sem tüntették föl igazságnak. A tisztelet, becsület, hazaszeretet, hitvallás erénynek számított, nem pedig reakciónak, fasizmusnak vagy antiszemitizmusnak. Az emberi jogokról csak kevés szó esett, mert azokat mindenki tisztelte, figyelembe vette, egyszerűen természetesen.”¹⁶ És így tovább. S mindez azokról az időről szól, amikor Magyarországon az emberek hallatlan anyagi egyenlőtlenségek közepette, és nem éppen demokratikus jogállami körülmények között éltek egy olyan társadalomban, ahol a visszaemlékező, mint a kiváltságos arisztokrácia tagja, zavartalanul élvezhette a maga életet, míg sokan mások rettenetes megpróbáltatások sorát élték át eközben. Elsőként a *Nehéz idők kezdete* című fejezetben említi meg szerzőnk, hogy kezdte észlelni: talán még sincs minden teljesen rendben ebben az országban. A háború éveiben járunk, amikor: „Megváltozott a légkör. Az emberek csendben politizálni kezdtek [!]. A nyilasok propagandája elárasztotta az egész vidéket. Barcsom szomorú látvány volt a sok csillagot hordó zsidó. A nép zöme már nem vásárolt a zsidó üzletben, kikerülte őket, és a 'Hangya'-szövetkezetbe ment vásárolni.”¹⁷ Viszont: „Mindezek dacára Rudi bácsi továbbra is folytatta a falkavadászatot.”¹⁸ A visszaemlékezéseit rögzítő valamikori gróf szintén háborítatlanul élte addigi megszokott életét, melynek középpontjában a lovaglás állt: sőt ekkor még lóversenyeken is gyakran lovagolt, amiben tehát a második világháború eseménysora sem akadályozta meg őt. Ami pedig a politikai élet akár visszásként is ható eseményeit illeti, csak futólag jegyzi meg: igaz, a zsidókat deportálták. Ám nyomban el is hessegeti az arisztokrácia feje felől a felelősséget illetően módon: „A nyilasoknak szabad útjuk volt a zsidóság elhurcolására. Horthy fogolyként [!] már nem segíthetett.”¹⁹ Akként beszél Széchényi Antal félmillió magyar zsidó honpolgár deportálásáról és meggyilkolásáról, mintha a visszaemlékezését írva, tehát a tragikus eseményeket követően évekkel, sőt évtizedekkel később sem tudná, hogy a nyilasok csupán több hónappal az 1944 késő tavaszi–nyári deportálás után kerülnek hatalomra, és a zsidó népesség megsemmisítő- és munkatáborokba való szállítását – a belügyi szervek utasítására, a megszálló németek akaratának megfelelő módon és meglepő hatékonysággal – a magyar közigazgatási és rendvédelmi szervek (a csendőrség) együttesen bonyolították le *Horthy mint regnáló kormányzó* tudtával és beleegyezésével. Az elitet, benne az arisztokráciát terhelő súlyos felelősség elhárítását a következő, módfelett zavaros megfogalmazással intézi el: „A mai történészek buzgó Horthy-ellenes propagandával órá fogják a nyilas zsidó deportációt [!]. Micsoda utálatos kifordítása az eseményeknek. Tanúja vagyok a nyilasok eljárásának, mivel menekített, elbújtatott zsidóink önként jöttek elő, mikor megtudták, mi a helyzet, és nem akar-

tak minket bajba hozni. És ezeknek az ízig-vérig rendes embereknek így már nem tudtunk tovább segíteni.”²⁰ A memoárban (ezt leszámítva) sehol egyetlen szó sem esik arról, hogy gr. Széchényi Frigyesnek (mármint Antal apjának a) családja akár csak egyetlen zsidót is bűjtatott volna a kastélyban vagy bárhol máshol, ami történetesen akkor lett volna időszerű, mármint az 1944. március 19-e utáni vészkorszakban, amikor állítólag „önként jöttek elő [...] az ízig-vérig rendes emberek”, vagyis a bűjtatott zsidók, hogy feladják magukat (!). Jóllehet ténylegesen akadt azért néhány arisztokrata, aki németellenes tevékenységet folytatott a kérdéses hónapokban (a Gestapo azon nyomban deportálta is őket, mint gr. Apponyi Györgyöt, gr. Csekonics Ivánt, gr. Sigray Antalt), és a nyilasok pedig többüket ki is végezte (egyebek közt hg. Odescalchi Miklóst), és persze akadt olyasvalaki is, aki a zsidók megmentése érdekében tevékenykedett ekkoriban, mint Thassy Jenő és még néhányan mások.²¹ Memoárszerzőnk családja azonban nem tartozott közéjük.

Mindezek előrebocsátásával nem az itt tárgyalt emlékiratok hamis történetképét kívánom ez alkalommal kiigazítani a történeti tisztánlátás érdekében, hiszen a történészek ma már nem az ilyen és hasonló beszámolók alapján írják a köztörténelmet.²² Számunkra itt most az fontos csupán, hogy lássuk: mennyire makacsul tovább él a valamikori arisztokrata éntudat és világlátás, miközben a réteg drasztikus módon deklasszáldott, egyszersmind a demokratikus Nyugat világában eltöltött élete során új, a múltbeli magyarországinak homlokegyenest ellentmondó tapasztalatokra tett (vagy tehetett volna) szert. S nincs ezzel másként az az itthon rekedt arisztokrata sem, aki valamelyest még integrálódott is az időközben gyökeresen átalakult, sok tekintetben demokratizálódott, bár egy könyörtelen politikai diktatúra körülményei között élő társadalomba.²³

Csupán nagy néha akad olyan emlékiratíró arisztokrata, aki amellett, hogy valamelyest kész számot vetni elvesztett világának egynémely korlátjával vagy disszonanciájával, még ha nem is tagadja meg azt a maga egészében (bár azért erre is van példa), de legalább reflektál a valamikori elit jellemző életformájának és egzisztenciájának a tényleges mibenlétére. „Az ember mintha egy burokban élne. Mintha magas falak emelkednének körülötte, az ember, a család, a különböző társadalmak, szociális osztályok. Igen kevesen vannak, akiknek sikerül átnézni ezeken a szellemi akadályokon: csak a zseniális embereknek... Kastély, palota, ház vagy kunyhó? Ez a burok mindig ott van. Úgyszólván az ember bele-beleszületik generációról generációra. Kellemes, kényelmes benne, el lehet benne bújni, biztonságban érzi magát benne. Végeredményben magunk építettük fel körülöttünk ezeket a falakat, és állandóan építünk újakat. Borzasztó fáradtságba kerülne szabadulni tőlük, áttörni rajtuk. [...] Bátorság kell hozzá, ha a környezete esetleg nem egyezik vele, vagy azok, akik ugyanolyan burokban születtek és nevelkedtek.”²⁴ S miközben az idős volt arisztokrata emlékező mindezt pontosan regisztrálja, aközben mégis csak átengedi magát a burok falain átlátni képtelen ember gyakori önál-

tatásának. Arra az időnként hallható felvetésre, hogy miért nem mentette ki az arisztokrácia a vagyonát külföldre a bukását megelőzően, így válaszul: „a mi osztályunk nem volt arra nevelve, hogy földjét, vagyonát, tulajdonát, hűséges alkalmazottjait, tradicionális kultúráját csak úgy egyszerűen, máról hónapra odadobja prédának, s mindezt elfelejtse! Igenis, mi megtanultuk, hogy felelősek vagyunk. És különben is a ’magyar ember’ mindig patrióta [!] volt, legalább legtöbbször a hazája *jóban és rosszban* fontosabb volt, mint személyes sorsa.”²⁵ Az emlékiratiratot jegyző szerzők közül másokat is élénken foglalkoztatja ez a kérdés, imígyen: „– Miért nem menekítettek ki pénzt és vagyontárgyakat valamely semleges országba [az arisztokraták] még a háború alatt? – kérdezték tőlünk később számtalanszor. Talán érthetetlennek tűnik, de szemünkben a hazaszeretet íratlan törvénye tiltotta, hogy magántulajdonú értéket kijuttassunk az országból, vagy hogy autóinkat ilyen célokra használjuk fel. Gondoltunk rá, számtalan óvintézkedést tehettünk volna – de nem tettünk.”²⁶

Valójában egyáltalán nem ez volt a helyzet; számtalan arisztokrata memoáíró számol be arról kellő történeti hűséggel, hogy miként próbálta családjá menteni (magával hurcolni) mozgatható értékeit (az anyagiakat, a kincseket), amikor a frontvonal közeledtével sürgősen vette a sátorfáját, és Nyugatra menekült a kastélyából.²⁷ Jóllehet, ingatlanokat (földbirtokot, kastélyt vagy palotát) valóban nem lehet csak úgy felpakolni és elszállítani.

Szembenézés letűnt világukkal

■ Szinte páráját ritkítja az a fajta arisztokrata visszatekintés, ahol az illető, belehelyezkedve a kívülálló pozíciójába, ítéletet akar és tud mondani arról az életéről és miliőről, amibe beleszületett, és amit emiatt természetesnek is tekint, függetlenül attól, hogy már jó ideje nem éli ezt az életet. Károlyi Mihály és a felesége alkotott olyan, egyébként közismert memoárt, amely ezt a távolságtartást, valójában kritikát fogalmazta meg az arisztokrácia belvilágával szemben. Ami korántsem pusztán csak véletlen műve, hiszen a 20. századi magyar arisztokrácia krémjéből egyedül Andrassy Katinka és a férje volt az, akik már 1918-ban, majd azt követően radikálisan szakítottak addigi osztályukkal, a hozzá kapcsolódó mentalitással és erkölccsel. Károlyiné viszonylag kevés explicit kritikával illeti a szüleit (gr. Andrassy Tivadart, gr. Zichy Eleonórát és a nevelőapját, ifj. gr. Andrassy Gyulát), valamint az osztályát, néha azonban mégis csak kiviláglik valamiféle rosszallás a szűkebb világukat ecsetelő, az arisztokrácia életvitelét, gondolkodását és habitusát dokumentáló leírásaiból. Mint akkor is, amikor megjegyzi: „Úgy élték le az életüket, hogy soha még csak ki sem pislantottak a szemellenzőjük szabta láthatáron túlra.”²⁸ Majd pedig idézi egyik rokona kedvenc, franciául előadni szokott mondatát, miszerint: rajtunk kívül nincs senki, vagyis csak mi számítunk. Majd Károlyiné hozzáfűzi: ez a mondás mindenki lekicsinylését fejezte

ki, aki egyszerűen kívülálló, és „mindenki 'kívülállónak' számított, aki nem tartozott ezoterikus társaságunkhoz, az arisztokrácia legfelső rétegéhez, amely csupán néhány családból állt, a Károlyi, Esterházy, Pálffy stb. családokból... Kétségkívül felsőbbrendű lényeknek érezték magukat, és olümposzi magasságukból néztek le az emberiség többi tagjára.”²⁹

Károlyi Mihály éppenséggel az ekként folyó neveltetéséből, az így szerzett beidegzettségéből vezette le, hogy képtelennek bizonyult utóbb demokratikus politikai személyiséggé válni, bármennyire is fűtötte ez az ambíció. „Az arisztokrácia mélységesen nemzetközi, sokkal inkább, mint az úgynevezett 'nemzetközi proletariátus', amely erősen kötődik a maga földjéhez és nyelvéhez. Munkásokhoz és parasztokhoz később is csak szóbeli emelvényekről tudtam beszélni. A velük való közvetlen beszélgetés módját soha nem voltam képes megtanulni, s ez a korlátozottság mindig nagyon bántott.”³⁰ Az arisztokráciára jellemző kasztuszellemről pedig megjegyezte. „Emlékszem, milyen megrendíthetetlen biztonsággal és felsőbbrendűséggel uralkodtak [az arisztokraták] a nép felett. Emlékszem, milyen szigorral büntettek bennünket, gyerekeket ha engedély nélkül mentünk a faluba. Óva intettek bennünket attól, hogy a nép közé keveredjünk, és meghalljuk 'trágár beszédét'. [...] Féltékenyen őrködtek, hogy nem három, de háromszázhárom lépés távolság állandóan megmaradjon köztünk és a többi emberi lény között.”³¹ Mindezt úgy summázza a „vörös gróf”, hogy: „Így élte túl a feudalizmus az első világháborút.”³²

Károlyi Mihályék mindenképpen kivételes, mondhatni deviáns szembefordulása saját osztályukkal, aminek külön-külön egyaránt hangot adtak emlékezéseikben, legfeljebb csak színesíti a palettát, de nem módosít rajta érdemben. Jóllehet azért még így is akadtak különleges esetek, amikor a súlyos deklasszáció szemnyitogató hatással párosult. Erre volt jó példa Pallavicininé, Andrássy Ilona kitelepítési naplója, amelynek az egyik bejegyzése szól a naplóíró azon megrendültségéről, amit akkor élt át, midőn megtapasztalta, hogy milyen kegyetlenül bánik a kommunista hatóság a kuláknak minősített parasztgazdákkal, akikkel akkoriban épp kénytelen volt megosztani saját nyomorúságos életét. „Rettentően sajnálom ezt az asszonyt, aki igazán bátran és méltósággal viseli balsorsát. Engem főleg a dolog igazságtalansága háborít fel. Hiszen igaz, hogy mindenkítől mindent elvesznek a világnak ezen a felén, és mi sem jártunk másképpen. De nem én szereztem azt, amim volt, én nem dolgoztam keményen egész életemben, így tehát esetleg joggal mondhatják, hogy bitoroltam. De Erzsí [nevezett gazdasszonya] esetében még ezt se mondhatják.”³³

Mindez azonban, tegyük hozzá, igazán kevesek hallható hangja, és az arisztokrácia emlékezete s öntudata az itt áttekintett, bár nyilván nem teljes körű memoárirodalom tükrében egyáltalán nem utal az önbírálat és az önreflexió bármiféle hajlandóságára. Az időskorukban papírra vetett életút-beszámolókat többnyire azok a gyermekként és az ifjúkorban mélyen bevéssett identitásukból következő, az idők során is csak kevésbé

halványuló nosztalgikus emlékek áradata tölti ki, amelyek a korabeli, az 1945 előtti arisztokrata mentalitást és gondolkodást a *ressentiment* tagadhatatlan felhangjának a kíséretében idézik fel.

Összegzés

■ Az én színrevitelének a főnemesi származásúaknál megfigyelhető konvencionális módja, ahogy arra Pál Judit is figyelmeztet az erdélyi arisztokrácia ily értelmű visszaemlékezéseit taglalva, a memoárok önstilizáló mondandóját a szerzőkbe belénevelt értékek és identitáskonstrukciók szerint kódolja. Ez így persze magától értetődik, „[h]iszen az önéletrajzok a csoport-hovatartozás kifejezése is, egy társadalmi praxis eredményei, amely megszabja, hogy egy bizonyos csoport tagjainak egy bizonyos időben hogyan 'kell' az életüket bemutatni, leírni.”³⁴ Adott esetben, „a ranghoz kapcsolódó becsületfogalom, mint a társadalmi distinkció eszköze más társadalmi csoportokkal szemben” kerül előtérbe a mondott narratívumokban, mint a túlélést garantáló főnemesi erények egyik vagy talán legfontosabbika. Erre mi magunk is számos példát találtunk (némi-lyiket még idéztük is), amellet, hogy a memoárszerzők rendszerint a hazaszeretetre, az önzetlenségre és az ezekhez hasonló közösségi szolidaritási jellemvonásokra utalva próbálják indokolni a bukás után is még lehetséges, az arisztokráciához méltónak tartott életvitel szubjektív megalapozását. Ezek ugyan korántsem voltak a valamikori arisztokraták valóságos csoportjellemzői, hiszen a történelmi arisztokrácia a maga fénykorában többnyire nem erről, sokkal inkább túlméretezett individualizmusáról, a társadalomfelettségekben kifejeződő éntudatáról volt ismert (és egyben gyűlölt sokak által); minderről olykor egyes önkritikus arisztokraták is szót ejtettek, amikor előadták életük történetét. Feltűnően hiányzik viszont ennek el- és beismerése az arisztokratáktól származó önvallomások többségéből. Talán azért is, mert az identitás fenntartásának görcsös igyekezete arra készíti az életút elbeszélőjét, hogy mintegy a lehetetlenre vállalkozva teremtsen meg viszontagságos élete belső lelki koherenciáját. Valahogy így: „De nemcsak materialista értékek voltak körülöttünk a burokban, de etikaiak is: tradíció, hazaszeretet, a felelősség tudata családra, hazára vonatkozólag. Mindez félő, hogy a maguk világában [értsd a miénkben, vagyis az olvasókéban] már nem létezik.”³⁵

Ez az ethosz hatja át tehát a második világháború nyomán gyors ütemben felbomló, anyagilag tönkremenő, és egyúttal a világ minden tájára szétszóródó magyar arisztokrácia múlttudatát, benne az emlékezés révén megalkotott képpel saját osztályáról és önnön magáról.

S van itt még valami, ami úgyszintén erősítheti a nyugati világba átkerült, ott szétszóródó valamikori arisztokraták múltbeli identitásáért keszkeskedő lelki hatásmechanizmusokat. A magyar arisztokrácia bukását a háború idézte ugyan elő, de a kommunista politikai berendezkedés tette teljessé és végérvényessé, különösen tragikus színekkel ruházva fel a

megsemmisülésnek ezt a folyamatát. Gondoljunk csak az itthon maradtakat brutális üldözésére és szenvedésére. Ez így természetes módon plántálhatott áldozattudatot az elbukó osztály tagjaiba, amelyet tovább táplált a hidegháború sajátos légköre; az egyes nyugati társadalmakban élő volt arisztokraták joggal gondolhatták és érezhették úgy, hogy a nyugati államok heves kommunistaellenessége találkozik az ő nyilvánvaló áldozatiságukkal, aminek ők az élő bizonyítékai. Ezért sem merő véletlen a szinte minden, Nyugaton megjelent arisztokrata memoár (kevés kivétellel mind ott írták és gyakorta ott is jelentették meg őket először) nyíltan kommunistaellenes hangvétele. A példákat hosszan sorolhatnánk. A második világháborút követő keleti exodus egyébként kezdetektől magán viselte a kommunizmus elől való menekülés heroikus pátoszáát, akár igaz volt az üldöztetés ténye, akár nem.³⁶ Ez pedig kivált kedvező külső körülményeket teremtett az eredeti arisztokrata identitás és ethosz változatlan megőrzésének, amelyet a demokratikus társadalmi berendezkedés azon pótlólagos tapasztalata sem nyomhatott el maradéktalanul, melynek körülményei között élhettek tovább a *ressentiment* érzületével megvert arisztokraták. Ezzel a ténnyel éppúgy számolni kell ez alkalommal, mint a személyiség belső önfenntartó lelki mechanizmusainak a makacs állandóságával.

■ JEGYZETEK

1. Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Európa, Bp., 1967; Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Ford. Litván György. Magvető, Bp., 1977. Megjegyzem: ez utóbbi memoár csak cenzori beavatkozás árán jelenhetett meg akkor Magyarországon, és majd csak a könyv negyedik, 2013-ban megjelent kiadása adta közre csonkítatlanul az eredeti szöveget. Végül: Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Gondolat, Bp., 1987.
2. Ehhez vö. Gyáni Gábor: *Szocializáció az arisztokrata családokban*. Történelmi Szemle 2023/1. 123–138.
3. Gróf Széchenyi Antal: *Emlékek, események*. Püski, Bp., 2002. 5.
4. Michael Károlyi: *Faith without Illusion*. Trans. Catherine Károlyi. Introd. A. J. P. Taylor. Cape, London, 1956. A könyv születésének körülményeiről ld. Károlyi Mihályné: Előszó. In: Károlyi Mihály: i. m. (1977) 5–7.
5. Károlyi Mihályné: i. m. 8.
6. Stella Kuylenstierna-Andrássy: *Ég a puszta. Gróf Andrássy Imréné memoárja*. Ford. Kunos László. Corvina, Bp., 2015. 8.
7. Minderről a tanú hitelességével: Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Magvető, Bp., 1986. 241–244.
8. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: *Kileng az inga. Egy arisztokrata festőművésznő emlékiratai*. Mundus, Bp., 2005. passim. A munka eredetileg angolul jelent meg *The Pendulum Swings* címen az Egyesült Államokban: Astor, Florida, 1980.
9. Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai, Bp., 1970. 203.; Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris – MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2013. 232.
10. Bern Andrea: *Egy arisztokrata festőművésznő huszadik százada. Gróf Károlyi Széchenyi Ilona: Kileng az inga*. In: Erdődy Gábor, főszerk.: *Modern Magyarország*, 2014/1. Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2014. 253–255.
11. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: i. m. 153.

12. Bern Andrea: i. m. 252., 258–262., 266.
13. Széchenyi László: *Mégis kisüt a nap*. Ford. Széchenyi Kinga. Gondolat, Bp., 1992.
191. A könyv egyébként csak a magyar kiadást követően, 1998-ban jelent meg angolul (az Egyesült Államokban) *Visions of Utopia* címmel.
14. Uo. 11.
15. Uo. 12.
16. Gróf Széchenyi Antal: i. m. 5.
17. Uo. 155.
18. Uo.
19. Uo. 163.
20. Uo.
21. Thassy Jenő: *Veszélyes vidék*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp., 1996. 280–415. A könyv angol nyelvű változata: Eugene De Thassy: *Risky Region. Memoirs of a Hungarian Righteous Gentile*. Trans. Anci Flicker. Columbia University Press, New York, 2012.; Erba Odescalchi Sándor herceg. *Testamentum II*. Dovin Művészeti Kft., Bp., 1991. 501–505. S egy további példa: Gróf Széchenyi György: *Harcom a szabadságért. Tizenkét év fogságban 1944–1956*. Ford. Széchenyi Antal. Timp, Bp., 2006. 33–37.
22. Évtizedekkel korábban akár még időszerűnek is tűnhetett a politikusoktól származó emlékiratok történeti cáfolata, hogy tárgyilagos véleményt alkothassunk a múlt-ról vö. Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Horthysta politika a második világháborúban. Kossuth, Bp., 1964.
23. Odescalchi Eugénie: i. m. passim.
24. Gróf Károlyi Istvánné Windisch-Graetz Mária Magdolna: *Feljegyzések és életképek*. Szépmíves, Bp., 2017. 126.
25. Uo. 127.
26. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: i. m. 100.
27. Például: Uo. 102. Vagyis: az emlékiratíró mintha elfeledkezett volna róla, hogy két oldallal előbb még váltig állította, semmit sem vittek magukkal a menekülésükkor; ld. továbbá Stella Kuylenstierna-Andrássy: i. m. 72–121.; Széchenyi László: i. m. 86–90.
28. Károlyi Mihályné: i. m. 165.
29. Uo. 166.
30. Károlyi Mihály: i. m. (1977) 31.
31. Károlyi Mihály: *Emlékezés az úri Magyarországra (1946)*. In: Léderer Pál, összeáll.: *Az úri Magyarország. Társadalomszerkezet és rétegrajzok (a kiegyezéstől a II. világháborúig)*. I. Az elitektől a kishivatalnokig. ELTE – T-Twins, Bp., 1993. 73–74.
32. Uo. 82.
33. Pallavicini-Andrássy Borbála: *Kitelepítési és 1956-os naplója*. Gondolat, Bp., 1990. 156.
34. Pál Judit: *Az erdélyi arisztokrácia felszámolása az emlékezet tükrében*. In: Papp Klára – Püski Levente, szerk.: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2013. 324.
35. Gróf Károlyi Istvánné Windisch-Graetz Mária Magdolna: i. m. 126–127.; és ide kívánczik gr. Károlyi Széchenyi Ilona megjegyzése is, hogy ti. a vagyon kimentése úgy-mond beleütközött volna „a hazaszeretet íratlan törvényébe”. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: i. m. 100.
36. Vö. Tara Zahra: *The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. W. W. Norton & Company, New York, 2016. 181–253.

VÖLGYESI ORSOLYA

BULÁNYI GYÖRGY ALTERNATÍV EGYHÁZTÖRTÉNETE

A bázisközösségek és a magyar katolikus hierarchia viszonya az 1945 utáni évtizedekben

A II. vatikáni zsinatot követően a világ-egyházban elterjedő közösségi egyházmodell Magyarországon a földalatti egyházban talált követőkre, mindenekelőtt a Regnum Marianumban és az 1960-as évek végén a Bulányi György piarista szerzetes által megalapított Bokor bázisközösségben.¹ Az egyházhoz való tartozás új módon történő megélése következett a zsinat egyházképéből, a kommunista államhatalom azonban éppen ezt a jelenséget tartotta a legveszélyesebbnek és a legkevésbé kontrollálhatónak a saját szempontjából.² Ekkorra azonban már mindkét közösség tagjai komoly tapasztalattal rendelkeztek a kiscsoportos formában való működésről, hiszen a megváltozott politikai helyzetben, az 1940-es évek végétől csak ilyen módon lehetett eredményes ifjúsági pasztorációt végezni. Vagyis a szovjet megszállás alá kerülő országokban vagy azok egy részében (például Csehszlovákiában) már a zsinat előtt jelentős szerepük volt a kisközösségeknek egy szabadabban működő, alternatív egyházi struktúra kialakításában.

Bulányi György piarista szerzetes 1980-ban keletkezett *Egyházrend* című munkájában egy kizárólag kisközösségekből álló egyházmodellt vázolt fel, amelyben a közösségvezetés egyetlen kritériuma az alkal-

Bulányi úgy látta, az állam ideges lett a Bokor közösség katonai szolgálatmegtagadói miatt, ezért azonban önmagában az egyház nem vonhatta őket felelősségre, így kreálni kellett olyan dogmatikai indokokat, amelyek alapot adnak Bulányi elítéléséhez és ezáltal az egész közösség marginalizálásához.

masság lett volna. Fontosnak tartotta továbbá, hogy az egyház tartsa tiszteletben az emberi méltóságot, a lelkiismeret szabadságát, a személyiség szabad kibontakozását: ezzel foglalkozott *Erény-e az engedelmesség* című munkája. „Bulányi páter Magyarországon talán egyedüliként merte következetesen végigvinni a hívek nagykorúsításának programját” – fogalmazott Gárdonyi Máté a *Vigiliában* megjelent tanulmányában.³ A piarista szerzetes által a hatvanas évek végén a *Keressétek az Isten Országát (KIO)* című, szamizdatban terjedő, hatkötetes munkájában kidolgozott teológia s az ebből következő gyakorlat tehát kétségtelenül a II. vatikáni zsinat progresszív értelmezéséből fakadt, de eloldódott a hagyománytól, és eltávolodott a tradicionális formáktól, a népegyházi jellegtől, ami már önmagában felkelthette a hazai konzervatív egyházvezetés gyanakvását, melynek tagjai a hetvenes évek végén, ha különböző mértékben, de általában is bizalmatlanul tekintettek a kisközösségekre.⁴

Az Állami Egyházügyi Hivatal által egyházi ellenzékként számontartott, autonóm közösségek hálózatából álló Bokor bázisközösség az 1980-as évek elején került a belügyi szervek és a hierarchia célkeresztjébe. Ennek eredményeként az 1982. március 9–10-én megtartott Püspökkari Konferencia felszólította Bulányit, hogy vonja vissza tévesnek ítélt teológiai tanításait; az 1982. június 8–9-i konferencia pedig egységesen úgy határozott, hogy eltiltja őt a nyilvános működéstől, és az ügyét – vizsgálat végett – Rómába terjesztik. Azaz a Hittani Kongregáció döntéséig megvonták tőle a nyilvános misézés, igehirdetés, valamint a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásának a jogát.⁵

A Hittani Kongregáció prefektusi tisztségét betöltő Joseph Ratzinger bíboros (a későbbi XVI. Benedek pápa) 1986. január 31-i levelében egyebek mellett kifogásolta Bulányinak az *Egyházrend* című munkájában leírt „téves, veszélyes és kétértelmű” állításait, mindenekelőtt pedig azt a gondolatkísérletét, mely szerint lehetséges a jövő egyházának a jelenlegi hierarchikus felépítésűtől eltérő, kisközösségeken alapuló struktúrája. A bíboros hivatkozott a levelében arra a jegyzőkönyvre, amely Bulányinak az 1985 júniusában a Hittani Kongregáció „ügyhallgatójával”, Zakar Polikárppal folytatott tárgyalásáról készült. E szerint Bulányi azt mondta, az *Egyházrend* című munkáját 35 évnyi kisközösségi tapasztalat birtokában írta.⁶

Bulányi a Ratzinger bíboroshoz írt, 1986. március 28-ra, nagypéntekre keltezett levelének bevezető részében reflektált arra, hogy a bíboros idézte ezt a fentebbi, jegyzőkönyvből származó kijelentését; ebből kiindulva áttekintést adott a magyarországi bázisközösségek történetéről. A történetet kilenc egységre bontva ismertette a kijelölt sarokpontokat, amelyek – véleménye szerint – az 1945-öt követő négy évtizedben meghatározták a kisközösségek és a hierarchia viszonyát.⁷ Az ószövetségi tíz csapás analógiájára létrehozott, kilenc csapást számba vevő szerkezet tudatosan meghagyta a folytatás lehetőségét, hiszen Bulányi ügyében a végső szó kimondása immár Rómánál volt: „Attól tartok, hogy levelét

csak kilencedik csapásként értelmezhetem. Mi jöhet még ezután, azzal most még nem törődöm, mert elég a napnak a maga baja. Egyébként szeretném remélni, hogy a hierarchia a mi esetünkben is megelégszik tíz csapással, ha egyszer a Gondviselés a fáraó zsidóüldözése miatt tízet elégnék tartott.”⁸

A szcenírozó szövegfelépítés nem volt idegen Bulányitól. Az 1951. július 21-i állameskü letétele után ugyanis a több szerző – Bulányi György, Török Jenő, Juhász Miklós piarista szerzetesek, Eglis István tabáni káplán és mások – által kidolgozott, *Papi rekollekciós elmélkedések* című dokumentum öt felvonásban ismertette a magyar egyház akkori helyzetét és az ahhoz vezető utat. Az ötvenes években szamizdatként terjedő, meglehetősen kritikus hangvételű szöveg szerzői úgy vélték, hogy a püspöki kar túl sokáig és túl mereven ragaszkodott az egyház korábbi közjogi és társadalmi pozícióihoz, továbbá nem szólalt fel a vallásszabadságot, a hitélet gyakorlását akadályozó lépések vagy a természeti és isteni törvényekkel ellenkező intézkedések ellen, hanem a hallgatást választotta.⁹ Úgy látták, hogy a püspökök még mindig a régi intézményi keretekben és a népegyházi modellben gondolkodnak: „A jövőt nem a mai kevesek hősi helytállásából, tanúságtételéből, szűk körű, de annál mélyebb apostoli munkájából gondolja szervesen kinőni, hanem a »változás« után a »rossz álmot« elfelejtve, nagyjából a régi keretek és intézmények között, immár nagy tömegekkel újrakezdeni.”¹⁰

A *Papi rekollekciós elmélkedések* szerzői az ötvenes évek elején egy aktuális egyházpolitikai helyzet elemzésére vállalkoztak, évtizedekkel később Bulányi többekkel is konzultálva, de maga fogott hozzá egy egzisztenciális tétellel bíró, sajátos nézőpontú magyar egyháztörténet megírásához, mely történetnek a piarista szerzetes maga is részese, alakítója és elszenvedője volt. Ezzel a gesztussal rögzítette saját, valamint az általa alapított Bokor bázisközösség identitásának a legfontosabb elemeit. A visszaemlékezés, amelynek írásba foglalása az assmanni kommunikatív emlékezet szempontjából fontos határpontnak („kritikus küszöbnek”) tekintett időszakban,¹¹ tehát nagyjából negyven évvel az elbeszélni kívánt eseménysor kezdete után valósult meg, a mai napig meghatározza a közösség önazonosságát.¹² Elbeszélésében Bulányi retorikailag is érzékelteni kívánta, hogy nem egyszerűen csak személyes emlékekről (biografikus emlékezésről), hanem egy társadalmi-vallási csoport nemzedéki alapélményéről van szó, amely nemzedék „mitológiáját” a Ratzingernek szóló levéllel örököltette meg az egyetemes egyház és az utókor számára – úgy, hogy ezzel egyfelől emléket állított egy olyan generációnak, amely a Rákosi-rendszerben egzisztenciális kockázatot vállalt a hitéért; ugyanakkor lelki-szellemi erőforrást is biztosított a nyolcvanas évek elején a katolikus egyház periferiájára kerülő Bokor közösség számára: „Ha olykor-olykor egyes szám helyett többes számot használok, az azt jelenti, hogy leveletem nő- és férfitestvéreimmel egyetértésben fogalmaztam meg. Nem kérhettem tőlük szabadságot arra, hogy ezt a választ elkészítsem;

nem kis erőfeszítembe került tehát, hogy szokásos kötelmeim teljesítése mellett azt megírjam.”¹³ Az itt megfogalmazott történeti tapasztalat és tudás tehát a Bokor idősebb generációja által átélt valóság is volt egyúttal, és ezzel bizonyos fokig már korábban a közösség emlékezetének a részét képezte. Bulányi azonban az eseményeket egy, a közelmúlttal és a jellel összekötő nagyobb narratívába rendezte, hogy mindez még inkább átélhető, értelmezhető és továbbadható legyen a következő nemzedék számára is abban a helyzetben, amikor a magyar püspöki kar és Róma kérdésessé tette a közösség legitimitását és az egyházhoz való hűségét. Az alábbiakban összefoglalom ennek az elbeszélésnek a főbb elemeit, mindenkor szem előtt tartva, hogy itt a Jan Assmann által használt „forró emlékezésről” (mítoszról) van szó, amely „nemcsak kiméri a múltat, hanem a múlthoz fűződő viszonyból meríti a jelen önelképzelésének alkotóelemeit, meg támpontokat a reménykedés és cselekvés céljaihoz.”¹⁴

Bulányi a Ratzinger bíborshoz írt levelében az évtizedekkel korábban átélt tapasztalatok közül első helyen említette, hogy a diktatúra éveiben a kereszténység korai századait látta visszatérni. Az őskeresztényekhez hasonlóan Jézus- és egyházszeretetük miatt a magyarországi keresztények egy kis része tudatosan vállalta a súlyosabb egzisztenciális kockázatot a Rákosi-rendszerben. A nagy többség csupán a túlélésre törekedett, a bázisközösségek tagjai ellenben tudták, hogy akár börtönbe is zárhatják őket, és vállalták, hogy még az életüket is feláldozzák a hitükért. Bulányi név nélkül megemlítette, hogy egyiküket, egy szalézi szerzetest halálra is ítélték. Tíz évvel később, egy interjúban pedig a Zana Albert és társai perében 1953-ban kivégzett Sándor Istvánt már a Bokor első vértanújának nevezte.¹⁵

Bulányi úgy vélte, a közösségek tagjainak erőforrást jelenthetett Mindszenty József bíboros hercegprímásnak a katolikus hitelveket védő, rendíthetetlen magatartása is. A piarista szerzetes nem hallgatta el azonban, hogy nem értettek maradéktalanul egyet a bíboros politikai-közjogi szerepvállalásával és szerepértelmezésével, továbbá elhibázottnak tartották az amerikai követségre történt menekülését is: „Mi, harmincévesek természetesen másképp láttuk a világot, mint ő. Mindazonáltal az említett tekintetben ideál volt számunkra. Ő még tudta, mit kell jeleznie a bíborosi öltözék vörös színének. Mi másképp láttuk a világot, mint ő, mert mi nem szándékoztunk politizálni. Kár, hogy az 1956-os forradalom után nem tért vissza a börtönbe. Ha így tett volna, akkor a 60-as években valószínűleg visszatérhetett volna rezidenciájába, miként a lengyel primás és Márton püspök Erdélyben. Ebben az esetben új lapot kezdhettünk volna. Egészen más lett volna az a status quo, amelynek alapján a Szentszék 1964-ben tárgyalhatott volna.”¹⁶ Bulányi tehát – Stefan Wyszyński bíboros mellett – Márton Áron főpásztori működését tartotta példaértékűnek, mert a püspök vállalta ugyan a szenvedést, de azt is tudta, hogy az egyháznak nem lehet köze a politikához. A másik erőforrás az ellenségszeretet jó hírének a megértéséből és a Jézussal való sorsközösség vállalásá-

ból fakadt: „Megértettük, hogy az üldözöttség normális állapot volt és marad Jézus és tanítványai számára. A tanítvány nem lehet más helyzetben, mint a tanító.”¹⁷ Az ellenségszeretetet jézusi parancsának megélése Bulányi szerint azt is jelentette, hogy távol maradtak a politikától: „E felhívás alapján meg tudtuk fogalmazni feladatunkat. Ez így hangzott: Ha Szent Pál számára a Római Birodalom rabszolgatársadalma alkalmas volt arra, hogy minden forradalom nélkül hirdesse az evangéliumot, akkor hazánk kolhoztársadalma nekünk is alkalmas kell legyen ugyanazon evangélium hirdetésére.”¹⁸ Tudatában voltak azonban annak is, hogy ez a magatartás nem menti meg őket az üldözéstől, mert bár a totalitárius rendszerekben olyat is tenni kell, amit a hatóságok nem engednek meg, tehát tiltanak, mégis mindenekelőtt Istennek és a saját lelkiismeretüknek kell engedelmeskedni, és nem az evilági hatalomnak. A Bulányi által megfogalmazott apolitikus jelleg ilyen formán magában hordozta a kommunista államhatalommal való összeütközés elkerülhetetlenségét.

Bulányi hangsúlyozta, az első bázisközösségeket papok hozták létre az 1940-es, 1950-es évek fordulóján, és a tevékenységüket akkor még a hierarchia támogatásával, az Actio Catholica (AC) keretein belül végezték.¹⁹ A közösségek életre hívása egy Debrecenen átutazó horvát jezsuita ösztönzésére történt meg, aki ott-tartózkodása idején, 1945 februárjában négy kiscsoportot hozott létre, és kijelentette: nemsokára eljön az az idő, amikor az egyház csak ebben a formában tud tovább élni. Bulányi ezúttal nem nevezte meg az életrajzi visszaemlékezésében Kolakovicseként szereplő jezsuitát, aki egyébként Stjepan Tomislav Pogljajennel azonos, nem zárta ki ugyanakkor annak lehetőségét,²⁰ hogy a szerzetes Róma tudtával végezte e tevékenységét a szovjet megszállás alá kerülő térségben.²¹ A kisközösségek nagyobb számban történő megalakítására három év elteltével került sor. A piarista szerzetes tehát az 1948-as esztendőt mindenképpen fordulópontnak tekintette, és bár erre külön nem tért ki, ez a fordulat nyilvánvalóan az iskolák államosításával is összefüggött. Bulányi a Ratzingerhez írt levelében az őt támogató előjárókat név szerint nem említette meg, csupán az általuk betöltött egyházi méltóságot adta meg, de ennek alapján egyértelműen megállapítható, hogy Pintér Lászlóra, a nagyváradi egyházmegye magyarországi részének püspöki helynökére, Sík Sándor piarista tartományfőnökre, és Endrey Mihályra, az AC országos igazgatójára gondolt. „Akkor még nem sejtettem, még legrosszabb börtönálmaimban sem, hogy egyszer másképp is alakulhat viszonyom a hierarchiához. Minden illúzió nélkül tudatában voltam annak, hogy hamarosan súlyos árat kell fizetnem tevékenységemért, azaz el fog ítélni érte az ateista világi hatalom. Azt azonban akkor még elképzelni sem tudtam, hogy egyházam Urunk nevében, Jézus kinyilatkoztatásának és egyháza magisztériumának erejében fog majd egyszer elítélni engem. Mentségemre szolgáljon, hogy túl fiatal voltam még, mindössze 30 éves, s a tapasztalat nem erős oldala a fiatalságnak. Később tesz szert rá az ember.”²² Bulányi a hazai kisközösségek „őstörténetét” tehát alapvetően

többes szám első személyben mondta el, először annak a papi közösségnek a tagjaként szólalva meg, amely megértette az idők szavát és az idők jeleit, és országsszerte kiscsoportokat hozott létre, később pedig már a Borkor mozgalom közösségi véleményét képviselve. Feltűnő, hogy ebből a korai időszakból senkit nem említett név szerint munkatársai vagy a csoportok tagjai közül, ám az 1970-es és 1980-as évek eseményeinek a bemutatásakor már jóval több konkrét szereplőt nevesített.

Az első csapásnak Bulányi a magyar állam és a magyar katolikus egyház között 1950. augusztus 31-én létrejött megegyezést tartotta, melyet ez év nyarán megelőzött és kikényszerített a szerzetesek erőszakos elhurcolása és internálása. A megegyezést Bulányi így minősítette: „A Magyar Püspöki Kar ezen egyházjogellenes cselekedetével kezdődik a magyar katolikus egyház sajátos keresztútja, helyesebben tragikomédiája.”²³ Ezt követően jött létre a hatalom szempontjából „jó” és „rossz” papok közötti megkülönböztetés, ami – véleménye szerint – ahhoz hasonló hatalmi mechanizmuson alapult, mint majd a nyolcvanas évek elején a bázisközösségek felosztása „jó” és „rossz” közösségekre. Bulányi szerint „jó” pap csak „gerinctörés” által lehetett bárkiből, azaz vagy fizikai kényszer eredményeként, vagy karriervágyból lett azzá. Ugyanakkor azt is megtapasztalta, hogy a fiatal hívek vállalták a kockázatot, és az idők jeleit megértő papok hívására, a totalitárius rendszer tiltása ellenére alkottak kisközösségeket. Ez az alapja annak az öntudatnak, amely a keresztényeket eltöltötte, „amikor szinte az egész magyar társadalom a térdére esve és félelemmel eltelve, ütemes tapssal kísérte a Rákosi-rendszer minden jogtiprását.”²⁴ Bulányi visszatekintésében tehát a kisközösségek akkoriban nemcsak az egyházi, de a társadalmi ellenállásnak is szinte az egyedüli képviselői voltak. A Ratzingerhez írt levélben egyértelműen láttatni akarta Bulányi, hogy azokban az években a világiak is komoly áldozatokat hoztak, valódi egzisztenciális kockázatot viseltek, és gyakran a börtön is kijárt nekik Krisztus egyházáért. A „tisztelendő” szó jelentése is megváltozott: az egyházért mártíriumot szenvedő papokat és civileket jelölte immár együttesen: „Úgy véltük, hogy az egyház mártírjai a tisztelendők.”²⁵ Bulányi ebben a szakaszban is többször többes szám első személyű igealakokat használt, ezáltal is jelezve, hogy a saját tapasztalatai egy nagyobb közösség tapasztalatai is egyúttal. Ezen a ponton Bulányi történelmi perspektívába helyezte a hazai kisközösségek több mint 30 éves történetét, kijelentve, hogy bár ennek az eseménysornak a megírása a kutatók feladata lesz, ez azonban nem tartozik majd a magyar egyháztörténet legrosszabb fejezetei közé. Fontosnak tartotta még leszögezni, hogy a püspökök ekkor a tanúságtétel ugyanazon útját járták, mint a papok és a laikusok, hiszen a hatalom a főpapokat is komoly presszió alá helyezte: szigorúan ellenőrizte a püspöki aulákat, és újabb pereket indított ellenük, sőt magát a megegyezést aláíró Grősz József kalocsai érseket is rövidesen perbe fogták és elítélték. Bulányi ugyanakkor igyekezett Ratzinger számára világossá tenni, hogy amikor a korai ötvenes évekről

beszél, nem egyszerően csak elmond egy történetet, hanem egy nemzedéki tapasztalatot kíván arról megosztani, hogy miért nem táplálnak bizalmat a jelenlegi egyházi eljárók iránt. Hiszen ők azok a „jó” papok, akiket az ateizmus már gazdagon megjutalmazott.

Bulányi második csapásnak azt tekintette – és itt minden bizonnyal az Opus pacis létrehozására gondolt –, hogy a püspökök 1957-től részt vettek a békepapi mozgalomban; ennek következtében a hierarchia és a kis-közösségek egyértelműen ellentétbe kerültek egymással. Vallásszociológiai munkájában Tomka Miklós úgy jellemezte ezt a folyamatot, hogy megszűnt az egység az Isten népén belül, a katolikus egyház gyakorlatilag kétvágányúvá vált. Az egyik vágány a hivatalos egyház gyakorlata, az ún. gettóstratégia volt, a másik vágány azokat a rendőrség által üldözött erőfeszítéseket jelentette, amelyek a kereszténység továbbadásáért, és mindennapi megéléséért folytak a jól működő egyházközségekben és a kisközségekben.²⁶

A szerzetes harmadik csapásként az 1961 elején történt letartóztatási hullámot követően kiadott püspökkari körlevelet nevezte meg, amely elítélte az őrizetbe vett személyeket: „A magyar püspöki kar nyilatkozatot tett közzé a sajtóban, és megparancsolta papjainak, hogy a vasárnapi istentiszteleten olvassák fel azt. A nyilatkozat az egész világ tudomására hozza, hogy a letartóztatottak nemcsak az állam, hanem az egyház elleneségei is. A nyilatkozat időpontjában a letartóztatottak még nem voltak elítélve” – fogalmazott Bulányi.²⁷

A katolikus egyház megtörését célzó, hosszú előkészítés után végrehajtott Fekete Hollók fedőnevű rendőrségi akció során 1960. november 22-én a Regnum Marianum papi közösség tagjait, majd 1961. február 6-ról 7-re virradó éjszaka országsszerte számos papot, szerzetest és civilt vettek őrizetbe, és ez idő alatt több mint 120 lakásban tartottak házkutatást. Az 1956-os megtorlásokat követő legnagyobb letartóztatási hullám eredményeként 17 perben 86 főt ítélték el.²⁸ A körlevél, még ha az állami nyomásra keletkezett is, és a püspökök nem azonosultak vele, értetlenséget és elkeseredést váltott ki az ifjúsági pasztorációban részt vevő papok és civilek körében.²⁹ Bulányi arra is kitért, hogy ezt követően a püspökök az Állami Egyházügyi Hivatal utasításának megfelelően több papot felmentettek az egyházi szolgálatból, mindezt azonban – a valódi okokat elfedve – egyházjogi köntösbe bújtatták. A szerzetes ezen a ponton feltette a kérdést: csoda-e, hogy a gerinctörés és az engedelmeség fogalma már akkor annyira közel került egymáshoz? S a később általa alapított Bokor közössége számára is alapvető kérdéssé lett: szabad-e az egyházi eljárónak engedelmeskedni, ha az egyenlő a bűnnel és a gerinctöréssel? „Persze egy tisztességes pap egy véleményen van tisztességes püspökével. Amikor később nem engedelmeskedtünk a püspököknek, akkor azt nem-tisztességes püspökkel szemben tettük, aki törött gerinccel az állam parancsát közvetítette. És éppen ez az a helyzet, amikor bűn a püspököknek engedelmeskedni, s amikor a püspöknek való engedelmeskedés csak

gerinctörés révén lehetséges. Később, 20 év múlva, a püspökök felfüggesztették testvéreimet, mivel a feltétlen ellenségszeretetről prédikáltak. Csodálkozok-e, ha ily helyzetben egy másik tanulmányt kellett írnom 'Erény-e az engedelmisség?' címmel?' – szólította meg a szerzetes közvetlenül Ratzinger bíborost.³⁰ Bulányi előreutalt ezen a ponton a hetedik csapásban említett eseményekre, ezzel is kiemelve, hogy itt valóban egy évtizedek óta tartó folyamatról van szó, amikor a hierarchia tevőlegesen részt vesz és együttműködik az állammal a kisközösségek elleni fellépésben. Ez a gondolat a Bokor közösség szamizdatban megjelent kiadványsorozatának, a Karácsonyi Ajándéknak (KarAj) az 1987/9. kötetében is fellelhető. A *Tiszta vizet a pohárba. Hitvallás a békességeteremtés mellett* című, név nélkül megjelenő írás ugyanis leszögezi: évtizedes hagyomány, hogy a püspöki kar részt vesz az egyházüldözésben, ennek első jele az 1961-es rendőri akciókat követő körlevél volt.³¹

A hatvanas években folytatódó letartóztatások és perek elsősorban a Bulányi által testvérmozgalomként említett Regnum Marianum papjait sújtották, a kiscsoportjaik azonban tovább tudtak működni, mert a fiatalok átvették a közösségek vezetését az atyáktól, és mindezt annak a tudatában tették, hogy a pápa imádkozik a „hallgató egyházért”. „Utunkat akkor teljes bizonyossággal mint a katolikus egyház jézusi keresztútját jár-tuk. A pápa velünk van, imádkozik értünk, a püspökök megállapodását egyházjogellenesnek tartja! – mondtuk egymásnak.”³²

A negyedik, s az addigi legnagyobb csapásként Bulányi a Vatikán és a magyar állam között 1964 szeptemberében létrejött részleges megállapodást említette. Ez az esemény egész addigi identitását megkérdőjelezte, hiszen korábban abban a meggyőződésben ténykedett, hogy az ő és mások áldozatvállalása nem volt teljesen hiábavaló, és ehhez a Vatikán hallgatólagos jóváhagyását is a magukénak tudják. „Végre, tizennégy év után a Vatikán is – sőt, mi több, a Zsinat is! – megértette 'ezt az egyetlen reális utat'. Azt az utat, amelyet a békepapok éveken keresztül tartó erőfeszítései ágyaztak bele a reális valóságba. Végre a Vatikán is megértette, hogy nem lehet és nem mehet másként [...] stb. Egy csapásra rehabilitálódtak az összes, a Vatikán előtt eddig hitelüket veszített személyek. El voltunk képedve. Egy szót sem tudtunk szólni. A torkunkat fojtogatta valami, amikor kezünkbe vettük a katolikus sajtót. A valóságot azonban el kellett fogadnunk valóságként.”³³ A szerzetes ezen a ponton megszakította a hazai kisközösségek történetének az összefoglalását, és a saját élet-történetét helyezte előtérbe. Előadta, hogy amnesztiával szabadult az életfogytiglanra szóló börtönbüntetéséből 1960 decemberében, majd azt követően kemény fizikai munkát végzett, szállítómunkásként dolgozott, de még ezt az állást is csak protekcióval tölthette be. A Vatikánnal való megegyezés után azonban alapjaiban újra kellett gondolnia az identitását. Ebben segítségére voltak a zsinati dokumentumok és az újabb nyugati teológiai szakirodalom egyaránt. Az egyház dogmatikus konstitúciójának, a *Lumen gentium*nak az alábbi részlete, amelyet Bulányi a

Ratzingerhez írt levélben is fontosnak tartott idézni, az 1960-as évek végén megalakuló Bokor mozgalom küldetéstudatának meghatározó elemévé vált: „Ahogyan Krisztus szegénységben és üldözöttségben vitte végbe a megváltás művét, úgy az egyház is arra hivatott, hogy ugyanazt az utat járja azért, hogy közölje az emberekkel a megváltás gyümölcsét.”³⁴ Ettől kezdve Bulányi múltidézése már nem általában a kisközösségekről, hanem elsősorban a Bokorról szólt: a Vatikánnal történt megegyezést követő évek immár a Bokor teológiáját és a közösségnek a hierarchiával való konfliktusát értelmezték, így a Ratzingernek szóló levél fókusza is némileg megváltozott.

A szerzetes a tartalomelemzésnek nevezett módszerrel megvizsgálta és elemezte a Jézusnak tulajdonított evangéliumi szöveghelyeket, és így alkotta meg – hét év munkájával – a *Keressétek az Isten Országát* című hatkötetes művét, melyet a hatvanas évek végétől megalakuló kiscsoportjaival is megvitatott. Bulányi fontosnak tartotta, hogy a mű lényegi mondanivalóját röviden összefoglalja a bíboros számára, így leírta a Hűségimát, hogy életszerűvé tegye a KIO-ban megfogalmazott biblikus teológiát. Az ima a mozgalom számára az évek során kultikus, az identitást meghatározó szöveggé vált, amelyet a többnapos lelkigyakorlatok végén a csoporttagok mindig közösen mondtak és mondanak el azóta is. Bulányi az elbeszélésében röviden utalt a Bokor első csoportjainak a megalakulására is. Mivel az 1952-től 1960-ig tartó börtönbüntetése alatt korábbi közösségei a rendőri zaklatások és fenyegetések miatt felbomlottak, a hatvanas évek végén újakat hozott létre részben az egykori csoporttagokból, részben a fiatalabb nemzedék képviselőiből. Tizennyolc év szünet után, 1970-ben már három csoportnak (felnőttek, fiatalok, papok) tartott lelkigyakorlatot.

Ötödik csapásként az új esztergomi érsek, Lékai László 1976-ban történt kinevezését jelölte meg Bulányi. Az előző egységekben konkrét neveket alig említett, ettől fogva azonban már gyakran megnevezte a szereplőket. Így megemlítette, hogy Lékai hivatalba lépése után nem sokkal Szendi József, az esztergomi szeminárium dogmatikatanára (a későbbi veszprémi püspök) a primásra hivatkozva eretneknek nevezte az ő tanait. Továbbá, hogy Lékai arra törekedett, miszerint a rend akkori generálisa, Angel Ruiz hívja ki Rómába Bulányit, s ily módon távolítsa el őt az országból. A szerzetes arra is kitért, hogy az utolsó kisközösségek elleni per a hetvenes évek elején zajlott le (Bulányi itt a regnumos Hagemann Frigyes és társainak az ügyére utalt). Ezt követően, miután a magyar állam csatlakozott a helsinki egyezményhez, politikai-adminisztratív módon már nem akadályozhatták a kiscsoportok működését. Az 1976 decemberében megtartott püspökkari konferencián azonban Lékai átadta a püspököknek a „bulányista” papok listáját. A vélhetően a belügyi szervek által listázott papok valójában nem is voltak feltétlenül kapcsolatban a piarista szerzetessel, zömük a Regnumhoz tartozott, és a „bűnük” az volt csupán, hogy elkötelezték magukat az ifjúsági pasztoráció mellett,

kiscsoportokat vezettek. A püspökök – saját információi szerint – ekkor még nem támogatták egységesen a „rossz” papok elleni retorziókat, hiszen nem voltak még hozzászokva ahhoz, hogy ne csak a külső, a politikai, hanem a belső, az egyházi nyomásnak is engedjenek. Bulányi ezt az eseményt ismét fordulópontként értelmezte, amennyiben az állam a közvetlen beavatkozás helyett immár az egyházi eljárásokra kívánta bízni a renitens papok szankcionálását.

Közösségének körülbelül 25 tagja még az év decemberében kisebb csoportokban felkereste a prímást, hogy meggyőzzék őt Bulányi működésének a fontosságáról. Arra is felhívták a figyelmét, hogy az *Evangelii nuntiandi* kezdetű pápai enciklikában a pápa ezeket a közösségeket az egyház reménységeinek nevezte. A találkozóval kapcsolatos megjegyzéseit Bulányi a résztvevőktől kapott beszámolók alapján fogalmazta meg – vagyis a közösségi tagok jó tíz évvel korábbi emlékeit is beépítette a Ratzingerhez szóló levélbe. Ezek szerint a prímás azt mondta, a pápai enciklika kijelentése nem érvényes Magyarországra, a kisközösségek a nyugati világ számára valók. Lékai még azt is mondta, hogy a jövőben nem lehet a plébániákon lelkigyakorlatokat tartani, hiszen ez eleve tilos. „Végül az őt felkeresők egy fiatalabb csoportjának szelíden és megértően ezt mondta: Maguk valami túlságosan jót akarnak, ez azonban Magyarországon nem lehetséges” – idézte fel a szerzetes a bíboros szavait.³⁵ A Lékait felkereső Bokor-tagok útlevelét 1977 elején a rendőrség bevonta arra hivatkozva, hogy külföldre utazásuk államérdeket sért. Bulányi és Lékai között 1977 januárjában jött létre az egyetlen négy szemközti találkozó, amely azonban nem hozta közelebb egymáshoz az álláspontjaikat. A piarista szerzetes hangsúlyozta: a hetvenes évek második felében mind az állam, mind a prímás veszélyesnek és kontrollálhatatlannak tartotta a kisközösségeket, és ez a negatív megítélés a Bokor közösség mellett ekkor még a regnumosokat is sújtotta.

Bulányi itt egyértelművé tette, hogy számára elfogadhatatlan volt a Vatikán keleti politikája és a Lékai által képviselt „kis lépések politikája”. A szerzetes ez utóbbit olyan üzleti modellként írta le, amelyben a kisközösségek elleni fellépésért cserébe a magyar egyház engedélyt kap az állam számára veszélytelen tevékenységekre. Bulányi szerint ez az üzlet megéri az államnak, de nem éri meg az egyháznak, hiszen annak a küldetése nem a mindenkori hatalomhoz való alkalmazkodás és a vele való együttműködés, hanem annak a Jézusnak a követése, „aki a megváltás művét szegénységben, üldözésben vitte végbe”.³⁶ Lékai egyházpolitikája tehát az üldözöttséget vállaló, a hitvalló és a Krisztus mellett tanúságtevő kisebbséggel fordult szembe. Bulányi véleménye szerint azonban ez egyértelműen politikai kérdés, amihez annak a közösségnek, amelynek a nevében beszél, nem lehet semmi köze. Éppen ezért elsősorban a lelki ismeretre kell hallgatni, még akkor is, ha ezzel szemben az engedelmességet, az egyház egységének a megőrzését hozzák fel érvként. Bulányi immár közvetlenül Ratzingerhez szólva megerősítette: ahogy a múltban,

úgy a jelenben és a jövőben sem akar a lelkiismerete ellen cselekedni, akkor sem, ha ezzel veszélyezteti a szabadságát vagy az egyházban való létét.

Bulányi ezt követően kitért arra, hogy közösségeikben a negyvenes évek végén született meg az a felismerés, miszerint a kereszténység legbensőbb lényegéhez tartozik az ellenség szeretete; e nélkül nem létezhet Isten országa. Az egyháznak pedig nem lehet más feladata, mint Isten országának az előmozdítása. „Az ifjúkorunkban kapott nemzeti-katolikus nevelés hátterével nagy felfedezés volt számunkra, hogy az egyházban nemzetek feletti mintatársadalmat kell látnunk, amelynek tagjai mindenkinek mindent megbocsátanak, és senkit sem gyilkolnak meg... – kerül, amibe kerül.”³⁷ Bulányi elbeszélésében tehát az ellenség szeretete és az ebből fakadó radikális erőszakmentesség lett a Bokor-bázisközösség identitásának legfontosabb eleme, ami az 1970-es évek végétől már határozottan megkülönböztette őket a többi kisközösségtől. Az idézetben fellelhető másik lényeges mozzanat az ókori keresztények példája által ihletett mintatársadalom (vagy másképpen: kontraszttársadalom) fogalmának a tudatos használata, ami az 1980-as évek második felétől a Bokor szamizdat irodalmában is jelen van.³⁸

A Bokor idősebb nemzedékéhez tartozó Merza József matematikus volt az első, aki 1979 szeptemberében megtagadta a katonai szolgálatot. Merza az ötvenes évek elején Debrecenben még egyetemistaként csatlakozott Bulányi kiscsoportjaihoz, majd tagja lett a hatvanas évek végén megalakuló Bokor közösségnek. Merza ügye kapcsán a Bokor kérte a Magyar Katolikus Püspöki Kar közbenjárását a fegyver nélküli katonai szolgálat bevezetése érdekében, a kérésük azonban sem akkor, sem a következő években nem talált meghallgatásra. Ez újabb konfliktust és feszültséget okozott a hierarchia és Bulányiék között.

A hatodik csapás a „jó” és a „rossz” kisközösségek közötti különbségtétel volt. Ennek közvetlen előzményét II. János Pál pápa 1980 húsvétján a magyar hívekhez írt levele adta, amely említést tett a kisközösségekről. Ezáltal tarthatatlanná vált Lékai azon állítása, miszerint az *Evangelii Nuntiandi* 58. pontja nem érvényes Magyarországra nézve. A prímás tehát az *Il Regno* című folyóiratban megjelent interjújában már jó és rossz kisközösségekről beszélt: a rossz kisközösség az, amely megtagadja a katonai szolgálatot, és nem engedelmeskedik a hierarchiának, a jók ellenben tisztelik az egyházi előljárókat. Bulányi tehát a *Regnum Marianum* és a Bokor szembefordítására irányuló törekvéseket mutatta be ebben az egységben. Ennek a törekvésnek Nagymaros lett a szimbolikus színhelye. A *regnumos* atyák az 1970-es évek eleje óta ifjúsági találkozót szerveztek a Dunakanyarban Kismaroson, majd Nagymaroson, ahová hivatalos volt valamennyi kisközösségi irányzat. A pápa húsvéti levele után Lékai elment a nagymarosi találkozóra, és ott szentmisét koncelebrált a jelen lévő papokkal. 1981-ben azonban már csak akkor lett volna erre hajlandó, ha a megjelent papok aláírnak egy olyan teológiai tartalmú nyilatkozatot, amelyben gyakorlatilag elhatárolódnak a Bokor közösségtől. A *Regnum*

papjai ezt azonban elutasították és kijelentették, inkább lemondják a találkozókat, de nem bontják meg a különböző irányzatokhoz tartozó kisközösségek közötti egységet. A következő évben Lékai egyértelművé tette a nagymarosi ifjúsági mise előtt, hogy Bulányival és az egyik esztergomi egyházmegyes pappal, Kovács Lászlóval nem hajlandó együtt misézni.³⁹ A szerzetes értelmezésében sikerült megtörni a kisközösségek közötti egységet, és megtörtént a kirekesztésük azáltal, hogy Lékai nem akart közösséget vállalni velük. Bulányi ugyanakkor hangsúlyozta, hogy korábban testvéri kapcsolatot ápoltak a Regnummal, meghívták egymást a lelkipapok előadására, elmélkedést tartani.

A piarista szerzetes arra is rámutatott, hogy az elmúlt évtizedekben az egyháznak adott állami engedményeket valójában a kisközösségek állhatatossága vívta ki, a különböző kiscsoportoknak az 1980-as években bekövetkezett szabadabb mozgása pedig éppen a Bokor következetes, jézusi elveken alapuló magatartásának volt köszönhető. Ez a szerepértelmezés a Bokor közösségi identitásának lett egyik első számú elemévé: „[...] bár ez a keresztút nekünk fájdalmas, mégis az egész egyház számára igen hasznos. Egyházi ellenfeleink is jól tudják, hogy a 'bulányista' csoportok léte okozza, hogy a másfajtajú kiscsoportok számára szabadok a munkalehetőségek az állam részéről. A magyar világi teológusképzés létrejötte előtt, az éveken keresztül tartó tárgyalások vége felé az államot képviselőknél az egyik egyházi partner a következőt mondta: 'Ha nem engedélyezik számunkra a világiak teológiai képzését, legyenek biztosak benne, hogy Bulányiék majd megcsinálják.'”⁴⁰ Ezzel összecseng a KarAjban megjelent, korábban már említett *Tiszta vizet a pohárba. Hitvallás a békességteremtés mellett* című dolgozat egyik gondolata is. E szerint, ha a magyar katolikus egyház nagyobb önállóságra tett szert a történelme során, azt sosem az állam jóindulatának, hanem annak az „engedetlen” résznek köszönhette, amelyet sem az állam, sem az egyház nem tudott „kezelní”.⁴¹

Hetedik csapásként Bulányi a hierarchia Bokor ellen indított támadásorozatát mutatta be. 1981 őszén két közösségéhez tartozó papot, a budapesti Rózsafüzér Királynéja plébánia káplánját, Kovács Lászlót és Gromon András pomázi káplánt függesztették fel fél évre egyházi elöljáróik. Kovács felfüggesztésének közvetlen előzménye az év augusztusában a hajósi ifjúsági búcsún elmondott felszólalása volt, amelyben kritizálta az állam és egyház viszonyát, és elmondta, az ÁEH eltiltotta őt az eredetileg tervezett előadás megtartásától. Miután a hallgatóság megszavazta, mégis csak elmondta a beszédét, amely a Krisztus melletti tanúságételről szólt, és a Bokor által képviselt eszmények köré szerveződött, így nagy hangsúlyt kapott benne az erőszakmentesség kérdése is. Gromon pedig az október 11-én elhangzott prédikációjában kifogásolta, hogy a bíboros az esztergomi bazilika felszentelésének 125. évfordulóján elmondott ünnepi beszédében nem ismerte el a katolikusoknak a II. vatikáni zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciójában is méltánylandó-

nak tartott jogát arra, hogy lelkiismereti okokból megtagadják a katonai szolgálatot, és visszautasította a bázisközösségekkel, különösen a Bokor mozgalommal kapcsolatban megfogalmazott bírálatot.⁴² Lékai 1981 novemberében egyházi büntetés terhe alatt egy négy teológiaprofesszorból álló bizottság elé hívta „dialógusra” Bulányit, aki a második alkalom után már nem jelent meg ott, mert úgy érezte, értelmetlen olyanokkal párbeszédet folytatni, akik „hivatalból” az igazság birtokában vannak.⁴³ Tanításának összefoglalását azonban levélben elküldte Lékainak, és már az első találkozó után továbbította a válaszait a Hittani Kongregációnak. A folyamatról, majd Bulányi elítéléséről a katolikus sajtó tudósított, ellenben sem neki, sem pedig a közösség tagjainak nem nyílt lehetőségük megszólalni a nyilvánosság előtt, amire pedig annál is inkább szükség lett volna, mert olyan gondolatokat tulajdonítottak neki, amelyeket ő sosem hangoztatott. A szerzetes arra is kitért, hogy mintegy megkoronázva a folyamatot, 1982 októberében Rómában az „ad limina” látogatás alkalmával a püspökök elferdítve közvetítették a teológiai nézeteit.

Bulányi úgy látta, az állam ideges lett a Bokor közösség katonai szolgálatmegtagadói miatt, ezért azonban önmagában az egyház nem vonhatta őket felelősségre, így kreálni kellett olyan dogmatikai indokokat, amelyek alapot adnak Bulányi elítéléséhez és ezáltal az egész közösség marginalizálásához. A szerzetes ezúttal a hierarchia elmúlt évtizedekben tanúsított magatartását egységes folyamatként, egyfajta hanyatlástörténetként írta le, amelynek elején a püspökök még szégyenkezve teljesítették a hatalom követeléseit, 30 év elteltével azonban már büszkén eleget tettek az állam elvárásainak. Arra is utalt, hogy érdemes lenne elgondolkozni azon, miszerint milyen lehet az ilyen „gerinctörött” papok pasztorális hatékonysága. Szerinte nem véletlen és ezzel is magyarázható, hogy Magyarországon egyre inkább csökken a papi hivatást választók száma.

A nyolcadik csapás Bulányi szerint a Szentszék magatartása volt. A szerzetes feltételezte ugyanis, hogy Róma nem fog megszólalni a hierarchia és a közte kialakult konfliktusban, hiszen nem foglalhat állást sem az üldözött egyházzal, sem az általa kinevezett egyházi vezetőkkel szemben. Fél évvel az „ad limina” látogatás után, 1983 áprilisában született meg az ún. első Casaroli-levél, amely a hazai sajtóban is megjelent. Levelében Agostino Casaroli bíboros, államtitkár, a vatikáni „Ostpolitik” (Keleti politika) gyakorlati megvalósítója Bulányiékat felszólította a hierarchia iránti engedelmességre. A Bokor közössége azonban nem tudta a felszólítást értelmezni, hogy pontosan miben is kellene engedelmeskedniük (ne tagadják meg a katonai szolgálatot? ne tartsanak plébániákon lelkigyakorlatokat?). Bulányi ez irányú kérdéseit megfogalmazta a piarista rend új generálisának, Jose Maria Balcellsnek, aki az év júniusában a következőt válaszolta: „A Szentszék nyilvánosan ‘eleget kíván tenni’ részben Lékai bíborosnak, részben a kormányzatnak. Másrészt a Szentszék téged és kisközösségeidet nem akar elítélni.”⁴⁴ A generális egyúttal

megküldte Bulányival való levelezését a Vatikán államtitkárságának, mire Casaroli újabb levélben utasította vissza a generális feltételezését, miszerint a Szentszék mást mondana, mint ami a valódi szándéka lenne. Casaroli ezt a második levelét megküldte a magyar püspöki karnak is, a hazai sajtó pedig hírt adott arról, hogy a rendi generális tévesen értelmezte a bíboros eredeti megnyilatkozását. Bulányiék a generális levelét nem terjesztették, nem hozták nyilvánosságra – nem is volt ehhez kellő fórumuk. A közvélemény pedig megint csak egyoldalú információkat kapott, hiszen sem Ballcells levelét, sem a második Casaroli-levelet nem hozták teljes terjedelmében nyilvánosságra. Ugyanakkor a *Magyar Kurír*-ban megjelentek Lékainak az első Casaroli-levélre adott reflexiói. A bíborosnak nem kellett bocsánatot kérnie az értelmezése miatt, amely pedig Bulányiék szerint valójában félreértésen alapult, és egyúttal széles nyilvánosságot kapott, mint ahogy egyébként a rendi generálisnak ezt meg kellett tennie, egy szigorúan magánlevélben kifejtett véleménye miatt.

Kilencedik csapásként Bulányi a Ratzingertől kapott levelet tartotta számon, amely éppen pappá szentelésének a 43. évfordulóján született. A bíborosnak írt válaszában felidézte, hogy újmisésképére a következőt nyomatta: „Én pedig ne dicsekedjem másban, mint a mi Urunk Jézus Krisztus keresztségében, akiben keresztre feszült nekem a világ, és én a világnak.”⁴⁵ Elmondása szerint ennek a mondatnak a helyességét már többször is átgondolta az életében, és a jelen pillanatban továbbra is érvényesnek és aktuálisnak gondolja, hiszen mint ahogy azt korábban rendi generálisának már megírta, kétféleképpen semmisítheti meg élete munkáját: ha igent vagy ha nemet mond Ratzinger felszólítására. „Mégpedig azért, mert az a kiscsoport-hálózat, amit Isten segedelmével egy élet egész munkájával teremtettünk, egyrészt olyan katolikusokból áll, akik ebben az egyházban születtek, és ebben is akarnak meghalni; másrészt azért, mert ez a hálózat olyan katolikusokból áll, akik, amit láttak és halottak és ami meggyőződésükké vált, azt sohasem akarják megtagadni.”⁴⁶ Végül leszögezte: mindent mérlegelve odajutottak, inkább Istennek, mint az embereknek kell engedelmeskedni.

Bulányi kijelentette továbbá, hogy Ratzinger bíboros nem olvashatta az *Egyházrend* című művét, hanem valaki másnak a véleményére kellett alapoznia azt elítélő megállapításait. A szerzetes a kisközösségek negyvenéves történetét ismertető bevezetés után tért rá kifogásolt nézeteinek a bemutatására, és a bíboros levelében foglalt megállapítások cáfolatára. Amikor válaszában Bulányi egységes narratívába foglalva mondta el a hazai kisközösségek és a hierarchia konfliktusának a sorozatát, elsősorban mozgalmának az eredettörténetét és identitáselemeit akarta megkonstruálni és láthatóvá tenni. A múlt felidézésével saját és közössége teológiai, valamint etikai álláspontját próbálta megvilágítani, és egy történeti folyamatba illesztve igazolni a Hittani Kongregáció előtt. Az apologetikus beszédmód mellett, illetve azzal párhuzamosan azonban hangsúlyosan megjelent a Bokor közösség önértelmezésének az egyik legfon-

tosabb komponense is (inkább Istennek, mint az embereknek kell engedelmeskedni). Ezáltal az emlékezés, a múlt ilyen felidézése az ellenállás aktusává is vált egyszersmind.⁴⁷ A piarista szerzetes által a Hittani Kongregáció prefektusa számára előadott történet egyfelől megalapozta a jelent, és értelmet adott neki, másfelől kontrasztot vetett a jelennek azon múlt megidézésével, amikor a kisközösségek és a hierarchia útjai még nem váltak el egymástól.⁴⁸

* * *

Bulányi Györgyöt végül több mint tíz év elteltével, 1997-ben a Hittani Kongregáció rehabilitálta, a magyar katolikus egyház vezetése azonban soha sem kért tőle bocsánatot, így a 2010-ben bekövetkezett haláláig fennmaradt az egyházon belüli perifériára szorítottsága, mint ahogy a teológiája is integrálhatatlannak bizonyult a hazai közegben.

■ JEGYZETEK

1. A Regnumról lásd Dobszay János: *Így – vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Regnum Marianum, Bp. [1991]; a Bokorról, különösen annak teológiájáról lásd Máté-Tóth András: *Bulányi und die Bokor-Bewegung: eine pastoraltheologische Würdigung*. UKI, Wien, 1996; a mozgalomról szóló rövid ismertetést lásd Schanda Beáta: *A „Bokor”-ról*. Vigilia 1998/7. 552–554.
2. Gárdonyi Máté: *A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején*. Vigilia 2004/1. 25–32. különösen: 30–32.
3. Uo. 31.
4. Uo. 31.; lásd még Wildmann János: *A magyar katolikus hierarchia és a báziscsoportok*. http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1415/magyarfuzetek1415_wildmann.pdf – utolsó letöltés: 2024. július 2.
5. A folyamatról újabban lásd Benyhe Bernát: *Bokor – állam – egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia*. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Tanulmányok és inventárium*. Gondolat Kiadó, Bp., 2015. (Collectanea Studiorum et Textuum. Classis II. Tom. I.) 257–325.; Jobbágy András: *Religious Policy and Dissent in Socialist Hungary: The Case of the Bokor Movement*. Journal of Church and State Vol. 58, No. 3 (Summer 2016) 508–528.
6. Bulányi György: *Nagypénteki levél*. Irotron, Bp., 1993. 19.; A Hittani Kongregációnak a Bulányi-ügyben tett lépéseiről lásd Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye. A szerző kiadásában, Bp., 1990.
7. Bulányi György: i. m. 27–69.
8. Uo. 67.
9. A dokumentumról bővebben lásd Völgyesi Orsolya: *Túlélés vagy megújulás? Himfy Ferenc és a katolikus alsópapság szerveződése az 1940-es, 1950-es évek fordulóján*. Századok 2015/6. 1445–1469. Különösen: 1455–1461.
10. Budapest Főváros Levéltára. A Fővárosi Bíróság titkos ügykezelés alól kivont pereinek iratai. (XXV. 4. f.) 1961–9237. Kertész Tivadar és társai. Papi rekollekciós elmélkedések. 1285.
11. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2013. 49–53.
12. Ezt tanúsítják a Bokor tagjaival 2022 és 2024 között készített interjúk, valamint a közösség tagjainak az elmúlt évtizedekben különböző alkalmakból készült írásos

visszaemlékezései. Továbbá a Király Ignác által rendelkezésemre bocsájtott *Bokortörténet évszámokban* című dokumentum.

13. Bulányi György: i. m. 26.

14. Jan Assmann: i. m. 80.

15. Itt Sándor Istvánt és az 1972-ben közlekedési balesetben fiatalon meghalt gemzsei plébánost, Czakó Imrét nevezte a Bokor első vértanúinak. Czakó halála kapcsán Bulányi kijelentése azt sejtette, hogy a plébános halála nem a véletlen műve volt. Erre azonban nem merült fel perdöntő bizonyíték. Bulányi György: *Jézusnak nem volt trónusa, csak keresztye*. Népszava 1997. október 25. 249. szám 7. A szalézi szerzetes és Bulányi mozgalmának kapcsolatáról lásd Völgyesi 2015. 1460. Sándor István személyét egyébként a Bokor közösségi emlékezete is megőrizte. SándorIstvan.jpg (1615×2330) (bokorportal.hu)

16. Bulányi György: i. m. 29.

17. Uo. 30.

18. Uo.

19. A Bokor-közösség egyik legtekintélyesebb tagja, az 1932-ben született Merza József hasonlóképpen emlékezett az „ősidőkről”: „Nem csatlakoztam a Bokorhoz, mert 1951-ben még nem volt Bokor, majd csak húsz-egynéhány év múlva lesz. Bátor papok voltak, akik felelősséget éreztek hitük átadásáért, és vallásilag fogékony gimnazisták, egyetemisták, akik nem hagyták cserben az egyházat. Megőrizték hitüket, megvallották, ha kellett, és bíztak abban, hogy a megváltozott világban is élni tudnak napi munkájuk tisztességes végzése folytán. [...] A közösségteremtés formái még nem újultak meg, hagyományos hit élt bennünk, és ezt könnyen kikezdték az új idők új dalai, annak a felismerése, hogy a félreismeret kereszténység a háborúval, az istentelen népírtással olyan örökséget hagyott ránk, amelynek az alapján szinte lehetetlen volt érvelni az evangélium társadalmi igazságáért.” Merza József: *Hat évtized múltán*. In: Uő: *Levelek Hunniából*. Napkút Kiadó, Bp., 2022. 131–165., itt: 144.

20. Bulányi György: *Önéletírás*. 2. Aki dudás akar lenni... 67–68. Bulányi György - Önéletírás 2., Aki dudás akar lenni... (doksi.net) Utolsó letöltés: 2024. július 7.

21. Bővebben lásd Benyhe Bernát: i. m. 264–270.

22. Bulányi György: i. m. 31.

23. Uo. 32.

24. Uo. 34.

25. Uo. 35.

26. Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus 1991*. Országos Lelkipásztori Intézet – Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Bp., 1991. 74–76.

27. Bulányi György: i. m. 37.

28. Bővebben lásd Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádárkorszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2015.

29. Éles kontrasztot képez a szóban forgó püspökkari körlevéllel a kelet-német püspöki kar 1960. évi pásztorlevele, amely a *Keresztény ember küldetése az istentelen környezetben* címet viselte, s útmutatást kívánt adni az üldözött egyház tagjainak. Magyarra valószínűleg Endrey Mihály püspök fordította le, s szamizdatként terjedt az országban a katolikus hívek körében (Wirthné Diera Bernadett: i. m. 127., szövegét lásd uo. 221–228.).

30. Bulányi György: i. m. 38.

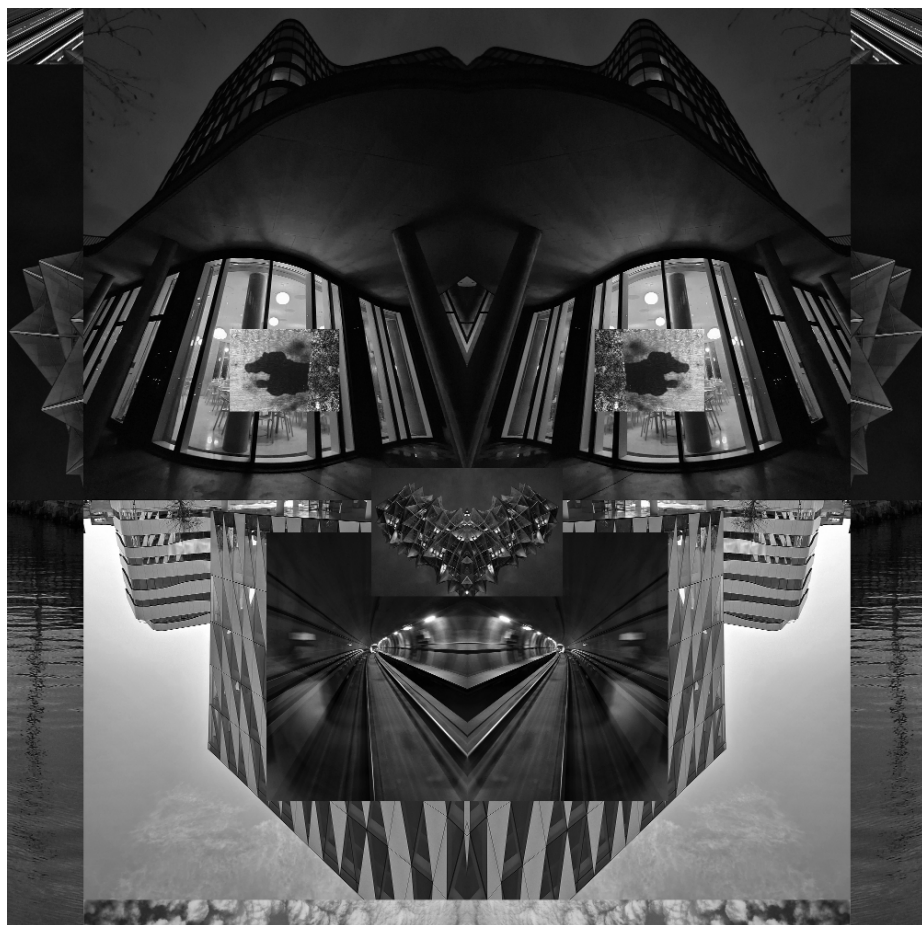
31. Vö. Völgyesi Orsolya: „Apolitikus” katolikus közösség vagy egyházi ellenzék? (Bulányi György és a Bokor mozgalom a 80-as években) In: Szécsényi Mihály (szerk.): *Egy underground történet*. Tanulmányok Lugosi András tiszteletére. Gondolat Kiadó, Bp., 2024. 326–348. Különösen: 336–337.

32. Bulányi György: i. m. 39.

33. Uo. 40.

34. Uo. 41.

35. Uo. 49.
36. Uo. 50.
37. Uo. 53.
38. Völgyesi Orsolya: i. m. (2024) 334–340.
39. Völgyesi Orsolya: *A Bokor papjai. Egy katolikus megújulási mozgalom egyházi há-
lózatai az 1970-es, 1980-as években*. Korall 2023. 94. szám. 114–138. Különösen:
129–130.
40. Bulányi György: i. m. 59.
41. Vö. Völgyesi Orsolya: i. m. (2024) 337.
42. Bővebben lásd Völgyesi Orsolya: i. m. (2023) 130–132.
43. Bulányi a levélben nem nevezte meg a „dialógusban” részt vevő teológusokat.
A bizottság tagja Gál Ferenc, Rózsa Huba és Vanyó László volt, a jegyzői feladatokat
Erdő Péter látta el.
44. Bulányi György: i. m. 63–64.
45. Uo. 66.
46. Uo. 67.
47. Vö. Jan Assmann: i. m. 2013. 85–88.
48. Uo. 80–81.

SOMLAI KATALIN

„MEGJÖTT A RENDSZERVÁLTÁS”

A rendszerváltás emlékezete humán
és szakértelmiségiek életúttörténeteiben

A lelkesedés és
a bizakodás élménye
mellett a változásról
őrzött benyomás tűnik
döntőnek a rendszer-
váltás emlékezetében.

A rendszerváltás szimbolikus eseményeiről és meghatározó pillanatairól az azóta eltelt több mint három évtized során számos leírás és visszaemlékezés látott napvilágot.¹ Megszülettek a folyamat tudományos feldolgozására törekvő első nagy monográfiák is.² Már a kilencvenes évek derekán – a társadalmi közérzet romlása és az új politikai rendszer népszerűtlenségének az okán – a figyelem a rendszerváltás és következményeinek a közgondolkodásban élő megítélése felé fordult.³ A strukturális átalakulások okozta társadalmi válság ébren tartotta a közelmúlt emlékeit. A feszültségek hatására a *kommunikatív emlékezet* (Jan Assmann) helyett, hogy a rendszerváltásról alkotott konszenzuális múltképet erősítette volna meg, meghasadt és széttartó irányokban épült tovább. A rendszerváltás meghasonlott emlékét visszaigazolván a jobboldali emlékezetpolitika előbb megkérdőjelezte, hogy megtörtént az elitváltás 1989–90-ben, utóbb a köztársaságot felváltó NER idejében már a kollektív emlékezet radikális átírását, egyben saját hatalmának a legitimizálását célozta meg azzal, hogy a rendszerváltás évét 2010-re tolta át. Az emlékezetet és vele együtt a társadalmi identitást érintő politikai kihívások azóta is napirenden tartják a rendszerváltás emlékezeté-

Az emlékek hordozói

■ Jelen írásunkban azt mutatjuk be, hogy milyen volt az ezredfordulón a rendszerváltás emlékezete – középnézetből. Elveszett-e a radikális átalakulás hite⁵ a magyar társadalom középrétegeihez tartozó értelmiségiek számára, akik maguk tevőlegesen nem vettek részt az események sorába tartozó kollektív döntések meghozatalában, az intézményi változások megtervezésében, a posztkommunista korszak megálmodásában. „Csak tettük a dolgunkat. Úgy éreztük, hogy azok az emberek, akik ilyen megszállottak, és rendszerváltást akarnak, ők csak tegyék azt! Mindenki csinálja a dolgát! Aztán majd a sok kicsiből összeáll valami nagy esetleg. És hát ilyen szemlélettel estünk neki” – mondta a páneurópai piknik egyik szervezője.⁶ Az ő másodvonalbeli szerepénél jellemzőbb volt visszaemlékezőink körében az a fajta hozzáállás, hogy kivették a részüket az egyes informális, később már formális csoportok és szervezetek kezdeményezéseiből. „Olyan barátaim voltak, közöttük tanárok, főleg sok mérnök, akik teljesen szabad gondolkodásúak voltak, mélységesen utálták és megvetették a pártos idiótákat, és akik a diktatúrának a haszonélvezői voltak. [...] Sokat beszéltünk, politizáltunk ezekről a dolgokról. Így rendszeresen, október 23-án, március 15-én, amikor a Petőfi-szoborhoz, Bem-szoborhoz virágot helyeztem el, vagy óvakodni kellett, vagy futni kellett, mert megkergettek. Mindenhol ott voltam, mindenhol láttam ezeket a dolgokat, de istenigazában aktív részese olyan különösebben nem voltam az eseményeknek, inkább csak követtem, olvastam ezekről a dolgokról.”⁷

Tanulmányunkhoz az egykori 1956-os intézet, ma már a Veritas Intézet tulajdonában lévő, hozzá átkerült Oral History Archívuma számára készült 89⁸ olyan életútinterjút elemeztük, melyeket a gazdasági rendszerváltás lezárulta⁹ és a köztársasági korszak vége, 1997 és 2010 között rögzítettek az intézet munkatársai. Az életútinterjút adók olyan felsőfokú végzettségűek vagy végzettség híján életük során vezető pozícióba kerültek személyek, illetve művészek voltak, akikről feltételezhettük, hogy a társadalmi státusukból kifolyólag az átlagosnál nagyobb hatással lehetnek egykor környezetük viselkedésére, és részesei voltak a közgondolat megfogalmazásának, később pedig befolyásolták a rendszerváltás emlékeit meghatározó vélemények formálódását. Hét interjúalany kifejezetten hangsúlyozta, hogy egész életében vagy egyáltalán nem érdekelte a politika, vagy a rendszerváltás után a szakmai önmegvalósítást választotta az ellenzéki mozgalmakban való részvétele után. A parlamentáris rendszerben közel ötödük lépett be valamelyik politikai pártba (SZDSZ, MDF, Fidesz), de a politikusi pályát csak négyen választották közülük átmeneti időre, illetve hárman az önkormányzati politikában vállaltak szerepet.

Több mint a kétharmaduk még aktív korában élte meg a rendszerváltást, de az idősebbek egy része is részt vett egynéhány megmozdulásban. A visszaemlékezők négyötöde tért ki élettörténetének az elbeszélése során önmagától vagy a kérdező érdeklődésére a rendszerváltás éveire, és illesztette be az arra a korszakra vonatkozó történeteit és a rendszerváltásról alkotott ítéletét személyes sorsának az elbeszélésébe.

A vizsgált élettörténetek főszereplői – magasabb társadalmi státusuknak köszönhetően – könnyebben tudtak alkalmazkodni a rendszerváltás nyomán alaposan megváltozó megélhetési körülményekhez. Az interjúk arról vallanak, hogy ez a társadalmi csoport szembe tudott nézni a piactudatára való áttérés okozta kihívásokkal, támaszkodva a kapcsolati és a tudástőkéjére. Sokuk tudományos, szakmai, művészeti karrierje számottevő törés nélkül folytatódott tovább, többek esetében ugyanazon a munkahelyen; ugyanakkor jó eséllyel használták ki a lehetőségek további bővülését is. Jóllehet csak egyetlen interjúalany említette, hogy a rendszerváltás súlyosan érintette egzisztenciálisan, mivel „az volt a választás, hogy valaki vagy országgyűlési képviselő lesz, vagy állástalan, mert a nem létező állásaink már nem voltak meg”,¹⁰ más interjúkban is megjelenik a társadalom elszegényedésének a problémája. A visszaemlékezőket tehát kétségkívül foglalkoztatta a rendszerváltás által kiváltott társadalmi válság, és vélhetően maguk is annál jobban megsínylelték a paternalista pártállam szétesését, mint amit arról elmondtak az életút-elbeszélésben, mely szerint az egy építkező ívet követett volna. Ha akadtak is nehézségeik és veszteségeik, azok nem homályosították el a rendszerváltás örömteli üdvözlésének az emlékét. Öt interjúalany (közgazdász, tanár, pszichológus, szociológus, rendőrtiszt) nyilatkozott úgy, hogy nem értett egyet ideológiai alapon és szakmai meggyőződése miatt a piacgazdaság feltételeinek a megteremtésével, mások viszont a pozitív élményeikről számoltak be: „Hogy egy demokratikus rendszerváltás történt, többpártrendszer lett, és a szabadságjogok érvényesülhettek, az intézményes rendszer is átalakult, megszűnt az egypártrendszerű diktatúra, azt én nagyon jól éltem meg. Én ezt abszolút pozitívan fogadtam, sőt még egy kicsit úgy is éltem meg, hogy talán még én is részese voltam ennek a folyamatnak, talán ha nem is a politikai mezőben, hanem a szakpolitikai területen, vagy ha lenne a magyarban ilyen kifejezés, hogy policy, akkor a közpolitika területén.”¹¹ A rendszerváltásra, esetenként mint az általános közakaratra való lelkes visszaemlékezés visszatérő momentum az elbeszélésekben, dacára annak, hogy a múlt emlékeinek az előhívására már olyan időszakban került sor, amikor már erősen megtépták a politikai csatározások a rendszerváltás képét, és amikor sokan illették kritikával a saját személyes tapasztalataik alapján is a fordulat utáni időszakot; különösen igaz ez a változásokat nehezebben átélő idősebbek esetében, akik visszafogottabban vettek részt az egykori társadalmi pezsgésben.

■ Az elemzett elbeszélésekben rendszerváltást a „megtörtént”, a „bekövetkezett”, a „kitört”, vagy a pártállami rendszer váratlan összeomlását hangsúlyozandó a „berobbant”. kifejezésekkel illették. Azok történeteiben „jött meg” és „jött el” ez a változás, akik már várták vagy a politikai erjedés nyomán legalábbis már számítottak valamifajta átalakulásra. Az életúttörténetekben a korszakforduló ilyen kifejezésekkel való megjelenése világossá teszi, hogy a visszaemlékezők úgy tekintettek az eseményekre, mint amelyeket rajtuk kívülálló erők mozgattak. Nem volt hatásuk a folyamatokra, viszont a bekövetkezett változásokra adandó (adott) válaszuk növelte az önálló cselekvés terét. Íme, ennek egy jellegzetes megfogalmazása: „’89 volt a változás éve. Júliusban indult meg a rendszerváltás, mert akkor voltak a kerekasztal-tárgyalások, és volt júniusban az újjátemetés, Kádár meg meghalt, [...] a Nagy Imre temetésén elhangzott az, hogy a ruszlik menjenek ki, menjenek haza, és Magyarországnak függetlenné kell válnia, és hogy a kommunizmus most bukik Magyarországon, és most lesznek a szabad választások végre Magyarországon.”¹² A rendszerváltás idejét, már amennyiben az elbeszélők szükségesnek tartották a pontosítást, általában 1989-hez, és legtöbbször Nagy Imre és mártírtársainak az újratemetéséhez kötötték. Az időpont egy évvel előbbre vagy későbbre tolódik azok történeteiben, akik a változások korábbi, a hálózatépítő,¹³ illetve a későbbi, vagyis annak parlamenti szakaszában játszottak aktívabb szerepet. „1988-as év, ez a legdöbbenetesebb év, ez a rendszerváltás igazi éve! Ekkor nagyon-nagyon együtt pörög minden! Tehát mennek a mozgalmak, már születnek a pártok, legalábbis a pártcsírák már mindenütt ott vannak! És recseg-ropog minden! A hatalom is tudja már, hogy miről van szó!”¹⁴

Az, akinek az eseménysor a saját életében is fordulatot hozott, és ez okból narratívája középpontjába annak a történetnek az elbeszélése kerül, hogy miként keresték meg az SZDSZ részéről, hogy vállalja el az önkormányzati képviselő-jelöltséget, majd a választások után az alpolgármesteri tisztséget, a többiektől eltérően „90-es rendszerváltásként” beszél erről a múltról.¹⁵ Azok az interjúalanyok is a parlamentáris demokrácia megteremtéséhez kötik a rendszerváltást, akik tíz-húsz év távlatából, a saját történeteik felelevenítése helyett a történetek és a következményeik értékelését, a rendszerváltás megtörténtének a megkérdőjelezését, annak bizonyos szempontból való lezáratlanságát taglalják. „90-ben megtörtént az, amit nálunk rendszerváltás néven neveznek. De én ezt ma egyre inkább így fogalmaznám, hogy ’ennek nevezik’. Valójában nem történt meg. Tehát valójában történetek közjogi változások, létrejött egy parlamentarizmus, létrejöttek pártok, létrejöttek bizonyos emberi jogok és polgári szabadságjogok. [...] De ez az egész história, ha egyáltalán azt lehet mondani, hogy rendszerváltozás, vagy valami hasonló, akkor ez még nagyon sokáig fog tartani. Gazdaságilag is, mint objektív folyamat, és a

pszichés változás és tudati folyamat is nagyon sokáig fog tartani – ha egyáltalán végbemegy.”¹⁶ A rendszerváltást tényét retrospektív szemszögből tagadók elismerve ugyan a politikai intézményrendszer átalakítását, de ezt több esetben is az elitváltás elmaradásával ellenpontoszva, „szerkezetváltásként”, „módszerváltásként”, „próbálkozásként” vagy bővebb magyarázat nélkül „úgynevezett rendszerváltásként” utalnak a változásokra. Mindezen vélemények azonban elsősorban az interjúk készítésének az idejéről, vagyis az ezredforduló Magyarországnak a sajátos közhangulatáról rögzítenek emlékeket a mi számunkra. Felvetik ugyanakkor azt a kérdést, hogy elbeszélhető-e az, lehet-e emlékezete annak, ami a visszaemlékező szempontjából még mindig folyamatban levő történés, illetve aminek a megtörténte felettébb bizonytalan a számára.

Az emlékek

■ Bár nehéz elkülöníteni egymástól a rendszerváltásra vonatkozó emlékeket a változások következményeinek a megélésére vonatkozó történetektől, az interjúk készítése során a rendszerváltás emlékezetét kutatva közvetlenül az 1989–90-es átmenet idejéről szóló narratívákra koncentráltunk. A vizsgálat optikáját ennyire szűkre szabva, tehát a fordulat fogalmát a politikai rendszerváltásra korlátozva, azt reméltük, hogy egy, a liberális demokráciát illető ítélezéstől függetlenül emlékképet rekonstruálhatunk, amely magáról a fordulatról szól; mindezt az esemény átélésének a különböző mozaikjaiból és azokból a történetekből tudhatjuk majd meg, melyekben az elbeszélőknek volt valamilyen szerepe, de legalábbis az eseményekről volt valamilyen elbeszélhető tapasztalata.

A közélet aktivizálódását a Kádár-korszak hosszú csendje után lelkesen és optimistán éltek meg azok, akik először a barátok, az ismerősök hívására, netán pusztán kíváncsiságból, majd az első élmények nyomán a történesek sodrásához csatlakozva eljárógattak a megmozdulásokra, a vitákra és a gyűlésekre. „Ezek fantasztikus légkörű események voltak: több évtized után itt lehetett a politika igazi, demokratikus természetét, szabályait megismerni. Lelkes voltam és felajzott.”¹⁷ Többen is mesélnek a korlátlan szabadság élményétől, a félelmek és kétségek nélküli közéletről, az akkori euforikus hangulatukról. Mások a szabad választásokhoz kötötték a rendszerváltás megtapasztalását, amikor annak cselekvő, polgári identitását megerősítő hatásáról vallottak: „Akkor, a rendszerváltás pillanataiban rendkívül felvillanyozott az a tudat, hogy azok kormányoznak, akikre én is szavaztam, tehát hogy megszűnt az évtizedek óta tartó másodrendűségem! És hogy – persze indirekt módon – én is hatalmi tényező lettem a saját hazámban, és hogy az országot olyan emberek kezdték el kormányozni, akik között több gyermek- és ifjúkori ismerősöm is van, akikről tudom, hogy talpig becsületes emberek! Elfogott az a jó érzés, hogy a magamfajta ember sem csak alattvaló lehet ebben az országban!”¹⁸

A rendszerváltás szűk időszakáról megőrzött általános emlék, hogy hirtelen felébredt a közügyek iránt az emberek érdeklődése. A politika és a rendszerbírálat már nem csak néhány ellenzéki ügye volt ekkor, hanem tömegeket vonzottak azok a rendezvények, ahol arról vitáztak, hogy milyen új struktúrákat kellene létrehozni a feltárulkozó szabadság világában. A programalkotás szellemi izgalma mellett a szaporodó új politikai és társadalmi szervezetek csatlakozási lehetőséget kínáltak azoknak, akik próbáltak tevőlegesen is részeseivé válni az új demokráciának. „Valami nyolc alternatív szervezet tagja voltam, és amikor már voltam az Örmény Menedékbizottságban, mert ilyenek voltak, aztán természetesen Erdély, akkor [...] létrejött a Magyar Zsidók Kulturális Egyesülete, és írtak, hogy jöjjenek el. Akkor már nem mondhattam, hogy nem vagyok otthon, amikor az örmények és az erdélyiek is az enyéim voltak.”¹⁹ A politikai aktivizálódás és a szovjet típusú rendszer erodálódásának a leglátványosabb és a legtöbbeket megmozdító eseményei a tüntetések voltak. Néhány interjúalany erkölcsi késztetést érzett magában arra, hogy jelenlétével növelje a tömeg, a civil társadalom erejét. Bár az egyes megmozdulások között olykor hosszabb szünetek is voltak, a rendszerváltás folyamatához asszisztálók emlékezetében a sorsfordító évek tüntetések sorozataként idéződött fel. „Már ötven felé jártam akkor, de családirag nagy demonstrálók voltunk! Jártunk a rendszerváltó nagy tüntetésekre, még félig betegen is. Mondhatni, hogy a rendszerváltást családi szinten, baráti körünkben egyaránt szívügyünknek tekintettük! A fiam a saját egyetemista barátai-val járt, ő akkor egyetemista volt, ő ott volt a brassói emléktüntetésen, amikor a Keletinél a rendőrmotorosok majdnem beleszorították őket a kiskocsi-vegybe. A barátaimmal, még női családtagok nélkül, ott voltunk a Hősök terén, azon a felemelő nagy erdélyi demonstráción, '88-ban Szent László napján. És mindjárt utána volt viszont a Duna Körnek egy nagy tüntetése, ahol a Vörösmarty térről mentünk a Kossuth térre. A Kossuth-téren forogtak körbe a lámpaoszlopokra szerelt kamerák!”²⁰

Ezekben az emlékekben az eufória, az erő, a győzelem megélése mellett olyan változások tudati képe is szorosan a rendszerváltáshoz kötődik, amiket sokan egyértelmű eredményként éltek meg, miközben néhány interjúalany múltidézésében a problémák felismerése is a rendszerváltással függ össze. Az értelmiségi visszaemlékezők itt vizsgált történeteiben az ország szuverenitásának a visszanyerése, a sajtószabadság, általában a lehetőségek kiszélesedése mellett a külföldi utazások előtti akadályok felszámolása szerepel a rendszerváltás legfőbb pozitívumai között. „Hál' Istennek, hogy kimentek az oroszok. Ez az én életemnek is, meg a 20. századnak is a nagy csodája. Tehát ez volt a legfőbb dolog, hogy innét elmentek. S nyilván, akkor az ember azt gondolta, vagy gondolhatta joggal – mert abban éltünk, hogy egy csomó mindent a diktatúra rovására szoktunk írni [...] –, ha ez a hadsereg megszűnt, elment, az ember azt gondolta, hogy a diktatúra is egy-kettőre lebomlik.”²¹

A pártállami rendszer sikeres felszámolását illetően, mint ahogy már utaltunk rá, aszerint oszlanak meg a vélemények, hogy kielégítette-e a visszaemlékezők demokráciával szembeni elvárásait, vagy sem a parlamentáris demokrácia kereteinek az akkori kialakítása. A legtöbb elbeszélő egyetértett azonban abban, hogy a korábbi ideológiai korlátok felszámolása, a szabadság, az önmegvalósítás, az érdekérvényesítés különböző formái tekintetében a rendszerváltás vitathatatlanul jobb életet teremtett a közvetlen múltbelinél; ezt még azok sem vitatták, akik egyébként baloldról bírálták a rendszerváltás megtörténtét.²² Különösen az ország határainak a megnyitása volt az, ami rendre előkerül a narratívákban. „Én a rendszerváltásnak olyan értelemben örültem, hogy ez valóban demokratikusabb rendszer, mint amilyen a korábbi állapot volt. Itt most tényleg választások vannak, tényleg többpártrendszer van. [...] Külön örömet okozott – és nem tudom elmondani, hogy milyet –, hogy van egy útlevelem a zsebemben, nem kell a szolgálati útlevelemet leadnom a cégnek.”²³ Az utazás szabadsága a rendszerváltás olyan eredménye lett, amit a rákövetkező években sem homályosított el az az osztályadalmi kiábrándulás, ami megtépázta a liberális demokrácia és a piacgazdaság működésébe vetett hitet. Az utazás ráadásul az értelmiségi életforma azon eleme volt, aminek a nagyon szűk keretek közötti liberalizálása a hatvanas évek elején is hozzájárult a pártállami rendszer konszolidálásához, a restriktciók teljes felszámolása pedig már az új demokratikus rendszer támogatottságát szilárdította meg azok részéről, akik a szabadságuk részeként tekintettek a világ megismerésének erre a lehetőségére. „Az a tény, hogy az útlevelet állandóan magunknál tarthattuk, szinte járványszerű utazási vágyat támasztott bennünk, mert ’90 után minden nyáron mentünk valahova Nyugatra! A lehető legolcsóbban, ismerősöknél, barátoknál szállva, néha csoportosan, de utaztunk: Németországba, Franciaországba, Belgiumba, Hollandiába és többször is Olaszországba! No, és a veleimi nyaralások során – a régi vasfüggöny utólagos és szimbolikus lebírásaként – még ha rövid utakra is, de rendszeresen átkeltünk Ausztriába!”²⁴

Az átmenet rövid időszakára vonatkozó emlékek sem egyöntetűen csak a siker különféle aspektusairól szólnak. A pozitív élmények előtérbe kerülése a narratívákban azon túl, hogy vélhetően a múlt eseményeinek a valós megélésen alapultak, annak is volt köszönhető, hogy számos emlékező elbeszélő a várakozás/illúzió-csalódás ívére építi a mondandóját, szembeállítva ezáltal a nyolcvanas évek végének a bizakodását a liberális demokrácia korszakában, vagyis az elbeszélés időpontjában érzett – erkölcsi, politikai, anyagi stb. okokra visszavezethető – kiábrándultsággal. „Utána ugyanúgy elkomorult az ég [felettem is], mint mindenki más fölött, aki rájött arra, hogy bizony nem elég a szabadságot akarni valaki ellen, valami mellett is kéne a szabadságot akarni.”²⁵ Az interjúk felvételeinek az idején uralkodó rossz társadalmi közérzet az emlékek megfogalmazásában is megmutatkozik, mint a várható problémák előrelátása. „Részben ujjongva, nagy örömmel, részben pedig egy picikét cinikusan

[éltem meg a rendszerváltást], azt látva, már némi élettapasztalattal, látva, hogy hol siklik félre. Picit előre látva már a történetet.”²⁶ Gazdasági válság, értékválság, munkanélküliség, elszegényedés árnyéka vetül rá ilyenénképpen 1989–1990 felidézett emlékére.

Történetek

■ A múlt emlékeit történetekbe ágyazva idézhetjük fel. Az életútbeszélések folyamában a narrátor olyan eseményekre is kitérhet vagy utalhat, melynek ő maga nem volt részese, és csak különféle forrásokból szerzett ismereteket közvetít, illetve értékel; alapvetően azonban olyan történetek láncolataként meséli el az élettörténetét, melyekben maga is játszott némi szerepet. Mivel olyanok emlékeit elemezzük ezúttal, akik kívülről voltak a rendszerváltást koordináló főbb eseményeken, a politikatörténet ezen momentumainak a felidézése, saját élmény híján, kimarad az ő múltidézésükből. Az interjúalanyok e helyett olyan történetek elbeszélésével szólnak a rendszerváltásról, amelyek arról tanúskodnak, hogy ráláttak az események egyes részleteire. Ezekben az epizódokban ők maguk a főszereplők. Amit elmesélnek, az az ő személyes hozzájárulásuk a rendszerváltás folyamatához. „Volt egy Habsburg Ottó-riport, ami akkor borzasztó nagy dolog volt. [...] Én akkor éreztem meg igazán, hogy rendszerváltás van. [...] Én délután 5 körül lementem a portára. Akkor a portán, szerintem most is, ilyen nyugdíjba ment belügyesek üldögéltek. És akkor azt mondtam az ott ülő rendésznek, hogy jó napot kívánok, le szeretnék adni egy nevet, jön hozzánk este Habsburg Ottó. Míg élek, nem felejtsem el, a pali fölnezzet, ez '89 márciusában volt, és azt mondja: – A király? Így, teljesen ellágyulva mondta. Mondtam, hogy nem, de afféle. És akkor elindultam fölfelé a lépcsőn, és visszaszóltam neki, hogy lehet, hogy jön vele valaki, azt is engedje be, legyen olyan kedves. Mire visszaszólt: De Horvát elvtárs, a királlyal mindig kíséret jön, ez csak természetes.”²⁷

Számos személyes történet mutatja be a visszaemlékezők közösség-szervező szerepét. A különféle körök, egyletek, társaságok megszervezését kezdeményező értelmiségiek ugyancsak kivették a részüket közvetlen környezetük mobilizálásából. „Én például szerveztem egy értelmiségi kört Földeákon, mindenekelőtt a pedagógusokat akarván bevonni egy kis politikai elelenségbe, természetszerűleg a magam szájíze szerinti politikai elelenségbe. [...] Az első alkalmakkor voltunk tán harmincan is. Törekedtem arra, hogy minél változatosabb programokat állítsunk össze, és igyekeztem aktivizálni.” Mások a közéleti érdeklődés felkeltése helyett, konkrét feladatok, például a menekültek segélyezésének a megszervezésében vagy a szakmai érdekvédelem terén találták meg 1989-ben és később is az alkalmat arra, hogy az átalakulás folyamatát segítsék. „Akkor jött a rendszerváltás. Kezdődött a Tudományos Dolgozók Szakszervezetének a megalakulásával, amiben természetesen benne voltam. Ott vol-

tam az alakuló ülésen, ott voltam az alapító tagok között. Nekem a Szövetkezeti Kutatóintézetről egészében nem volt valami nagyon nagy véleményem, de [...] amikor a Szövetkezeti Kutatóintézetet megszüntették,²⁸ akkor valami hihetetlen nagy tüzet vertünk. Akkor már a TDDSZ szerintem megvolt, vagy a TDDSZ alakulása előtt 1-2 héttel vagy 1-2 hónappal szűnt meg a Szövetkezeti Kutatóintézet, és akkor már ilyen sajtókapcsolatok révén el tudtunk eresztetni cikkeket újságokban, hogy mekkora dráma az, hogy megszűnik a Szövetkezeti Kutatóintézet, és hogy a magyar tudományosság mekkorát veszít azzal, hogy ez az intézet megszűnik.”²⁹

Az 1956-os forradalom, melynek átértékelése, majd mártírjainak az újratemetése szimbolikusan is utat nyitott a rendszerváltás előtt, helyi szinten is visszatért a közbeszédbe, de immár nem illegális keretek között a forradalom valós emlékképe. Visszaemlékezőink közül a forradalom emlékezetének felelevenítésében is tevőlegesen jártak el azok, akik maguk szintén részesei vagy tanúi voltak az egykori eseményeknek. Az ő emlékezetük középpontjában a forradalom emlékének az ápolása áll. „’88 decembere, karácsony előtt tartottunk egy értékelést, beszámolót ötvenhatról. Most azon gondolkodom, hogy ez nem október 23-án volt-e ’88-ban? Van róla videófelvétel, a hódmezővásárhelyi MDF birtokában, ezt ők szervezték. Ezen a megbeszélésen ott volt Lezsák is, Kószeg Feri, Rácz Sanyi, Csurka és én. Én tartottam a vásárhelyi ötvenhatos események alapján egy elviekre is kitekintő és minden szavában, mondatában ma is helytálló, beszédet.”³⁰ 1956 azonban nem csak az egykori forradalmárok ügyének számított. Az elhallgatás évtizedei után a forradalomhoz fűződő emlékek átbeszélése, egy új múltkép összerakása szintén a rendszerváltással kezdődött el, és folytatódott tovább az emlékezet helyeinek a kialakításával. A rendszerváltáshoz kötődő emlékek között ezért azok a történetek is ott szerepelnek, amelyek arról szólnak, hogy miként csatlakoztak az elbeszélők a forradalom hagyományainak ápolásához. Mivel 2010-ig nem volt olyan politikai erő, amelynek emlékezetpolitikája aláásta volna az 1956-os forradalom emlékét, a visszaemlékezők büszkén vállalhatták ezeket a tetteiket, beleépítve azokat a saját élettörténetükbe, ezáltal is demonstrálva 1956 hagyományainak az őrzését. „Volt az egyetemen egy emlékoszlop. Ezt eredetileg az akkori rektor saját dicsőségére készítette el, mert úgy vélte, hogy itt lesznek föltüntetve azon személyek, akik igen sokat tettek az egyetemért. Ez végül el is készült, de nem lett használatba véve. Ezt mi kinéztük és Prágay Dezsővel elrendeztük, hogy az legyen egy ’56-os emlékmű és rákerült egy emléktábla, hogy örök dicsőség a forradalomban és szabadságharcban elesett orvosoknak, mentőknek, hallgatóknak stb. Ott voltak megemlékezések is. Bizony szép kis, kemény megemlékezések voltak. [...] Ennek a szervezésében eléggé részt vettem, mert Prágay Dezső Münchenből nem tudta ezt organizálni. Övé volt a gondolat, nem az enyém, de azt gondoltam, hogy ez a minimum, amit én megtehetek, segítek, mert ez egy jó ügyet szolgál.”³¹

■ A fentiekben bemutattuk, hogy milyen tartalmakat hordoz a rendszerváltás emléke az itt vizsgált életúttörténetekben. Ha általánosítani kívánunk, akkor megállapíthatjuk azt, amit egyébként néhány elbeszélő maga is megfogalmazott, hogy 1989–1990-ben minden dolog változóban volt. A lelkesedés és a bizakodás élménye mellett a változásról őrzött benyomás tűnik döntőnek a rendszerváltás emlékezetében. Jóllehet kiválasztott visszaemlékezőink közül kevesek életében jelentett olyan komoly törést a politikai és gazdasági rendszerváltás, amiről beszámoltak volna, mint utaltunk rá, ők nem a rendszerváltás vesztesei voltak, de az akkor történeteket így is fordulópontként értelmezték. A rendszerváltás ezen interjúalanyok emlékezetében két, sok szempontból különböző világot választott el egymástól. „Mindannyian, akik Magyarországon éltünk, egyetértettünk bizonyos alapvető kérdésekben. Nagyon sok minden egyértelmű volt és éppen ez az egyértelműség olvadt el a rendszerváltás után. De akkor az, hogy minden tisztességes magyar ember úgy gondolja, hogy jó lenne, ha az oroszok kimennének a fenébe, az természetes volt, vagy, hogy jobb lenne Nyugatra többet utazni, vagy jobb lenne úgy élni, mint egy szabad demokráciában, ez mindenkinek a fejében természetes volt.”³² A letűnt és az új világ összevetésekor nem a fordulópont jelentőségének a felidézése és leírása a fontos, hanem a két korszak szembeállítása egymással. Az összetartozás-széthúzás egyike eleme volt a változó körülményeknek, amelyet mindannyiszor megemlítenek. A demokratikus mechanizmusok, a biztonságérzet, az értelmiség szerepe, a társadalmi értékek, és a hazafiság merülnek még fel olyan vonatkozásokként, mint amelyek megkülönböztetik egymástól a leváltott diktatúrát és az új, a demokratikus rendszert.

A múlt eme elbeszéléseiben a rendszerváltás – függetlenül annak későbbi politikai megítélésétől, amely rendszer felhánytorgatja a hiányosságait, a befejezetlenségét, és persze függetlenül megtörténtének a kategorikus tagadásától is – olyan szilárd mérföldkő, ami tagolja a személyes történelem, az egyéni sorsok narratív bemutatását. Az olyan időhatározók, mint a „rendszerváltás előtt”, a „rendszerváltás után”, „amikor megtörtént a rendszerváltás”, illetve ezek metaforikus változatai, mint például a „még nem jött a rendszerváltás, csak az előszele” fényesen bizonyítják, hogy a rendszerváltás viszonyítási pontként rögzült az érintettek kollektív emlékezetében. Rövid elemzésünkben bemutattuk azt is, hogy a második évezred elején még közkézen forgott számos olyan emlék a rendszerváltásról értelmiségi körökben, amely igazolta a liberális demokrácia társadalmi létjogosultságát. Úgy rögzült tehát egy történelmi esemény ebben a múltat illető egyéni és társas emlékezetben, melyre vonatkozóan régi és új történeteket lehet előhívni, és aminek az írásban (eredetileg a hangszalagon) rögzített lenyomataiból kikerekedhet végül a történelem képe a folyton változó politikai ideológiák ellenére is.

■ JEGYZETEK

1. Ld. Válogatott bibliográfia. In: Mink András (szerk.): *Rendszerváltás*. Osiris, Bp., 2018. 679–688.; Nyári Gábor – Szerencsés Károly: *Az 1989–1990-es rendszerváltás válogatott bibliográfiája*. In: Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Egy nemzet kétségek között. Adalékok Magyarország XX. századi történetéhez*. Kairosz, Bp., 2015. 193–215.
2. Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Napvilág, Bp., 2006.; Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Társaság, Bp., 2019.
3. Vásárhelyi Mária: *Rendszerváltás alulnézetben. Domináns véleményáramlatok, közkeletű ideológiák a rendszerváltás néhány sarkalatos társadalmi-gazdasági kérdéséről*. Pesti Szalon Kiadó, Bp., 1995.; Uő: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram, Pozsony, 2007.
4. Majtényi György: *Az elvesztett forradalom. Az 1989-es magyarországi rendszerváltás emlékezete, kontextusa és értelmezései*. Múltunk 2019/3. 4–28.; Somlai Katalin: „Új korszak, új kihívás rengeteg hihával”. *A rendszerváltás jobboldaliak emlékezetében*. In: Rainer M. János. (szerk.): *Ezerkilencszáznolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XXV. 1956-os Intézet Alapítvány – Kronosz, Bp. – Pécs, 2020. 51–89.; A Múltunk körkérdése a rendszerváltás 30. évfordulóján*. Múltunk 2019/3. 173–231.
5. A kifejezésről ld. Majtényi György: i. m.
6. VERITAS Történetkutató Intézet Oral History Archívum (a továbbiakban VERITAS –) 989. Életútinterjú Nagy Lászlóval (vegyésszmérnök). Készítette Kőrösi Zsuzsanna 2013-ban (Vasfüggöny-történetek).
7. VERITAS – OHA 860. Életútinterjú Udvardy Lászlóval (mérnök). Készítette Lugossy István 2007-ben.
8. A rendszerváltás évével való egybeesés csak a véletlen műve.
9. *A Múltunk körkérdése a rendszerváltás 30. évfordulóján*. Múltunk 2019/3. 197.
10. VERITAS – OHA 808. Életútinterjú Kartal Zsuzsával (költő). Készítette Kőműves Ágnes 2005-ben.
11. VERITAS – OHA 940. Életútinterjú Szegvári Péterrel (jogász). Készítette Molnár János 2009-ben.
12. VERITAS – OHA 859. Életútinterjú Petrusz Tiborral (katonatiszt, üzemgazdász). Készítette Varga Ágota 2007-ben.
13. Bozóki András szakaszolása. Lásd Bozóki i. m.
14. VERITAS – OHA 847. Interjú Dragon Pállal (vasesztergályos, újságíró, jogász). Készítette Vida Viktor 2006-ban (Duna Kör emlékezete).
15. VERITAS – OHA 734. Életútinterjú Kiss Tamással (jogász). Készítette Molnár Adrienne 2000-ben.
16. VERITAS – OHA 787. Életútinterjú Wilt Pállal (filmrendező). Készítette Lugossy István 2005-ben.
17. VERITAS – OHA 812. Életútinterjú Fogarassy Miklóssal (irodalomkritikus). Készítette Keller Márkus 2003-ban.
18. VERITAS – OHA 849. Életútinterjú Gereben Ferencel (szociológus). Készítette Göbl Gabriella 2006-ban.
19. VERITAS – OHA 808. Életútinterjú Kartal Zsuzsával (költő). Készítette Kőműves Ágnes 2005-ben.
20. VERITAS – OHA 849. Életútinterjú Gereben Ferencel (szociológus). Készítette Göbl Gabriella 2006-ban.
21. VERITAS – OHA 780. Életútinterjú Sára Sándorral (filmrendező, operatőr). Készítette Markovits Ferenc 2003–2004-ben.
22. VERITAS – OHA 729. Életútinterjú Dinnyés Illéssel (tanár). Készítette Ständeisky Éva 2000-ben.
23. VERITAS – OHA 851. Életútinterjú Réti Ervinnel (újságíró). Készítette Molnár János 2006-ban.

24. VERITAS – OHA 849. Életútinterjú Gereben Ferencel (szociológus). Készítette Góbl Gabriella 2006-ban.
25. VERITAS – OHA 923. Életútinterjú Bojtár Endrével (irodalomtörténész, műfordító). Készítette Gáti Tibor 2009-ben.
26. VERITAS – OHA 797. Életútinterjú Szurdi Andrással (filmrendező). Készítette Lugossy István 2005-ben.
27. VERITAS – OHA 848. Életútinterjú Horvát Jánossal (újságíró, médiaszakértő). Készítette Markovits Ferenc 2006–2007-ben.
28. 1989 november.
29. VERITAS – OHA 801. Életútinterjú Kőhegyi Kálmánnal (szociológus). Készítette Kőműves Ágnes 2005-ben.
30. VERITAS – OHA 763. Életútinterjú Kertész Dezsővel (orvos). Készítette Molnár Adrienne 2002-ben.
31. VERITAS – OHA 770. Életútinterjú Somogyi Jánossal (orvos). Készítette Keller Márkus 2003-ban.
32. VERITAS – OHA 912. Életútinterjú Marton Lászlóval (rendező). Készítette Markovits Ferenc 2008–2009-ben.

ROMSICS GERGELY

A BIRODALOM ELLEN: ÚJRAHANGOLT EMLÉKEZETPOLITIKA MAGYARORSZÁGON

Más kelet-közép-európai államokhoz, például Lengyelországhoz vagy Romániához hasonlóan a hazai kollektív emlékezet is egyes politikai közösségeken belül intézményesült, és máig csak kevésbé képes túlkerülni azok határain.

Populista emlékezet és birodalom

■ 2023 májusának elején Orbán Viktor, Magyarország miniszterelnöke széles nyilvánosság előtt gratulált az „európai bürokrátáknak”. Leszögezte ugyan, hogy az utóbbiak mélyen gyökerező ellenszenvet táplálnak a magyar kormány iránt, de elismerte, hogy jóhiszeműen együttműködtek Veszprém gazdag történelmi örökségének, Európa egyik kulturális fővárosához méltó elismertetésében. Szinte egy szuszra azonban a mindig, minden korban jelentkező birodalmi törekvésekre, a nemzetek Európájának nemes gondolatát kísértő sötét árnyra is figyelmeztetett. Nagy Károlyt, Napóleont, Hitlert és a brüsszeli bürokrátákat felemlítve az európai ügyekben a nemzetekfelettség elve ellen és a nemzeti szuverenitás megőrzésének a szükségesége mellett érvelt.¹ Míg a gratuláció kivételes pillanat maradt a magyar-európai viszony „miniszterelnöki szűrőn” át szemlélt történetében, addig a híreket akár csak felszínesen követők számára is nyilvánvaló: a birodalmiság ellenében tett, sokadszorra is nagy port kavarázó kijelentések a magyar kormány vezető személyiségei által képviselt történelemszemlélet lényegi elemét ragadták meg.

Ez a beszéd, mint annyi más hasonló megnyilatkozás, fontos elemzési feladatot

állít a történészek, az antropológusok és a politológusok elé egyaránt. Jelzi: végleg elmúltak azok az idők – nevezzük őket a posztszocializmus éveinek –, amikor a jobboldali emlékezetpolitika legfontosabb szimbolikus célja volt, hogy a kommunizmus áldozatainak európai emlékezetét emancipálja és kanonizálja (a holokauszt, a gyarmatosítások és az elnyomás/erőszak egyéb történeti eseményeihez hasonló kereteket alakítva ki számára). Ennek a régi törekvésnek a következménye volt a belpolitikai és szavazatokban mérhető hasznot ígérő megnyilatkozása, hogy kirekesszék a nemzet eszmei fogalmából az államszocializmus magát átmenítő elitcsoportjait; továbbá ebből fakadt a „jó nemzet” és a múltbéli gonosz urainak állandó szembeállítás, amely nem tűnt el ugyan végérvényesen a közbeszédből, de az elmúlt években szintén jelentősen csökkent a súlya az emlékezetpolitikai csatákban.²

Az ezzel a változással egyidejűleg egyre markánsabban jelentkező, a nemzetközi összehasonlíthatóságra is törekedve populistának nevezhető emlékezetnek kevés köze van immár a kelet-közép-európai kommunizmus bukása után a múlt értelmezése körül zajlott vitákhoz. A populista emlékezet- és történelempolitika újabb reprezentációi – kiállítások, beszédek, könyvek – mind arról tanúskodnak, hogy már nem a régi, a moszkovita kommunizmus öröksége jelenti a nemzetet fenyegető állítólagos legfőbb veszélyt: valójában az európai szuperállam sok évszázados kísértése-kísértete foglalta el ennek a baloldali és keleti utópiának a helyét. S miért jogos populistának nevezni ezt az új emlékezetpolitikát? Elsősorban azért, mert az európai integráció ebben az értelmezésben egy régóta fennálló birodalmi/imperialista hagyomány folytatásaként egy kizsákmányoló elit és az áldozattá tett *populus* közötti dualizmus gondolatán nyugszik. Az utóbbi újjászületésének a záloga a nemzeti keretekhez való meg- és visszatérés, és az előbbieket legyőzésével/kizárásával egy új, igazságos politikai közösség megalapítása, amely a nép „természetes” erkölcsiségét és történeti hagyományait tükrözi.³ Az emlékezés célja ebben a vonatkoztatási rendszerben a birodalmi, az idegen elitek soha sem múló nemzetellenes ambícióinak a feltárása, a jelenbeli politikai küzdelmeknek a múlt példái révén történő értelmezése.

Amint a fentiekből is kitűnik, a kortárs magyarországi emlékezetpolitika gyökerei kontinentális hatású és erejű emlékezetkultúrákig nyúlnak vissza. Az 1989 utáni nemzetközi rend kétségtelen válságával felerősödő, a transz- és szupranacionális liberális elitekkel szembeni ellenérzések olyan különböző szereplőket és mozgalmakat kötnek össze egymással, mint a trumpizmus vagy akár Benjamin Netanjahu kormányai, beleértve egy sor európai populistát is a Marine LePen vezette Rassemblement Nationaltól az Alternative für Deutschlandig.⁴ Mindezen populizmusok egyik közös jellemzője, hogy saját politikai közösségeik számára áldozati szerepet konstruálnak, felülbírálvá vagy akár meg is fordítva a gyarmatosításról, a kizsákmányolásról, az imperializmusról vagy az uralomról szóló kritikai narratívákat, melyek a közelmúltban az amerikai és európai fehérket el-

sősorban mint elkövetőket jelenítették meg.⁵ Az elmúlt szűk egy évtized – 2015–2024 – egyik meghatározó magyar emlékezetpolitikai trendje a fehér áldozatiság kurrens nemzetközi vonulatának az összekapcsolódása az ártatlan és a nagyhatalmak által sanyargatott nemzet hagyományos hazai toposzával, amelyet a német megszállás alább elemzendő emlékműve is kifejezett; ennek központi elemét képezi a teljes magyar társadalom áldozatközösségként való újraértelmezése. Az a gondolat kísért itt, hogy a valódi elkövetők mindig az idegenek és a nemzetből kiszakadt itthoni szolgálók voltak, míg az áldozatok – akár a zsidók, akár a romák, akár a többségiek – egyaránt magyarok voltak. Ezt a szemléletváltást gyakran nem a súlyának megfelelően kezeljük.

Magyarország kormánypártja, a Fidesz 14 éve van hatalmon, s az újszerű emlékezetpolitikai gyakorlatok kialakulását és elterjedését sokszor elfedi az állandónak tűnő politikai konstelláció. Pedig az elmúlt évtized során a magyar emlékezetpolitika színpada a „hagyományos” posztkommunista csatatérből egy rendhagyó arénává alakult át, ahol az antiliberális és antiimperialista, a szuverenitást a zászlajára tűző emlékezeti kultúra harca jelentkezik egy sokarcú, de egylényegűként értelmezett idegen hatalom – a birodalmi Másik – hol nyílt, hol burkolt hódítási kísérleteivel szemben.

A sokféle területen végbement átalakuláshoz kétségtelenül szükség volt az erőforrásokkal (a követőkkel, reprezentációs erővel, és pénzzel) rendelkező politikai szereplők kezdeményező részvételére, így az emlékezésnek nagyon is létezik egy voluntarista dimenziója.⁶ Fontos továbbá nyomon követni, hogy ez a tevékenység nagymértékben támaszkodott, támaszkodik a világ minden tájáról származó emlékezetpolitikai gyakorlatokra, melyeket a kollektív emlékezet iparosai integráltak a Magyarországon kiépülő új nemzeti-populista kánonba.⁷ Az így megszülető magyar történeti önképnek és szerepnek a kialakítása ilyenformán a nemzetek feletti, egyszerre liberális és imperialista Másikhoz viszonyítva történt-történik, egy átfogó múlttörténetet teremtve meg. Ez azt sugallja, hogy a mai állapotok az első világháború végével váltak a nemzetet magát fenyegető, immár évszázados kihívássá, amely önnön terjeszkedési vágya és a dogmatikus eszmeisége miatt akár még a totális ideológiákkal is rokonítható. Ezek alkotják tehát az új magyarországi emlékezetkultúra alapvető vonásait, melynek a megfelelő értelmezése csak a *tematikus állandóság* – kommunizmus/holokauszt/Trianon – mellett végbement *jelentésbeli átalakulás* megragadása révén végezhető el.

A nemzeti áldozatközösség alakzatai: a kommunizmus és a holokauszt emlékezete

■ A bevezetésben felvázolt átalakulás fontos összetevője a *posztkommunista emlékezetkomplexumnak* nevezett jelenség részleges meghaladása a múlt magyarországi diskurzusaiban. A nemzetközi szakirodalomban ez

a nyakatekert kifejezés a közelmúlt totalitárius örökségének és a tökéletlen demokratikus átalakulások emlékezetének a jelentőségét hangsúlyozza térségünkre tekintettel, rámutatva, hogy a múlt értelmezéséért folyó harcok elsődleges színtere a kommunista korszak, és a tétje az egykori bűnösök és a hazai utódpártok (vagy akár az újabb baloldali formációk) delegitimálása a nemzeti és/vagy liberális konzervatív erők által. Ez a minden kelet-közép-európai országban több fázisban zajló „emlékezetháború” fontos politikai és történeti törésvonalakat hozott létre, és 1989 után is még sokáig „forrón” tartja a totalitárius rendszerek emlékezetét.⁸

Más kelet-közép-európai államokhoz, például Lengyelországhoz vagy Romániához hasonlóan a hazai kollektív emlékezet is egyes politikai közösségeken belül intézményesült, és máig csak kevésbé képes túlkerülni azok határain.⁹ Michael Bernhard és Jan Kubik immár tíz éve megjelent színtetizáló kötete arra mutatott rá, hogy hogyan hatják át ezek a törésvonalak a mi régióinkban a nemzeti emlékezetkultúrákat, amelyek nem a múlt közös értelmezésére törekszenek, és nem is tanultak meg egymás mellett élni egyazon nemzeti keretrendszeren belül, elfogadva bizonyos minimális közös értékeket. Az ilyen széttöredezett rendszerekben „[a] múlt feletti viták közvetlenül kapcsolódnak ahhoz a vitához, hogy mely szereplők a legitimek, és ki rendelkezik így az intézmények kialakításának a jogával”.¹⁰

A 2010-es évekig a múlt értelmezéséért folytatott harc hazánkban is ezen fogalmakkal volt leírható. A szembenálló politikai táborok elsősorban a kommunista múltat instrumentalizálva vagy annak az epizódjait átértelmezve fordultak egymás ellen. Magyarországon, különösen a magyar jobboldal emlékezetpolitikájának az eredményeként fontos eszmei és fizikai emlékhelyek jöttek létre, amelyek a nemzeti és regionális történelmi tapasztalatok reprezentációját voltak hivatva biztosítani, miközben a politikai ellenfeleket egy baloldali totalitárius kísérlet örököseiként hiteltelenítették. Ezek az epizódok változatos formákban – a Terror Háza, a magyar történelem totalitárius rendszereinek szentelt múzeum 2002-es megnyitását is ideértve – újra és újra igazolták, hogy a kommunista emlékezet még mindig „forró”, és döntően képes megszabni a politikai identitásokat.¹¹

A magyar emlékezetpolitikának ez a „posztkommunista dimenziója” 2015–2016-ban kezdett alapvetően megváltozni. 2016-ra esett a magyarországi szovjetellenes forradalom 60. évfordulója, és egyben az utolsó nagyszabású megemlékezés a magyar demokrácia alapító eseményéről. Általános irányvonala a forradalomhoz csatlakozó, sőt azt vezető kommunisták reformszárnyának a marginalizálását és delegitimálását célozta a „pesti srácokként” emlegetett fiatal budapesti forradalmár férfi szabadságharcosok képének a megkonstruálásával.¹² Ez így a korábban kialakított kvázi konszenzusos emlékezetkultúra populista átalakítása volt, de egyben az utolsó alkalmat is jelentette a kiterjedt megemlékezésekre, sőt miniszterelnöki beszédekre is ebből az alkalomból. 2017-től kezdődően

a kormány az egymást követő évfordulókon rövidebb, gyakran Budapesten kívüli eseményeket szervezett, és általában került a Fidesz által a korábbi évtizedekben – még ellenzékben is – favorizált tömeges megemlékezéseket. Ebből a szempontból figyelemre méltó a 2021-es, azaz a 65. évforduló, amely Orbán Viktor beszédét leszámítva érdemi megemlékezés nélkül zajlott le. Annak ellenére történt ez, hogy a koronavírus-járvány utáni első évforduló volt (és 2021 nyarától kezdve a kormány más ügyekben számos alkalommal szervezett tömegrendezvényeket). A szovjet erőszakra emlékező újabb múzeum (a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítóhelyeként) is feltűnő csendben nyílt meg Budapest egy tömegközlekedéssel nehézkezesen megközelíthető volt ipari területén, és a látogatottsága is elenyésző maradt. A projekt az Orbán-kormányok első éveiből származott, de a megvalósulás felé vezető kanyargós úton egyre korlátozottabb léptékűvé vált, melyet a mérete és a helyszíne is tükröz.¹³ A szovjet kényszermunka egymillió áldozatának szentelt múzeum jórészt a nyilvánosság radarja alatt maradt, ahogyan előzőleg a Gulag áldozatainak az emlékével is történt.¹⁴

Végül a kommunizmus bukásának a 30. évfordulója is többé-kevésbé eseménytelenül zajlott. A Scorpions és a magyar Omega zenekarokkal, az előbbiek legendás *Wind of Change* című számával tartott koncert, a YouTube-on közzétett reklámspotok és egy kontextus nélküli installáció a Sziget Fesztiválon jelentették annak fő eseményeit.¹⁵ A rendezvény impresszáriója az a Schmidt Mária volt, aki a 2016-os, sokkal nagyobb szabású és kiterjedtebb megemlékezéseket is irányította, ezúttal azonban nem kapott hasonló támogatást és láthatóságot. Azon a markáns törekvésen túl, hogy Orbán Viktornak a magyarországi kommunizmus összeomlásában játszott szerepét kihangsúlyozzák, háttérbe szorítva a többi résztvevőt – többek közt a posztkommunista reformereket –, maga az üzenet sem volt mindig világos, így az emlékezés is kevésbé hatott harciasnak. A korábban állítólagos kommunista örökségeik és egykori szimpátiáik miatt kritizált – politikai vagy szellemi – ellenfelek korábban megszokott tetemrehívása megtörtént ugyan, de nem került kiemelt helyre.

A hivatalos politikai diskurzusban az 1956-ra való hivatkozások használata is megváltozott. 2020-tól kezdve, és 2022-ben tetőzve, a forradalmat egyre inkább az árulás és az elhagyatottság pillanataként pozicionálták úgy a kormányt támogató sajtóban, mint a kisebb formátumú, de természetesen továbbra is nagyszámú megemlékezésen. Ezt az árulást a megnyilvánulások bizonyossága szerint az Egyesült Államok és általában a „Nyugat” követte el, amelyek feláldozták a forradalmárokat, hogy elkerüljék a globális hatalmi egyensúly felborulását (tehát lényegében a szovjet kommunistákkal összefogva, a nemzetellenes baloldali erők burkolt szövetségét hozva létre). A forradalom emlékét ez az értelmezés olyan eszközként használta, amely immár arra hívja fel a politikai közösség, a nemzet figyelmét, hogy hiábavaló a nyugati nagyhatalmaktól megértést és tartós, önzetlen támogatást várni. 2022-ben ez a toposz még összekap-

csolódhatott a megvezetett, a nagyhatalommal „magyar módra” szembe szálló ukránokra tett utalásokkal is, akiknek a Nyugat általi „elveszejtése”, ebben az értelmezésben, éppen napjainkban zajlik.¹⁶

Ez az összetett, de az irányát tekintve mégiscsak világos hangsúlyeltolódás nagyban segített összhangba hozni az emlékezet korábbi antikommunista paradigmáját az ekkor kialakulóban lévő populista emlékezeti rendszerrel. Az utóbbi a nagyhatalmak és a transznacionális hálózatok keretében működő, egyszerre liberális és önző hatalmi elit, másrészt a szuverenitásra törekvő kelet-közép-európai kis nemzetek közötti létbeli ellentét demonstrálása köré épül, és az utóbbiak 1956-os (és akár még 2022-es) elárulása is jól beilleszthető ebbe a mintázatba.¹⁷ Az antikommunista retorika viszonylagos háttérbe szorulása pedig legalábbis „helyet csinált” a magyar emlékezet intézményeiben annak, hogy a legfőbb ellenség szerepét egy újfajta baloldal, a liberális-birodalmias kormányzatiság kísértete foglalhassa el.

A totalitárius kommunista múltra való emlékezéstől és annak politikai instrumentalizálásától való elfordulással nagyjából párhuzamosan, néhány év eltéréssel bontakozott ki az a szintén a magyar kormányhoz és támogatóinak az elitcsoportjaihoz köthető kísérlet, hogy a holokausztal összefüggésben lényegében az egész magyar társadalom egy közös áldozati identitás hordozójává nemesüljön. Ez nagyrészt a Konrad Adenauer és Helmut Kohl által a Német Szövetségi Köztársaságban az 1950-es és az 1980-as években felkarolt identitásprojektek mintájára történt, a történelmi felelősség vállalásával, egyben azonban annak a hangsúlyozásával, hogy az elkövetők olyan kisebbséghez tartoztak, akik elárulták a saját nemzetüket.¹⁸ Így a formális felelősségvállalás és a kollektív önfelmentés, az áldozatiság diskurzusai – egymáshoz részben idomulva – egyszerre működésbe léptek, a populista emlékezetpolitika második fontos tartóoszlopát alkotva ezáltal.

A történelem eme konceptualizációjának a formális kifejezése már a Fidesz szavazataival 2011–2012-ben megalkotott és elfogadott új alkotmány preambulumban is előfordul. A preambulumban 1944-et és az ország náci német megszállását a magyar múlt folyamatossága megszakadásának és a nemzeti szuverenitás elvesztésének az éveként határozza meg, amelyet csak 1989-ben sikerült visszaszerezni. A holokauszt fő szakasza így kikerül a szuverén nemzet történelméből, és a preambulumban a történelmi felelősséget egyenesen a „bitorlókra”, a megszálló németekre és azok magyar segítőire hárítja.¹⁹

Ez a történelmi perspektíva legnyíltabb módon a holokauszt-emlékévként 2014-ben felavatott megszállási emlékműben tárult fel. Az emlékmű a német birodalmi sas művészi átértelmezését jeleníti meg, amint leereszkedik a Magyarországot megtestesítő Gábor arkangyal alakjára. Az emlékművet kifejezetten az összes áldozatnak ajánlják: eszerint a zsidó szenvedés a tágabb értelemben vett magyar szenvedés részének tekintendő. Ezt erősíti az is, hogy a zsidó áldozatoknak nem hoztak létre kü-

lön emlékművet. A Sorsok Háza elnevezésű, a gyermekáldozatoknak szentelt külön projekt megvalósítása az emlékév körüli viták során végül elakadt. A felügyelet és a közreműködő szakértők többszöri cseréje után az elképzelés máig nem valósult meg, ahogy a kormányzati szóhasználatban is jellemző maradt a 2014-es, a zsidó szenvedést a nemzeti áldozat-közösséghez kapcsoló megközelítés.²⁰

Bár a nemzeti áldozatközösség gondolata a 2014-es holokauszt-emlékév idején olyan hazai és nemzetközi elutasításba ütközött, hogy az évfordulók kapcsán hasonló arányú emlékezetpolitikai kezdeményezésekre azóta sem került sor, a kollektív magyar áldozatiság tematikája mégsem veszett ki a közbeszédből. Különösen a német megszállás motívuma képezi annak olyan elemét, amely továbbra is instrumentalizálható, és kellően illeszkedik ahhoz a kerethez, amelyben mohó és idegen birodalmak fenyegetik a nemzet szabadságát és békéjét.²¹ A két princípium – a birodalmi és a nemzeti – konfliktusa révén a történelem elsődleges mozgatórugójává lép elő, amelyek mitikus (azaz örökké visszatérő) harcban állnak egymással. Hogy ennek alapján a holokauszt emlékezetének a kormányzat által kialakítani kívánt történetfelfogás birodalomellenes dimenziójában is lehet bizonyos funkciója, azt jól jelzi a bevezetésben már említett miniszterelnöki beszéd, amely magát Hitlert illesztette be a birodalmias, az elnyomó jegyeket öltő európai egységgondolat Nagy Károlytól az Európai Bizottságig tartó propagátorai közé.

A magyar emlékezetpolitika újrangszerelése és Trianon örökségei

■ A kormányzati történelmi emlékezet és történelempolitika populista átalakulása 2017–2021-ben, tehát a posztkommunista emlékezet háttérbe szorulása idején és a holokausztnak a magyar áldozatiság-történetbe való integrációját követően ért döntő szakaszához. Ebben az időszakban a magyar kultúra és nyelv egyik legfontosabb történeti metaforájának, Trianonnak az emlékezetében történt meg az átrendeződés. A magyar nyelvben rendkívül tág jelentéstartalommal használt kifejezés az első világháborús vereséget, az azt követő 1918–1919-es sikertelen forradalmakat és a Magyar Királyság felbomlását foglalja magába, mely többlépcsős folyamat formálisan az 1920-as versailles-i békeszerződés aláírásával zárult le, azonban utóéletének az egy évszázada során a kifejezés által hordozott jelentéstartalmak még inkább kibővültek.²²

1990 után a mainstream jobboldal leginkább a Laure Neumayer által eurorealizmusnak nevezett álláspontot tette magáévá, egy olyan platformot tehát, amely a nemzeti érdek védelmével magyarázza az euroatlanti integráció szükségességét, miközben a nemzeti célrendszer és szuverenitás feláldozását elutasítja, és Trianonra is ebben a kontextusban keres gyógyírt.²³ Ez azt jelenti, hogy fokozatosan háttérbe szorul, illetve tiltottá válik – a fősodorban mindenképpen – a revizionista beszédmód, de a nemzeti gyász, az igazságtalanság miatti panaszkodás hagyományai,

akárcsak a „régí ország” iránti nosztalgia is az államszocializmus alatti hibernációból visszatér, és újra intézményes diskurzussá lesz. Jobboldalon az 1998-as választásokon győztes, a Fidesz vezette koalíció ráadásul önmagában is a Trianonról való gondolkodás két eltérő és egymásnak részben ellentmondó mintáját egyesíti. A „hagyományos” nemzeti konzervatívok – a kiscgazdapárt java része és más, kisebb platformok – hajlamosak voltak a két világháború közötti establishment által követett diskurzushoz hasonlóan a szomszédos nacionalizmusok és a rövidlátó nyugati politikusok koalícióját emlegetni Trianon kapcsán, mely a történelmi Magyarország felszámolása mellett döntött, és ezzel destabilizálta, magyarán „balkanizálta” Kelet-Közép-Európát.²⁴ A liberális kamaszéveiket maguk mögött hagyó, de a gyűjtőpárt jellegét még nem elnyert Fiatal Demokraták ezzel szemben új paradigmát kínáltak: a veszteség és az áldozattá válás emlékének európaizálását, azokat a lehetőségeket hangsúlyozva, melyeket az európai uniós tagság kínál a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek életének békés javítására. Ez a diskurzus szakértői szintű hozzászólásokban, mindenekelőtt a párt kisebbségi „előadója”, Lőrincz Csaba írásaiban nyert először kifejezést.²⁵ A gondolat utóbb parlamenti hozzászólásokban és –, hogy az elgondolásnak kanonikus formát adjon – az új miniszterelnök, Orbán Viktor 1998 végén adott hosszú karácsonyi televíziós interjújában is megjelent. Ezen program szerint a szuverenitások földrajzilag nem mozdulnának el, de átalakulnának, fellazulnának, lehetővé téve a nemzet kulturális unióját. Ahogy Egedy Gergely összefoglalta a Fidesz megközelítésének a lényegét: „a mozgósító konzervativizmus a transzszuverenitás stratégiáját választotta, és igyekezett összeegyeztetni nemzetépítési törekvéseit az európai integrációval. Ez az opció a határváltoztatás gondolatáról való lemondást jelentette: a transzszuverén nacionalizmus, más néven ’virtuális nacionalizmus’, azt vallja, hogy a politikai közösségnek a nemzeti identitáson kell alapulnia, nemzetállam létrehozása nélkül.”²⁶

A Trianonra való emlékezés azonban nem alakult át a békeszerződés hatásainak „kijavításáról” szóló politikai diskurzus változásai nyomán. A populáris kultúra továbbra is a nemzeti veszteség és az áldozattá válás örökölt trópusait termelte újra. A Fidesz első kormányzati ciklusa alatt a parlamenti megemlékező beszédek kiscgazda – nemzeti konzervatív – koalíciós partnereire delegálta.²⁷ Ennél sokkal fontosabb volt ugyanakkor az 1918 előtti Magyar Királyság mindenki által könnyen felismert fizikai kontúrjainak a rehabilitációja. Így ez az ismerős földrajzi kép feloldhatatlanul kétértelmű mnemotechnikai jelölővé vált, amely formálisan a multietnikus államra utal, miközben a békeszerződésben és az annak következtében az etnikai közösséget ért igazságtalanságokra összpontosító diskurzussal párosul.²⁸ Az áldozattudatot kifejező beszédek és reprezentációk a régi államot mutatták fel, de az etnikum szenvedésére fókuszáltak.

Az emlékezés így kialakuló kultúrájának központi eleme volt tehát a gyász homályos fogalma és az áldozati státus, amely kibeszéletlen fe-

szültségben létezett a múlt európai integráció révén történő meghaladásának szintén jobboldali, innovatív gondolatával. A Fidesz ellenzéki évei alatt, az európai uniós csatlakozást követően és különösen a román EU-csatlakozás hazai vitái idején kezdett a történelem eme integráció révén véghez vitt meghaladása háttérbe szorulni magában a jobboldali nyilvánosságban és főleg a vezető politikusok megnyilvánulásaiban. 2010-től pedig fokozatosan megkezdődött a nagyhatalmak felelősségének hangsúlyozása, és az erős állam, valamint a magyar nemzet áldozatiságának a párhuzamos, noha egymásnak ellentmondó reprezentációinak a produktálása. A nemzeti összetartozás napját meghatározó törvény 2010-ben ilyen szempontból igazi hibridnek volt tekinthető, hiszen a magyar állami politikák hibáira is emlékeztetett, valamint határozottan a kilencvenes évek határokat meghaladó gondolatát őrizte meg – vegyítve ezeket a külső erők általi „szétszaggatás” és az áldozatsors egyéb metaforikus jelölőinek helyenkénti tobzódó használatával. A trend azonban az ezt követő években egyre világosabban megmutatkozott, és a nagyhatalmi felelősség – kisállami áldozatiság dualizmusa felé mutatott.

A teljes populista fordulatot azért tesszük a 2017–2020 közötti évekre, mert ekkor jelent meg végső és kiérlelt formájában a Trianon-emlékezet ezen újabb modulációja. Alapvetését legtisztábban Lázár János akkori miniszterelnöki kabinetfőnök fogalmazta meg, 2017-ben kijelentve: „az egész nyugati világnak adóssága van velünk szemben”, amit még vissza kell fizetnie. Megjegyezte továbbá, hogy hiányoznak a „bűnösséget elismerő és a békediktátumért bocsánatot kérő” megemlékezések és emlékművek, felsorolva „Párizst, a versailles-i palotákat, Felvidéket, Erdélyt, a Partiumot, a Vajdaságot és Kárpátalját”, mint a múltbeli sérelmek szimbolikus földrajzának az összetevőit, ahol a megbékélés az első világháború győzteseitől elvárt felelősségvállalás elmaradása miatt nem valósulhatott meg.²⁹

Lázár beszédmódja szinte magával vonta az Egedy által leírt „transzszuverén nacionalizmus” átkonfigurálását is. A gyakorlatban az egyesült Európa kínálta lehetőség helyett a hangsúly egyre inkább az anyaországra és annak erejére esett, amely a kisebbségi magyarok számára juttatásokat és forrásokat biztosító, Szent István birodalmának posztterritoriális helyreállítását jelentő államként működik. A kisebbségekért felelős miniszterelnök-helyettes, Semjén Zsolt 2012-ben amellet érvelt, hogy a Szent Korona alkotmányos öröksége „acélabroncs”, amely összetartja a magyar nemzet tagjait. Így a történelmi királyság konzervatív kultusza, amely 1945 előtt még a birodalmias revíziós törekvéseket jelölte, immár a magyar etnikumra és nemzetre utal. A már korábban elterjedt Nagy-Magyarország ikonográfiához kapcsolódva ez az elmozdulás is erősíti a Trianon-emlékezetbe kódolt kétértelműséget: az 1918 előtti soknemzetiségű ország képét és a hozzá kapcsolódó szimbólumokat továbbra is rutinszerűen, de olyan kontextusokban használják Magyarországon, amelyek az utódállamokban a magyar kisebbségekre és azok etnikai közösségként megfogalmazott igényeire utalnak.³⁰

Ez a többszörösen is adott kétértelműség – tehát a soknemzetiségű állam ikonográfiájának a magyar etnikai nemzetet ért veszteség jelzésére történő felhasználása – egy szinkretikus jellegű emlékezeti rendszer alapját képezi, amely egyesíti a fentebb bemutatott, a két világháború közötti gondolkodási áramlatok Trianon-olvasatainak egyes elemeit. Az etnikai magyarságra, a kisebbségi jogokra és a nemzeti –, de nem a területi – egység helyreállítására való összpontosítás a Horthy-rendszer népi kritikusa-inak és 1945 utáni utódainak az örökségét tükrözi. A történelmi királyság képének széles körű használatát viszont a két világháború közötti autoriter nemzeti-konzervatív berendezkedés kanonizálta. Az „egykor volt ország” képe által hordozott üzenet a magyarokat úgy pozicionálja, mint akiktől az idegen hatalmak elragadták a hazájukat. Ez a szinkretizmus pedig, amely a 2010-es évek kormányzati és kormánytámogató emlékezetének volt sajátos jellemzője, egyebek mellett a magyar emlékezet-politika populista fordulatának is a kiindulópontját jelenti.

A veszteség és az igazságtalanság fenti emléke hazai kontextusban az árulás narratívájával is összekapcsolódott. Az az elképzelés, miszerint a történelmi Magyarország felbomlásáért a progresszívek és a szocialisták viselnek közvetlen felelősséget, szintén a nemzeti konzervatív és radikális jobboldali hagyományból kölcsönzött elgondolás. A tördőfésmítosz magyar változata ma is, akárcsak a két világháború közötti időszakban, egy hanyag és gonosz „baloldal” létezését tételezi, amely a progresszívektől a kommunistákig terjed, és amelyet nemzetellenes programjuk egyesít. E nézet axiomatikus megfogalmazását kínálva, a Magyarország elleni baloldali agressziót az akkor az ellenzékot vezető Orbán Viktor 2005-ös tusványosi nyári beszédében tette a történelem állandó mozgatórugójává: „A baloldal, amikor csak teheti, ráront saját nemzetére.”³¹ Ezt az állítást különböző, az előbbihez fogható parafrázisokban újra és újra megismételte azóta a közéletet formáló értelmiség, és esetenként a magyar jobboldal egyes politikusai is hangoztatták, fenntartva ezzel a baloldali kontinuitás tézisé, amely diakronikus egységbe rendezi össze a századfordulós progresszió híveitől a jelen liberális és szociáldemokrata pártjaiig a teljes magyar baloldali hagyományt.³²

Kétségtelen, hogy ezek az elemek a magyar jobboldali emlékezetkultúrák részét képezték korábban is, s önmagukban nem a populista fordulat termékei. A magyar jobboldal Trianon-emlékezetébe a két világháború közötti hideg polgárháború folytatása már az 1990-es évektől kezdve beletartozott. Hibásak voltak a szomszédállamok, a nagyhatalmak, és persze a „gyenge” hazai baloldaliak egyaránt. Ebben a diskurzusban azonban a szereplők még elkülönültek egymástól. A békeszerződési rendszer és a gyengeségéért hibáztatott fiktív baloldal természetesen elválaszthatatlanul összekapcsolódott a végkifejlet létrehozásában, de a magyar történetpolitikának ez az iterációja különálló történelmi erőként őrizte meg őket. Az utóbbi a rossz célokat ügyetlenül igyekezett elérni, a békeszerződés hibáit mindamellet a francia rövidlátásnak, valamint a

magyar államiság és nemzeti egység kérlelhetetlen ellenfeleiként ábrázolt, gyakran gyalázott utódállami vezetőknek tulajdonították.

Ezt a kezdeti – „örökölt” – képletet az elmúlt két évben vezető kormánypárti értelmiségiek és magas rangú kormányzati személyiségek – köztük az ország három legkiemelkedőbb „emlékezetharcosa”, Orbán Viktor miniszterelnök, Kövér László házelnök és az emlékezés reprezentációinak legbefolyásosabb alakítója és több hivatalos évfordulás megemlékezés kormánybiztosa, Schmidt Mária történész – hangsúlyos megszólalásai alakították át. Az elmúlt száz éve gyengeségét meghaladó új rend egyszerre vindikálta magának a történelmi igazság meghatározásának lehetőségét, és a szenvedések száz évének lezárását az új magyar hatalmiság vagy „erő” jegyében, a határok feletti nemzetegyesítés fegyvertényét is a magáénak tudva.

A kormányzat emlékezetpolitikájának legfrissebb populista változatában a Párizs környéki béke igazságtalanságaiért immár nem az utódállamok imperializmusa és a francia biztonsági stratégia felel, egyszerűen a kozmopolita liberalizmus a fő bűnös. A konzervatív, keresztény és nemzeti Magyarországot, amely a globális kormányzás liberális projektjével összeegyeztethetetlennek bizonyult, e szerint az olvasat szerint több, párhuzamos akció révén semmisítették meg utóbbi korifeusai. Ezek közé tartozik a Woodrow Wilson amerikai elnök által képviselt terv egy új világrendről, és az ennek nevében végrehajtott külső és belső bomlasztó akciók hosszú sora. Ennek az állítólagos beavatkozásnak a finomabb mechanizmusait általában nem fejtik ki, ám két fontos elem visszatérően szerepel benne. Egyfelől nagy hangsúly esik a régió életébe való „beavatkozás” birodalmi/koloniális jellegére: a wilsonizmus egyszerre volt nagyhatalmi ármány és liberális ideológiai cselszövés, amely a nemzet fő ellenségeként meghatározott birodalmi hagyományhoz köti a szupranacionalizmus száz évvel ezelőtti (és persze mai) híveit. Másfelől a hazai progresszív mozgalom, a tágan értett magyar baloldal is a kozmopolita-liberális projekt leágazásaként és ügynökeként jelenik meg mindebben. A nemzet és a liberális kozmopolisz ellentéte – a részletek alapos felrajzolása nélkül is – tág keretet ad a történelem nemzetközi és hazai dimenzióinak az összekapcsolásához.

Ez a képlet hagyományosan a magyar nacionalizmus szempontjából a hagyományosan leggonoszabb történelmi aktorként szereplő szomszéd- és utódállami vezetők alakját szorítja leginkább háttérbe. Az új főgonosz mellett – a birodalom/nemzet dinamikára épített történelmi olvasatban – nem maradhat túl sok tér a többi kis nemzet bűnösségének a kifejtésére. Éppen ezért, és talán leginkább meglepő fordulatként a trianoni centenárium kapcsán a miniszterelnök maga hangsúlyozta több ízben is a regionális együttműködés fontosságát, és nevezte meg szövetségesként az egykori Magyar Királyság területeit anektáló régiós kisállamokat. Orbán Viktor személyesen és nyomatékosan kiemelte a beszédeiben a kis nemzetek közép-európai közösségét, mint a magyar önvédelem szükséges sarokkövét.³³

Egy ilyen közösség képes és hivatott ellenállni a betolakodó (gyakran a

kozmpolitizmus álcájában megjelenő) imperializmusoknak, amelyek kvázi időtlen kihívást jelentenek kívülről, illetve a magyar baloldal által alkotott ötödik hadoszlop formájában még belülről is. Ezáltal a trianoni emlékezet olyan komplex új kontextusba kerül, ahol a megnyilvánulások elismerik ugyan a régió belüli ellentéteket és konfliktusokat, de az önvédelem közös ügyéhez képest másodlagosnak, már-már testvérharcként értelmezik azokat. Az elsődleges felelősség terhe a kozmpolitizmus furcsa konstrukciójára hárul, nem utolsósorban azért, mert állítólag viszályt szított a sorsközösségben élő régiós nemzetek között.

Míg tehát a szomszédos utódállamok látszólag felmentést nyernek a történelmi Magyarország felbomlásában való bűnrészességük alól, az egyszerre globális és hazai baloldal felelősségének a kiemelése nagy hangsúlyt kap a politika beszédaktusokban és térbeli reprezentációkban egyaránt. Az Országgyűlés elnöke, Kövér László többször is úgy határozta meg a baloldalt, mint az internacionalizmus jegyében működő egységes organizmust, amely az első világháborút követően készségesen kirabolta és elajándékozta a nemzeti örökséget.³⁴ 2019-ban Schmidt Mária a háború végéről szóló kötetében és az előző év során a Várkert Bazárban nyílt kiállítás anyagaiban szintén erre helyeződött a legnagyobb hangsúly. Ez a nemzeti közösség és az azt elárulók közötti határvonalak meghúzásának ugyanazt a logikáját reprodukálta, amely a magyarországi holokausztemlékezetből ismerős: a német nácik és nyilas szövetségeseik olyan trópusok alkotnak, amely izomorf az új Európa liberális szupranacionalizmusának nemzetközi és hazai ügynökeiből megalkotott Trianon-alakzattal. Mindkét esetben maga a nemzet foglalja el az áldozat pozícióját, és bár a kiemelkedően sokat szenvedett konkrét csoportokat külön lehet definiálni és megemlékezni róluk (zsidók 1944-ben vagy magyarok az utódállamokban, kitelepítettek stb.), az ellenük elkövetett erőszak a nemzeti áldozattá válás tágabb történelmi kontextusában nyeri el végső jelentését.³⁵

A fent rekonstruált diszkurzív váltás nem feltétlenül tükröződik vissza az emlékezetpolitika teljes spektrumában. A 2020-ban a centenárium alkalmával felavatott nagy Trianon-emlékmű is elkülönül ettől a populista emlékezeti konstrukciótól. A 19. század végi magyarországi helységnevek összességét egy földbe vájt folyosó falára helyező emlékmű nem vádolja a magyar baloldalt, sőt még a felsorolt települések többségének az elvesztéséért felelősnek tartott nemzetközi hatalmakat sem. Más emlékművekkel együtt leginkább úgy tekinthető, mint ami a mnemonikus kultúra első, vagyis érzelmi rétegét képviseli, amely nagy vonalakban utal egy részleteiben meghatározatlan múltra, és amelyből ugyanakkor hiányzik az önreflexió. Ezt erősíti még inkább, hogy ez a mementó a teljes Magyar Királyságot gyászolja a településnevek révén, ám konkrétan nem fejez ki birodalmias nosztalgiát.

A hivatalosan a nemzeti összetartozásnak és a nemzeti közösségnek szentelt emlékművet azonban Orbán Viktor leplezte le, aki beszédében az LGBTQ-propagandára és a migrációra mint a „Nyugat” néven emleget-

tett alattomos ellenség újszerű eszközeire figyelmeztetett, miközben ismét a kisállamok közép-európai összefogására szólított fel. Mint fogalmazott, az emlékmű „felhívás, sőt sürgető kiáltás is azokhoz a közép-európai népekhez, amelyek életüket egy megújított keresztény világban képzelik el, hogy rá kell találniuk az együttműködés útjára, meg kell találniuk azt a formát, amely egyszerre garantálja nemzeti önállóságukat, a közép-európai népek szövetkezését, és hozzájárul az európai egységhez is”. Minden utalás hiányzott viszont az utódállamok imperializmusaira és a szomszédok saját nemzetépítő asszimilációs buzgalmára, vagyis olyan trópusok „estek ki” a beszédből, amelyek az elmúlt száz évben a magyar jobboldal trianoni diskurzusát mindvégig meghatározták annak szinte minden alakváltozatában.³⁶ Kövér László pedig arra mutatott rá, hogy a versailles-i – azaz a birodalmias – szellemiség örök, akárcsak a kis nemzetekre állandóan leselkedő veszély is egyúttal. A fő különbség a jelen és a múlt versailles-i rendszere között szerintem abban áll, hogy száz évvel ezelőtt a nagyhatalmak csak a magyar nemzet létét tagadták, míg ma általában a nemzetek létét tagadják.³⁷ A centenáriumi megemlékezések idejére kijegecesedett populista Trianon-fogalom a globális liberális kormányzatiság elleni széles körű küzdelembe ágyazott diszkurzív konstrukcióként, afféle történelmi figyelmeztetésként szolgál a mai Közép-Európa populista lázadói számára.

Konklúziók

■ Az elmúlt bő egy évtizedben (2012–2023) újjáalakult a magyarországi kollektív emlékezet. Ez a tanulmány három „emlékezeti vektort” határozott meg, amelyek ma másféle „hasznos” múltak felé mutatnak, mint amilyenre 2010–2012 előtt mutatkozott sürgető igény. Amikor 2010-ben az Orbán Viktor vezette Fiatal Demokraták átvették a kormányhatalmat, az 1989–1990-es rendszerváltás óta ellenzékben és kormányon képviselt antikommunista diskurzus meghatározta a jobboldal emlékezetkultúrájának magját. Idővel azonban az Orbán-kormány identitáspolitikája és a kormányt körülvevő, egyre jelentősebb emlékezés-ökoszisztéma egyaránt átalakult. A kormányzati beavatkozások eredményeként a nyilvános emlékezet elmozdult a „hagyományos” kelet-európai nemzeti konzervatív mintától egy tisztán populista emlékezetkultúra felé, melyet a saját diskurzusa szerint egyfelől az újrakonstituált nemzet, másfelől a nemzetközi elitekből és hazai kiszolgálóikból álló transznacionális-birodalmias hálózat között feszülő ellentét határoz meg. A történelem funkciója az emlékezés tekintetében elsősorban az, hogy mitikus jegyekkel ruházza fel ezt a szembenállást, demonstrálva a konfliktus állandóságát, és időnkénti visszatérését. 1956 kapcsán kommunisták helyett a kommunistákkal kiegyezők, a holokauszt kontextusában a magyar közigazgatás – vagyis a végrehajtók – helyett a nácikra és a nyilasokra, Trianon ürügyén az éhes szomszédok és a vak franciák helyett a nemzetrontó kozmopolita liberalizmusra helyeződik nagyobb hangsúly, mint korábban.

Ez a váltás felerősítette a trianoni emlékezetben mindig is jelen lévő áldozati narratívát, de ami talán ennél is fontosabb: a felelősséget a nemzetek feletti liberális kormányzatiság csak szavakban felszabadító, valójában birodalmias gondolkodásuként ábrázolt korabeli képviselőire hárította. A trianoni emlékezet újrafogalmazása, beleértve a végső soron a régió kis nemzetei között létrehozandó szolidaritás gondolatát is, egy olyan közép-európai közösséget képzel el, amely ugyanazokkal a hatalmakkal szemben jönne létre, amelyek a Magyar Királyság pusztulását is okozták. E közösség alapjául az a „régións populista” felismerés szolgálhatna, mely szerint a birodalmi beavatkozások jelentik a térségben a legfőbb bajt, és az itteni kis(állam)ok a kezdettől azzal a feladattal szembesülnek, hogy ellenálljanak ezen beavatkozásoknak. A náci népiítés, a szovjet elnyomás és a liberális kormányzás mind-mind ugyanannak az örök birodalmi elvnek a kifejeződése, amely megfosztja a nemzeteket a saját elidegeníthetetlen identitásuktól, és az elmék manipulálásával éppúgy uralkodik rajtuk, mint ahogy nyers erő segítségével is ezt teszi. Így az is láthatóvá válik, hogy Trianon továbbra is az a trópus, amely összetartja Magyarországon a történelmi nagy narratívákat, de a jelenlegi hivatalos emlékezetdiskurzus és történelempolitika a maga birodalomellenes fókuszával erősen különbözik attól a konvencionális revizionista nacionalizmustól, amellyel főleg a nemzetközi sajtóban szokás rendszeresen vádolni a Fideszt.

Fontos, hogy a történelem ezen populista értelmezése teszi lehetővé, ahogy azt Orbán Viktor miniszterelnök a trianoni emlékmű leleplezésekor mondott 2020-as beszédében is kifejtette, hogy a tág értelemben vett jobboldali populista képzelet különböző elemeit egységbe lehessen kovácsolni. Ebben a fentebb idézett szónoklatban Orbán megnevezte a keresztény Európa progresszívek általi „elrablásáról” szóló mitotoposzt, a nemi szerepekre (!) is kiterjedő „természetes” rend körüli regionális szolidaritás szükségességét, azt sugallva ezáltal, hogy a populista nacionalizmusok regionális koalíciójára minél hatékonyabb ellenállás miatt van égetően nagy szükség.

A 20. századi kollektív történelmi emlékezetnek a fenti minták szerinti magyarországi populista átkomponálása egyrészt egyedülálló eset, mivel egy kivételesen erős, centralizált kormányzat űzi ezt a történelempolitikát, építve az anyagi és eszmei erőforrások feletti egyre növekvő befolyására. Ennek a ténylegesen hatékony identitáspolitikának itt most csak egy konkrét részletét tárgyaltuk. Mégis az elemzés azt sugallja, hogy érdemes megvizsgálni a régióban és azon túl más populista eszmerendszereket is. Az a gyakorlat, amely a mind erősebb transznacionális folyamatokkal – még az emlékezetpolitikában is! – szemben állva kísérletezik a nép/nemzet megmentésével az örök politikai Másikként értelmezett birodalmias alternatívák fenyegetésétől tartva, számos más országban is megfigyelhető. Velük egybevetve a Trianon-diskurzust újrahangoló magyar történelem- és identitáspolitika sajátos jegyei is könnyebben láthatóvá tehetők.

■ JEGYZETEK

1. Czinkóczi Sándor: *Orbán levezette, hogy Hitler európai egységről álmodozott*. 444.hu 2023. május 12. <https://444.hu/2023/05/12/orban-levezette-hogy-hitler-is-europai-egyseregrol-almodozott>
2. Timothy Frye: *Building States and Markets After Communism. The Perils of Polarized Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 144–167.; John-Paul Himka: *Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist East European Historical Narratives*. Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes 2008/3–4. 360–370.
3. Ernesto Laclau: *Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics*. Critical Inquiry 2006/4. 646–680.
4. Zombory Máté: *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Kijárat Kiadó, Bp., 2019. 28–32.; Stéphane Wahnich: *Les signifiants de Marine Le Pen*. Savoirs et clinique 2017/2. 80–89.; Paul Waldman: *How Trump and the Republicans Wield the Politics of Victimhood*. Washington Post 2018. október 29. <https://www.washingtonpost.com/blogs/plum-line/wp/2018/10/29/how-trump-and-republicans-wield-the-politics-of-victimhood/>
5. Jan Kubik – Michael Bernhard: *A Theory of the Politics of Memory*. In: Uők., eds.: *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford University Press, Oxford – New York, 2014. 8.
6. Zsolt Enyedi: *Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe*. Journal of Political Ideologies 2016. 1. sz. 9–25.; Uő: *Populist Polarization and Party System Institutionalization*. Problems of Post-Communism 2016/4. 210–220.
7. Zombory Mátté: i. m. 71–90.; Isaac F. Young – Daniel Sullivan: *Competitive Victimhood: A Review of the Theoretical and Empirical Literature*. Current Opinion in Psychology 2016. 30–34.; Maria Mäklsoo: *Memory Must Be Defended: Beyond the Politics of Mnemonical Security*. Security Dialogue 2015/3. 221–237.
8. John-Paul Himka: i. m.
9. Michael Bernhard – Jan Kubik: *The Politics and Culture of Memory Regimes: A Comparative Analysis*. In: Uők., eds.: i. m. 275–277., 291–292.
10. Jan Kubik – Michael Bernhard: i. m. 29.
11. Zombory Mátté: i. m. 168–172., 178.; Mark Pittaway: *The 'House of Terror' and Hungary's Politics of Memory*. Austrian Studies Newsletter 2003/1. 16–17.; István Rév: *The Terror of the House*. In: Robin Ostow, ed.: *(Re)Visualizing National History: Museums and National Identities in Europe in the New Millennium*. University of Toronto Press, Toronto, 2008. 47–89.; Hedvig Turai: *Past Unmastered: Hot and Cold Memory in Hungary*. Third Text 2009/1. 97–106.; Gábor Gyáni: *The Memory of Trianon as a Political Instrument in Hungary Today*. In: Alexei Miller – Maria Lipman, eds.: *The Convolutions of Historical Politics*. Central European University Press, Bp., 2012. 92–94.
12. Pesti srácok emlékpark nyílt a Józsefvárosban. Origo 2016. szeptember 23. <https://www.origo.hu/itthon/2016/09/pesti-sracok-emlekpark-nyilt-jozsefvaros>
13. *A pokol bugyrai – új GULAG-kiállítás egy atombunkerben*. Magyar Múzeumok Online, 2017. szeptember 25. <https://www.magyarmuzeumok.hu/cikk/a-pokol-bugyrai-uj-gulag-kiallitas-egy-atombunkerben>
14. Erről bővebben szól a *Korunk* e számában Stark Tamás tollából származó tanulmány – a szerkesztő.
15. Szalai Szilárd: *Schmidt Mária a PS-nek: A kommunisták azt hitték, a nép majd elfelejti, hogy ők a gyilkosok*. Pesti Srácok 2019. június 16. <https://pestisracok.hu/schmidt-maria-a-ps-nek-a-kommunistak-azt-hittek-a-nep-majd-elfelejti-hogy-ok-a-gyilkosok-video/>
16. *Orbán Viktor ünnepi beszéde a Mindszentyneum ünnepi megnyitóján*. Miniszterelnök.hu, 2022. október 23. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-unnepi-beszede-a-mindszentyneum-unnepi-megnyitojan/>
17. Schmidt Mária: *A nemzeti oldal szembemegy a birodalmi ideológiával*. Index 2020. december 16. https://index.hu/belfold/2020/12/16/schmidt_maria_interju_konyv/

18. Joerg Hackmann: *From National Victims to Transnational Bystanders? The Changing Commemoration of World War II in Central and Eastern Europe*. Constellations 2009/1. 167– 181.; Ferenc Laczó: *Caught Between Historical Responsibility and the New Politics of History. On Patterns of Hungarian Holocaust Remembrance*. In: S. Mitroiu, ed.: *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015. 191.
19. Ungváry Krisztián: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a 20. század történetéből*. Jaffa, Bp., 2014.; Henriett Kovács and Ursula K. Mindler-Steiner: *Hungary and the Distortion of Holocaust History. The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014*. Politics in Central Europe 2015/2. 53.
20. Henriett Kovács and Ursula K. Mindler-Steiner: i. m. 59.
21. Schmidt Mária: *Tojás héj nélkül, ország határ nélkül*. Schmidtmaria.hu, 2017. május 19. <https://schmidtmaria.hu/tojas-hej-nelkul-orszag-hatar-nelkul> [Az írás eredetileg a Látószög blogon jelent meg.]
22. Zahorán Csaba: *A trianoni labirintus: A Trianon-jelenség és okai a mai magyar közgondolkodásban*. In: Szalai László, szerk.: *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Bp., 2013. 9–54., különösen: 36–47.
23. Laure Neumayer: *Euroscpticism in Central Europe*. In: Stanislav J. Kirschbaum, eds.: *Central European History and the European Union. The Meaning of Europe*. Palgrave-Macmillan, Basingstoke, 2007. 159–178.
24. Attila Ágh: *The Politics of Central Europe*. SAGE, London, 1998. 62–65.
25. Lőrincz Csaba: *Félfordulat a regionális és kisebbségpolitikában. A magyar regionális és kisebbségpolitika koncepciójának kritikája*. In: Lőrincz Csaba – A mérték. Egybegyűjtött írások tőle és róla. Pro Minoritate, Bp., 2010. 184–202.
26. Egedy Gergely: *Conservatism and Nation Models in Hungary*. Hungarian Review 2013/3. 66–75.
27. Romsics Gergely: *Trianon a Házban: A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején, 1990–2002*. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla, szerk.: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2006. 47.
28. Zombory Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Bp., 2011. 109–116.
29. Medvegy Gábor: *Lázár szerint az egész nyugati világ adósunk Trianonért*. 24.hu, 2017. május. 31. <https://24.hu/belfold/2017/05/31/lazar-szerint-az-egesz-nyugati-vilag-adosunk-trianonert/>
30. Semjén Zsolt: *Nemzetpolitika*. Budapest, Szent István Társaság, 2012. 10–12.
31. *Békejobb vagy balegyenes?* Political Capital, 2005. júl. 29. https://politicalcapital.hu/konyvtar.php?article_read=1&article_id=1380
32. Panyi Szabolcs: *A baloldal nem szereti a magyarokat, azért, mert magyarok*. Index, 2015. július 25. https://index.hu/belfold/2015/07/25/magasra-tette_a_lecet_orban_az_illiberalis_allammal_de_mi_jon_most/2015/07/25/a_baloldal_nem_szereti_a_magyarokat_azert_mert_magyarok/
33. Orbán Viktor ünnepi beszéde, Sátoraljújhely. Miniszterelnökség.hu, 2020. június. 6. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-unnepi-beszede-4/>
34. Kövér László: *A baloldal több, mint száz éve újra és újra rátámad a saját nemzetére*. Pesti Srácok 2020. június. 3. <https://pestisracok.hu/kover-laszlo-a-baloldal-tobb-mint-szaz-eve-ujra-es-ujra-ratamad-a-sajat-nemzetere/>
35. Schmidt Mária: *Új világ született 1918–1923*. KETTK, Bp., 2019. A kiállításához ld. <https://ujvilagszulett3.elsovilaghaboru.com/>
36. Bernáth Lackó: *Migránsozással és szírványozással avatta Orbán a Trianon-emlékművet*. Mércse.hu, 2020. augusztus 20. <https://merce.hu/2020/08/20/migransozassal-es-szivarvanyozassal-avatta-orban-a-trianon-emlekmuvet/>
37. Kövér László: *Trianon nem csak történelmi múlt, hanem velünk együttélő folyamatos jelen is*. Hír TV, 2020. június 4. <https://hirtv.hu/ahirtvhirei/kover-laszlo-trianon-nemcsak-tortenelmi-mult-hanem-velunk-egyuttelo-folyamatos-jelen-is-2502764>

ABSTRACTS

Balázs Bazsalya

■ *Trianon's Memory in the Hungarian Public Opinion*

Keywords: *Trianon, memory, public opinion*

The intellectual and political debates surrounding the Treaty of Trianon continue to play a significant role in Hungarian public life today. However, findings from a representative survey conducted on the centenary of the treaty reveal that these debates are less prominent in public opinion, where a broader consensus appears to have formed regarding the perception of "Trianon". According to this consensus, the treaty is viewed as unjust and excessive. At the same time, explanations emphasising external factors, particularly the nationalist movements in Central Europe and the geopolitical ambitions of the victorious great powers, dominate public reasoning regarding the causes leading to the treaty. Explanations focusing on internal factors, such as the poor decisions of the political elite at the time or Hungary's prior nationality policies, appear far less prominently. Objective knowledge about the treaty is also lacking: more than half of the Hungarian population cannot recall the exact year of its signing. This suggests that while the perception of "Trianon" remains a significant topic within the intellectual and political discourse, it is more prominently represented as a form of cultural memory in public opinion and less as an event that shapes national identity.

Andrea Fehér

■ *Genealogical Memory and Awareness: The Family Archives of the Pataki Family*

Keywords: *Pataki family, Transylvania, family archives, genealogical memory*

This article discusses a unique family archive from early modern Transylvania. The archive's distinctiveness lies in the self-documentation efforts of

successive generations of the Pataki family – intellectuals, primarily doctors – who produced numerous introspective and chronicle-like ego documents. Above all, it highlights the "loving care" with which the Pataki family preserved the written memory of their ancestors over three centuries. I will explore the construction and curation of the family archive through an inclusive examination of the Pataki family archives and the personal legacy of Jenő Pataki, which is inextricably linked to it. By approaching the archive not only as an object but also as a subject of enquiry, this paper focuses on the motivations of the family members involved in its creation. It examines how and why these repositories came into being, as well as the reasons later generations restructured, reshaped, and refashioned family memory.

Gábor Gyáni

■ *What Do Aristocratic Memoir Authors Remember, and How?*

Keywords: *emigrant Hungarian aristocrats, memoirs*

In examining the memoirs written by emigrant Hungarian aristocrats after 1945, it becomes evident that most are shaped primarily by a nostalgic memory of a once-existent Eden in which they were born, prior to the decline of the aristocracy at the end of World War II. Although these authors often lived in the West for several years or even decades, the image of their youthful past – connected to prewar Hungary – remained largely unaffected by the life experiences gained in the democratic Western world. The reason for this may partly lie in the fact that most of the memoirs were written during the Cold War, a period when the victimhood status of the prewar elite under Communist rule could render even the aristocracy an appealing social phenomenon. This suggests that the long-lasting effects of their original socialization provided a stable and enduring psychological foundation for both their personal and group identity.

Éva Kovács

■ ***“Post-testimony”: The Place of Witness in the Historical Narration of the Shoah***

Keywords: *“post-testimony”, Shoah, historical narration*

For a long time, the analysis of survivors' testimonies did not find its way into historical writing. When it did, these testimonies were often used merely as illustrations of victims' personal experiences within the Grand Narrative of historians. Over the past 20 years, however, with the opening of several digital oral history archives, these testimonies have become regular sources for historians. Additionally, the memory culture of the Shoah has fundamentally changed in the West since 1989, with the most significant change being the widespread introduction of the concept of trauma. It is widely recognised in psychological and sociological research on Holocaust testimonies and other ego documents that specific analytical methods are required for digital collections. However, Holocaust historians working with these sources have rarely applied such methods. This paper proposes sociological techniques for using and interpreting personal accounts in historical writing. It also examines the historical use of large testimony collections, drawing on current case studies of the Holocaust in Hungary.

Gergely Romsics

■ ***Against the Empire: Retuned Memory Politics in Hungary***

Keywords: *retuned memory politics, Hungary*

Hungarian mnemonic practices have transformed over the past decade. Among these changes is a decline in the prominence of remembering communist crimes, alongside efforts to reposition the nation as a community of victims of crimes committed by great powers. Based on these observations, this paper argues that Hungarian public memory no longer aligns with the established post-communist me-

memory framework. It is more appropriate to label it as populist, as Hungarian government practices are comparable to populist movements and politicians from Europe and beyond. Moreover, this emerging memory culture is fundamentally configured around the notion of a struggle between a people and their supranational or imperial oppressors. This paper analyses how this threat is constructed, particularly through mnemonic practices, with specific reference to the recent government-driven reinterpretation of the Trianon peace treaty and its aftermath. This reinterpretation has become a signifier of the destructive effects of cosmopolitan liberalism on a Central Europe of nations.

Katalin Somlai

■ ***“The Regime Change Has Arrived”: The Memory of the Regime Change in the Life Histories of Intellectuals and Professionals***

Keywords: *regime change, Hungary, memory, intellectuals, professionals*

The memory of Hungary's political transition of 1989, particularly in the context of public discourse, attracted scholarly attention soon after the events due to perceived failures in parliamentary democracy and a decline in social solidarity. Ongoing political challenges, which shape and define social identity, have sustained persistent scholarly interest in the memory of this transition. This paper explores how the transition was remembered at the turn of the millennium from a middle-ground perspective. We investigate whether the revolution lost its significance for intellectuals from the middle strata of Hungarian society – those who, as part of the cultural, scientific, and bureaucratic sub-elite, did not play a central role in collective decision-making or institutional reform but nonetheless contributed to the transformation from a secondary position. By virtue of their social status, these individuals later influenced the perspectives that shaped the

memory of the regime change. Our findings are based on the analysis of 89 life-course interviews conducted between 1997 and 2010.

Tamás Stark

■ ***Memory of the Soviet POWs: From Silence to the Distortion of History***

Keywords: *Soviet forced labor camps, Hungary, memory*

The issue of approximately 700,000 Hungarian POWs who spent many years in Soviet forced labor camps was an absolute taboo under Communism. It gained public attention only in the aftermath of its collapse. Dozens of memoirs were published, alongside a few reports and documentary films. Additionally, organizations were established to preserve the memory of the former prisoners. However, early representations received little attention in the 1990s and 2000s, even in historical writing. The government declared 2016 and 2017 as Gulag Memorial Years, which provided new impetus for research in this field. New sources were made available through recollections. Regarding historical policy, the government incorporated the prisoners' stories into its anti-Western memory narrative, claiming that the USA was responsible for the tragic fate of the prisoners. However, these suggestions have not yet infiltrated academic historical discourse.

Orsolya Völgyesi

■ ***György Bulányi's Alternative Church History: The Relationship Between the Basis Communities and the Hungarian Catholic Hierarchy in the Decades After 1945***

Keywords: *György Bulányi, alternative church history*

After the Second Vatican Council, the community church model began to find followers even in Hungary at the underground level. These developments mainly took the form of the Regnum Marianum and the Bokor base community, founded by the Piarist monk György Bulányi in the late 1960s. A new way of experiencing belonging to the Church was closely aligned with the synod's vision of the Catholic Church, but this was precisely why the communist state considered it very dangerous, as it represented an autonomous organization and opposition to the official Church. The rhetorical structure of the alternative church history elaborated by Bulányi made it clear that the Bokor movement was intended to represent the common memory not only of the Piarist monk but also of the community as a whole. Our paper aims to present the cornerstones of this narrative, which defines the most important arguments for the identity and self-understanding of a religious community marginalised from the Church in the 1980s.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

Gyáni Gábor (vendégszerkesztő),
Kovács Kiss Gyöngy

Bazsalya Balázs (1979) – szociológus,
kutatásvezető, Soreco Research Kft.,
Budapest

Fehér Andrea (1981) – történész, PhD,
egyetemi adjunktus, BBTE, Magyar
Történelmi Intézet, Kolozsvár

Gyáni Gábor (1950) – történész, az
MTA rendes tagja, professor emeritus,
HUN-REN BTK Történettudományi
Intézet, Budapest

Kalló Angéla (1976) – képzőművész,
Kolozsvár

Kovács Éva (1964) – szociológus, PhD,
tudományos munkatárs, HUN-REN TK
Szociológiai Intézet; Vienna Wiesenthal
Institute for Holocaust Studies,
Budapest – Bécs

Romsics Gergely (1977) – történész,
PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-
REN BTK Történettudományi Intézet;
Richard Plaschka Fellow, Institut für
Osteuropäische Geschichte,
Universität, Wien

Somlai Katalin (1968) – történész,
1956-os Intézet Alapítvány, Budapest

Stark Tamás (1959) – történész, az
MTA doktora, HUN-REN BTK Törté-
nettudományi Intézet, tudományos
tanácsadó, Budapest

Völgyesi Orsolya (1968) – történész,
PhD, tudományos munkatárs, HUN-
REN BTK Történettudományi Intézet,
Budapest

TÁMOGATÓK

Nemzeti
Kulturális
Alap

„Az teljesen világos, hogy az egodokumentum referenciális haszna elsősorban nem a reáltörténelem valós tényeinek a megismerésében rejlik, jóllehet bizonyos »tények« olykor valóban csak belőle tudhatók meg. Valójában az emberi tapasztalat és a cselekvés motivációja szempontjából van vagy lehet kulcsszerepe a személyes tanúságtételnek a történelmi megismerés számára.”

(Gyáni Gábor)

ISSN 1222 8338

9 771222 128330 4 2 4 0 1 1

10 LEJ
950 FT

ISTORIE ȘI MEMORIE COLECTIVĂ
HISTORY AND COLLECTIV MEMORY